

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Tóth Krisztina*: Szőnyeg (palinódia) • 3
Bari Károly: Régies vers Assisi Szent Ferenchez • 3
Kőröcs Imre: Kimaradt • 4
 Hommage • 4
 Horatius-négykezes • 6
Nádasdy Ádám: Haladási napló • 6
Galgóczi Krisztina: Fejetlenség a századfordulón
(Egy drámai motívum nyomában) • 12
Rába György: Kézen fogva • 21
 Együttlét • 21
Szabó T. Anna: Eső • 22
 Tisztás a ködben • 23
Katherine Mansfield: Gerle úr és Gerléné asszony • 23
 Nászút (*Mesterházi Mónika fordításai*) • 29
Mihail Sebastian: Emilie (*Vallasek Júlia fordítása*) • 33
Mészöly Miklós: A zsidókérdés útvesztői (I)
(*Közéleti Wilhelm András*) • 42
Kovács István: Virrasztás egy altemplomban • 59
 Az égő semmi • 60
Báthori Csaba: Érintés • 61
Payer Imre: Ugyanaz a sötét pillantás • 62
Ébli Gábor: Múzeum és pénz (Kultúra és ökonómia
találkozása a boncasztalon?) • 63
Sajó László: Yorick monológja • 74

- Veres Máté*: A félreolvasásról • 77
Vasárnap éjféli • 77
Halasi Zoltán: Élőszó • 78
Omar Khajjám: Rubáik (*Halasi Zoltán fordításai*) • 81

FIGYELŐ

Keresztesi József–Angyalosi Gergely–

Kocziszkó Éva: Három bírálat egy könyvről (Kukorelly
Endre: TündérVölgy avagy Az emberi
szív rejtelméről) • 87

Fogarassy Miklós: Pontos történetek – eredeti
változatok (Polcz Alaine: Leányregény;
Karácsonyi utazás) • 97

Bodor Béla: „...Vass vagyok, a teremtés korrodáltja...”
(Vass Tibor: Esőnap) • 101

Dupcsik Csaba: Széteső rendszerek (Emmanuel Todd:
A birodalom után. Tanulmány
az amerikai rendszer széteséséről) • 102

A *Holmi* postájából
Kende Péter levele • 116

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Tóth Krisztina

SZŐNYEG (PALINÓDIA)

„Százszor árnyabb árny legyen az árnynál”
(Desnos)

Én nem tudom mit tudsz vagy nem tudsz én nem tudom
mi van ezek után vagy nincs ezek után
ugyanaz ismétlődik míg a végére eljutsz
imbolygó sorfalak közt éjfél és délután

Annyiszor elmentem visszajöttem bejártam
de csak sötét van ott láttam az éjszakában
mi lehet legbelül fölcsavarva középén
madaras minta füttye fény a fényben

Bari Károly

RÉGIÉS VERS ASSISI SZENT FERENCHEZ

Mint aki áttör sűrű erdőn, időn,
s beleakadnak az ágak, az álmok,
s a messzeség porral lepett horgai,
olyannak látlak,

e létben a bűn lesapkázott sólyom,
tudni nem lehet, kézfejen ki tartja,
szél kéreget, leprások kereplői
hangosan szólnak,

kezdeté, vége a múlandónak van,
Nap bátyánk dalol, Hold nénénk hárfázik,
tengerek ringnak, a szemek satuja
látomást szorít,

bűnösök sírnak, piros selymet lenget
a teremtett ég, a köztes hely jelét,
ragyogva jön a halál a réten át,
csonton hegedül.

Kőríz Imre

KIMARADT

ha jönne egy ilyen megkeresés,
hivatalos helyről, tapintatos
érdeklődés, mint egy díjátadás
előtt, vagy mint amikor fiatal
tévések faggatták a nyolcvanéves
Déry Tibort József Attila-ügyben,
és ő kelleetlenült csupán kötélnek,
mondván, hogy ugyebár ebben a korban
az embernek drága az ideje,
majd zenészujjakkal cigarettázva
emlékezett, beszélt, felolvasott,
s egy ízben a kamera mögé nézve
megkérdezte: „Kévem, tudják ma még,
mi az a bavkochba?” – vagy ahogyan Zelk
Zoltán szerény-, színes- és betegen
elmondta, amit csak ő mondhatott el,
s épp a költő gallérjáról beszélt,
ingéről, a nadrág vasalásáról,
amikor a riporter közbeszólt:
„És szerette József Attila Krúdyt?”

HOMMAGE

Ahol ennyi macska kosztol
lépni sem lehet a kosztól
Böksi néni a tanyáról
Tatáról vagy Letenyéről
néha feljár etetni
macskakaját ajtó elé újságpapír letenni

Böksi néni mennyit brusztol
megy vonattól buszig busztól
busztól gyalog gyalog alig
nagy szatyrokkal gyalogolik
mindig feljön télve nyárva

ne legyen a macska árva
 ne legyen a macska félve
 hogy egyszer majd nem lesz elég elesége
 jön a réges-régen meghalt
 beszkártista beszkártista felesége

hozza a sok eledellit
 ha a két hét le-letellik
 nejlonban a csirkefőket
 tetőre is dobja őket
 hogy a csirke feje szállva
 pedig már nincsen is szárnya
 ha lenne is micsinálna
 hisz a csirke nem tud szállna
 felrepül a kinti véce
 felrepül a szomszéd léce
 kből őszérótt sufnijának
 tetejére
 etetésre

Böksi néni a kaput is nyitva hagyja
 hogy bejöjjön nyugdíjjal a postás rajta
 Böksi néni nyugdíját
 mert bár tudja hogy hívják
 sose csönget be a posta
 mert a nevét jól lemosta
 a csengőről Böksi néni
 megijedninél jobb félni
 ne tudják hogy ki lakik ott
 hol macskáknak alakított
 ajtón lyukat vágva szállást
 úgyhogy bejön kapu nyitva nyugdíj bead vizontlátás
 akárcsak a villanyszámlás

*

Böksi néni Böksi néni
 mért nem megy a temetőbe
 ott aztán van macska bőve
 kocsiban húzná a Whiskast
 nejlonban a csirkefejet
 kerülgetve sírkőt gízgaszt
 keresgélve nekik helyet
 szegény Annus néni helyett
 aki nyolcvan évig húzta
 aki megszületett húszba
 New York állam Syracuse-ba

HORATIUS-NÉGYKEZES

Lesz égi monument? És e per elcsitul?
Mért állsz itt, te fiú? Írd, ami dal kijut!
Gondold: nincs vele harc. Volt, ami nincs okért.
Ordít itt, fut el ott. Itt fut el. Ám ki, mi?
Csak lózung e miért? Egy suta vers? Porunk
por volt itt. No, mi hajt? (Tudja: sebjá neki.)
Vívta itt kicsi kint, futsz, de fogy ott e harc,
és hát jó, de kemény munka, bitó, mi jut:
lant, tett, munka citál, mit ki ne mondj – minek?
Mit vártál, mi okért? Mondd – de! – ki, mondd, hiún,
mert már most becsap és fordul a fenti út.
Én már itt vonulok. Ezt tud irigy sok év?
S míg fent démoni út vár, te hamis, halott
rég únt vízben osonsz. Úgyse fut el, ki gaz,
s mégiscsak leviszik. Messzi mi lesz vigasz?

Jó, jó, nincs evoé, Melpomené komám.

Nádasdy Ádám

HALADÁSI NAPLÓ

Péntek

Megjelenik a horizonton. Mit horizonton, leül közvetlenül mellém a forgatás szünetében. Nemrég mutatta be valaki, karcsú, büszke, pattanásos. Fröccsöket iszik. Napszemüveg van rajta, pedig kint sötét éjszaka van. Rühellem a napszemüveget mint műfajt, ráadásul kifejti, hogy rózsaszín is van neki. Mások is ülnek az asztalnál, nem fogok rábólintani egy rózsaszín napszemüvegre csak azért, mert a srác érdekes. „A napszemüvegnek is van határa”, mondom hangosan. Megsértődik, pedig hajtott rendesen, mit mondjak, nehéz neki ellenállni. Folyton beszélgetni akar, komoly témákról, olyanokat mond, amikre csak lemondóan mosolyogni lehet egy enyhén berúgott, intellektuális asztaltársaságban. Hogy szerinte a művészet csakis őszinte lehet, különben nem ér semmit. Meg hogy a legnehezebb magát a semmit megjeleníteni, nem igaz? És várja a választ. Édes kisfiam, gondolom magamban. Tényleg a fiam lehetne.

Szombat

Lehet, hogy nincs is neki rózsaszín napszemüvege, csak látta valahol egy kirakatban? Gyanús. Azt is mondta tegnap a forgatáson: „Légy szíves, vegyél engem komolyan.” Csontig meghatódtam, ilyet mondani. Azt ígérte, eljön ma este. A haja is festve van,

vagyis inkább volt, vagyis csak szőkítve, kissé, és már kopik is le a szőkítés. Közben magas, vállas. Szóval férfias jelenség, legalábbis az én fogalmaim szerint.

Vasárnap

Reggelit kell adnom. Nem mondta ugyan, hogy kér, sőt valójában azt mondta, hogy nem kér, de egy fiatal embernek igenis enni kell. Mozogni akarok, szöszmötölni a konyhában, kijönni mellőle az ágyból, nem mintha nem lett volna jó, hanem nem tudom. Független helyzetre vágyom. Meg hogy visszamenve a szobába, ott lássam az ágyban. Tényleg ott van, de meg se mozdul. Nekiülök a fordításom következő adagjának, nem fogok kicsúszni a határidőből. Ötvenkét százalékon állok, kockás papíron vezetem, csak meg ne lássa. Mai angol darab, de versben van írva, és japán témát dolgoz föl. Fából vaskarika. Szeretjük a lehetetlent. A reggeliből ebéd lesz, mert amikor kijön, visszarángat az ágyba.

Péntek

Ez állandóan alszik. Nem lehet, hogy vérszegény? Kiskoromban az egyik bátyámnak volt vérszegénysége, és azt mondták, hogy vasat kell szednie. Én nagyon szorongtam, azt hittem, hogy a nagypapa szerszámosládájából adnak majd neki szöveget, csavart vagy olyan fényes pici háromszögeket, amiket az ablak üvegtáblája mellé vert a nagypapa szörnyű nagy gonddal, vigyázva, hogy el ne repedjen az egész. Magán az üvegen csúsztatta a kalapácsot: azt magyarázta, hogy éppen így nem törik el az üveg, ha szorosan rajta csúszik a kalapács. Ritka volt akkoriban az ablaküveg, minden ritka volt, és ha betört, iszonyú patáliát csaptak. Volt olyan ablak, amelyben két darabból volt az üveg, mert csak akkorát lehetett kapni. Mit tud ez erről?

Szombat

Vagy csak egyszerűen lusta? De amikor érdeklí valami, akkor villámsebes, szétveti az energia. Rohan. Hadar. Szeret. Vásárol. Eszik. Fél lábon állva, egy szál gatyában olvas a szoba közepén szellőztetés közben, mert megakadt a szeme egy érdekes cikken. Váltogatja a lábát, mert fázik a talpa, de ki nem menne egy papucsért. Pedig adtam neki papucsot, a kedvenc barna papucsomat, míg én egy ellenszenves keletnémet szandálból átalakított, süllyesztett parafa talpút hordok azóta, amibe beleragad a lábam. Túl nagy áldozatot hozok érte.

Vasárnap

Megvan: hüllő! Azok viselkednek így. Hosszú, dermedt, alvásszerű periódusok, melyek során elvesztik önálló testhőmérsékletüket (ijesztően le tud hűlni alvás közben!), azután viszont villámsebes mozdulatok, hajszálpontos célzás, százszázalékos találati arány. Hüllőnek fogom szólítani. Erre tett kísérleteimet jól fogadja.

Hétfő

Áll a tükör előtt a fürdőszobában, és nyomkodja a pattanásait. Amikor meglát, büntudatosan abbahagyja, erre mint a Pavlov kutyája, reflexszerűen fölveszem a korholó szülő szerepét: „Hagyod békén?! Majd jól elmérgesedik!” A hányinger kerülget, de nem attól, hogy nyomkodja a pofáját (bár utána lilás foltok maradnak rajta), hanem attól, hogy miket mondok. Hogy milyen könnyen jönnek belőlem a „Megmostad a kezed, mielőtt...?”, a „Visszatetted a helyére a...?”, valamint a „Nem fogjuk fölöslegesen...”

kezdetű mondatok. Amire csak annyit kérdez: „Hogy áll a Josicugu?” Így hívják az egyik szereplőt a darabban. Időnként egymást is Josicugunak szólítjuk.

Kedd

Visszament G.-be, ahol főiskolára jár. Első a kötelesség. Ezt nem ő mondta, hanem én, mikor végre elindult a Keletibe. Elkerekedett szemmel nézett rám: hogy lehet ilyen hülyeséget mondani. Egyszerűen kívágnak, ha túl sokat hiányzom, ezt te nem érted, a miénk nagyon konzervatív intézmény. Na ez az, mondom, kötelesség. Erre már nem is legyint, csak elnéz a fejem fölött. Olyan magas, hogy el tud nézni a fejem fölött, de a „kötelesség” szó mintha hiányozna a szótárából. Pedig én tényleg úgy gondolom, hogy első a kötelesség, bár ezzel a Josicugu-munkával kicsit elmaradtam, no de rág is rendesen a lelki. (A lelki, így mondja Hüllő, lelkim volt miatta, azt mondja.) Ő meg beleszarik a g.-i főiskolába, talán joggal, az mégse olyan, mint egy igazi színház, akiknek most fordítok, hanem valami kvázifelsőoktatási paraintézmény. Humán erőforrások szak, azt hiszem, így hívják. Tudod, mit gondolok arról, aki fiú létere ilyen szakra jár?, kérdezem komolyan. Ki ne mondd, mondja röhögve.

Szerda

Azért a békesség se semmi. Diáktársaival új albérletbe költöztek G.-ben, ahol nincs telefon, így aztán nem tudom hívni. Egyébként óránként hívogatnám, hogy jól van-e, meg tanul-e, meg ébresztő!!! Haladok szépen a Josicuguval, nevetséges, hogy ilyen hosszú neveket kell beszólnöm a jambusba. Nehéz a szöveg, mert közben rafináltan mai és nagyon angol, nem sok köze van Japánhoz. Nekem sincs, úgyhogy nem baj.

Csütörtök

Lehet, hogy mégiscsak hűtlen vagyok? (Nem Hüllőhöz, hanem az angol eredetihez.) Gyakran kihagyok jelzőket, sőt félmondatokat. Ma például volt egy rész, ahol felváltva van szó férfi és női szereplőkről. Az angol könnyen megoldja: az egyik „he”, a másik „she”, világos, de magyarul mit írjak: hogy ő ezt csinálta, mire ő azt kérte tőle, hogy ő nekiadhassa, amit ő szánt neki az ő jóságáért. Kuszaság. Utalhatnék rájuk a nemüket kifejező főnévvel (a férfi, az ifjú – a lány, a hajadon), de ez annyira mesterkéltnél, különösen egy élő ember szájába adva, aki ugyan japán kosztümben samurájkodik, de mégiscsak mai és angol. Diákkoromban csináltuk, hogy minden mondat után hozzátettünk valami szerzőit, mint ifjúsági regény. Ha az egyik fiú azt mondta: „Ott jön a villamos!”, akkor valaki hozzátette: „rikkantott a vidám siheder”. Ha az egyik lány azt mondta: „De jó lenne egy fagy!””, akkor rutinszerűen rávágtuk: „lihegte vágytól fűtötten a nő”. Ezt nem akarom csinálni, az egyetlen normális megoldás a szereplők nevének említése. Csakhogy a szerencsétlen japánban minden név hosszú, többnyire négy szótagos, így aztán mire tisztázom, hogy mi történik Josicuguval (a fiú) és mi Jokobuéval (a lány), addigra tele a sor, nem marad hely a jelzőknek, amelyek nélkül viszont fuccs az egész japánerájnak. „Te lelkendeztél, hogy ez a darab micsoda szintézise a különféle kultúráknak”, göcögött fensőbbsegen Hüllő.

Péntek

Horror. A megvetett ágyon hasalva sóletet eszik kenyérrel, és közben Ginsberg-verseket olvas. Néha nem is a kanállal vesz a tányérból, hanem a kenyér héján egyensúlyozva lapától föl belőle, szeme közben a könyvön. Gondoltam, ha hazajön, elolvasa, amit a hét során fordítottam, de bele se néz. Ilyen demotiváló légkörben nem le-

het dolgozni. A fordításban épp rímes résznél tartok, nem sok ilyen van, de ez most tényleg dögletesen nehéz. „Hát ez rímes”, sóhajt föl együttérzően a Lény. Szoktuk egymást Lénynek is nevezni, ezt ő javasolta nemrég, mikor Paripának szólítottam. Mondd, muszáj belegondolnom, hogy miért?, kérdezte fáradtan. Mit miért, mondom. Miért paripa, mondja. Hát csak úgy, mondom, szép állat, és te is szép vagy. Szerintem, mondja erre, legyen csak Lény, hagyjuk el a külsőleges jegyeket. Magyarázni kezd, ilyenkor picit közelebb húzza a székét az asztalhoz, odaszorítja magát. „Minden konkrétum fárasztó, már *a tulajdonságok nélküli ember* is önellentmondás, mert az egy nagyon erős tulajdonság, hogy valaki ember! *A tulajdonságok nélküli valami*, az lenne egy komoly vállalkozás, hatszáz oldalon.” Lehet, hogy kettesre érettségizett, de velem ellentétben tényleg olvasta *A tulajdonságok nélküli embert*. Én néha azt szoktam hazudni, hogy olvastam. Hüllő ritkán hazudik, pedig volna mit. Oké, hagyjuk a zoológiai paradigmákat, mondom erre, fő, hogy egészséges legyen. Nem nevet. Most ez olyan gyenge poén volt?

Vasárnap reggel

Én voltam gyenge, amikor nem tudtam nemet mondani erre az első látszatra könnyen fordítható, szellemes, interkulturálisan önreflexív szövegtestre. Ezt a blablát te találad ki?, kérdezi összeráncolt homlokkal, mikor ezt írom a műsorfüzet számára. Több figyelmet, Köcsög, mondom, itt mindegyik szónak van értelme, szíveskedjél még egyszer elolvasni. Időnként Köcsögnek szólítjuk egymást, „Köcsög, kérsz joghurtot?”, ilyesmi. Ki lehet próbálni: csak az első egy-két alkalommal fáj hallani, utána egyre kellemesebb, sőt egy idő múlva kifejezett gyönyörűséget okoz. Régen kész kéne lennem a fordítással, a dramaturg a haját tépi. Nem tudok nemet mondani, ezt nyögjük mindnyájan. Vagy talán a rózsaszín napszemüveges udvarlásra kellett volna nemet mondanom? Na ugye. A dramaturg megpendítette, hogy netán azért nem haladok a fordítással, mert ehm, a magánéletem kicsit zűrzavaros. Egyáltalán nem zűrzavaros, mondtam élesen, csak mozgalmas – az nem ugyanaz! Kérlek, mozgalmas, mondta fáradtan a dramaturg, és megtörölgette a szemüvegét (gondolom, mert telefonon beszélünk). És nem „nem haladok”, mondtam, hanem lassan haladok. Az se ugyanaz. Hüllő még alszik.

Vasárnap délben

Hüllő felébredt. Menjünk Bécsbe, mondja, ő ugyanis még sose volt. Igen, rikkantom vidáman, menjünk. Imádom Bécsset. Jövő hétvégén. Veszünk négynapos retúrjegyet. A flegmatikus fiatal férfi csak mosolyog, bámulatosan tud mosolyogni, sose egészen felhőtlenül. Vagy a szeme nem mosolyog, vagy a szája. Szoktam Fiatal Férfinek szólítani, ő meg úgy beszél rólam: Az Öreg. Úgy mondja, mintha csupa nagybetűvel írná le: „Kér joghurtot Az Öreg?” De azért látom, hogy repes, valamit morog, hogy Klimt meg Schiele, a könyvespolcnál térdel, albumokat húz ki. Mikor legközelebb kimegyek a konyhába, ahol mosogatás címén Schiele életét olvassa, bevallom neki, hogy még van egy csomó a Josicuguból, nem leszek kész Bécsig. Hát, te tudod, mondja ijedten. Könnyen megijed, mert derogál neki számon tartani az élet vektorait és hatóerőit. Nagy luxus ez, Hüllő, de azért irigyellek érte. Mi lenne, ha kihoznám Bécsbe a végét, hm? Majd ott csinálom meg, beülünk egy kávéházba, úgyis tél van.

Hétfő

Mindig arra vágyott, hogy nála jóval idősebb pasija legyen. Önkorlátozó hülyeség, de nem piszkálok érte. Nem a kor számít, hanem a nevetés, a testszag, a beszéd. De ő

csak ötven fölé lát. Megbök az utcán, hogy odanézz. Ja, mondom, az a rövid gatyás a biciklivel, a vádlija, mi? Á, dehogy, az ott, és mutat egy kopasz, kissé pocakos, bár valóban stramm, ősz szakállú férfit, olyan napbarnított, jópofa ember, akire buknek az elvált tanárnők. Meséli, hogy szerelmes volt a főépítészbe, még otthon, Cs.-ben (ez a kisváros, ahol fölnőtt), amiből majdnem botrány lett. „Tömött, ősz bajusza volt”, mondja eltűnődve, ahogy az abrosz csücskével játszik. Csomagol, rohan a Keletibe. A tornacipőjét a kezében viszi.

Péntek

Még jó, hogy megkérdeztem, kiderült, hogy nincs útlevele. Nem engednek ki anélkül?, kérdezi. Schengen, üvöltöm, nem Monarchia! Nem érti. Ennyire nem lehet hold-sugárnak lenni!! Hisztéria, telefonok, rohanás, végül percek alatt átvették a kérelmét, négy nap, ma meghozta a postás, bedobta, mint egy gázzámlát. Szinte csalódás, hogy így elintéződött. Ilyen zűrzavarban nem lehet tempósan fordítani. Rádásul megint visszament a főiskolára, és nem is telefonál. Állok, nézem az útlevelében a képet. Nyilván megvan nélkülem is, elvegyülve a vidám kortársai közé. Mobilja nincs, és isten ments, hogy vegyek neki. Nem mintha ezt szóba hozta volna. Talán nem is akar mobil? De miért nem? Nem szeretne engem hívogatni?

Szombat

A délelőtti vonattal jött, én nem is értem, ahhoz föl kellett kelnie hétkor. Állítólag hiányoztam, és nem bírta már a hülyéket ott G.-ben. Ez hízeleg, de az is lehet, hogy egyszerűen elfogyott a pénze, és éhes volt. Ezeknél összefolynak az indokok, az önfenntartás meg a fajfenntartás ösztönsíkjai. Fajfenntartás, na ezt hagyjuk.

Vasárnap

Most bezegem nem vagyok hüllő, mondja éjjel. Édes kisfiam, mondom csukott szemmel, a hüllők nem mindig hidegek, azoknak nincs termosztátjuk (erre kuncog, pedig így kell mondani), átveszik a környezet hőjét, tudnak azok nagyon forrók is lenni, mikor a napos kövön fekszenek. Nagyot sóhajt, érzem, hogy szeretne napos kövön feküdni. Állandóan.

Szerda

Indulás előtti este egyszer csak megoldódik a nyelve, dolgozni se hagy. Hogy ő megivott egy üveg Unicumot, de azt a grépfrút nagyságút, egyedül a buszváróban, tizen-nyolc évesen, hogy be merjen menni a főépítészhez. Láta az ablakban, hogy otthon van. De hiába csöngetett, sokáig, szerinte a főépítész direkt nem akart ajtót nyitni, pedig hogy szemezett vele az augusztus huszadiki utcabálon. Erre bemászott a garázsablakon, hátul, a folyó felőli oldalon, mert a főépítészék háza kimondottan a folyóparton van. Főépítészék?, mondom, miért, kikkel lakik együtt? Hát a családjával, néz rám csodálkozva, hogy lehet ilyet kérdezni. Ja, hogy családos ember? Persze, mondja türelmetlenül, a felesége tanárnő, bár engem szerencsére nem tanított, ostoba kurva. Nahát, mondom, én végig azt hittem, hogy egyedül él, ha egyszer... Egyedül?, ismétli azzal a kicsinyes, de egyben fensőséges nézéssel, amivel vidéki asszonyok szokták a férjük után kiabálni, hogy „Hova mész?!” , amikor az rossz felé indul a zebrán, nem azt kiabálják, hogy „Józsai, nem arra!” vagy „Gyere, erre kell menni!” , hanem kérdést tesznek fel, hogy az áldozat kénytelen legyen motyogni valamit vagy bután hallgatni. Egyedül?, ingatja a fejét. Olyan nincs. Egy kisvárosban, mint Cs.? Még ha nő lenne.

De férfi! Nőből is inkább könyvtárosnő van meg tanárnő, mérnöknő már nem szokott. Elkezdem magyarázni, hogy íme, rá is jellemző a kisvárosi ember gondolkodásmódja, sose tudja megérteni, hogy nem mindenki ismer mindenkit. Én honnan ismerjem a főépítést, én sose jártam Cs.-ben, nem tudhatom a viszonyokat, ezért neki explicit narratív eszközökkel kellene a tényhátteret tisztázni. Például, hogy akkor most a főépítész, szóval, széna vagy szalma? Hüllő néz. „Hát persze, ezt az egész város tudta. Ezzel nem lett volna baj. Csak hogy bemásztam a garázsba, abból lett a botrány. Mindenkinek elmondtam, úgy megijedt, még a háziorvosunknak is. Földöntöttem valamit, a zajra lejött, és ott álltunk szemtől szemben.” Na és, mondom, tőled ijedt meg? A tizennyolc éves részeg fiútól? A bárgyú mosolyodtól? Nem érdekes, mondja elfordulva, szájalmas történet az egész. Hogy azonnal takarodjak, mit képzelek, nem fog velem kettesben álldogálni a garázsban. Itthon van a felesége meg a gyerekek. Az ablakon kellett visszamásznom, ahol bejöttem. Úgy tuszkolt kifelé, erőszakos volt. Elhallgat, érzem a folyópart hidegét, a horzsolásokat. Próbálok kérdezni, hogy és akkor, vagy miért...? Föláll, bemegy csomagolni, rosszul kérdeztem.

Csütörtök

Indulás Bécsbe. Hála istennek lemondta magát a bejárónő, így az egész koszra rácsuktuk az ajtót. A bejárónő csak úgy beszél róla: a gyerek. „Alszik még a gyerek?” Már bent áll a vonat, a kölni gyors, ezen sokat röhögünk. Alig vannak, Franz Lisztnek hívják. Látszik rajta, hogy nem Liszt Ferenc, hanem Franz Liszt, van szappan, vécépapír, talán a vécét is kölnivel öblítik. A Westbahnhof előtt jeges szél söpör végig, letesszük a cuccot, és egymáson minden cipzárát és gombot feszesre húzunk. Így is befúj hónapjig. A legolcsóbb szállodát foglaltam, de meglepően kellemes; nyilván volt még enél is olcsóbb, de olyat nem mertek ajánlani. Azért én mégiscsak „mainstream” vagyok. Hüllőnek minden „mainstream”, ami ciki és öreg. Most akkor szereti az öreget vagy nem szereti? Nincs most kedvem logikai feladatokhoz, mondja, ne taníts. Ritkán mondja ezt, hogy „ne taníts”, de akkor fáj. Mi mást csinálnék? Becipeljük a bőröndöket, szótár, fénymásolat, kézirat, üres papír, minden nehéz. Megy a pulthoz bejelentkezni. Még sose volt szállodában, csak pedagógusüdülőben a szüleivel. A recepció jól megnéz minket, angolul köszön. Hüllő angolul egy szót se, miért van az, hogy nekem mindig ilyenek jutnak? Németül viszont tud, nem is rosszul, sváb az egész családja, az apja némettanár, a cs.-i gimnázium igazgatója. Annak se szeretnék a szemébe nézni. Igazgató úr, higgye el, én csak a jót. Tessék körülnézni, rendes, tiszta hotelszoba. Semmi luxus, a legfelső emeleten vagyunk, ez már a manzárd, íme, ferde a plafon. Ferdén süt be a jéghideg téli nap, tetőket látni, meg valami óriási torna- vagy táncteremfélét, üresen, egy ház legfelső emeletén. Lehet, hogy imaterem? Kiveszem a hátizsákomból a fordítandót, és gondosan a szoba közepére teszem a szőnyegre, intő jelül. Maradék kajáért kotorászunk a hátizsákokban, aztán megnyugszunk. Mint Verlaine és Rimbaud, mondom. Hátraveti a fejét, ahogy szokta, mosolyogva bólint. Kis hülye, most persze azt hiszi, hogy ő a Rimbaud, és én vagyok a Verlaine. Pedig fordítva van, ez nem korfüggő, a fenegyerek igenis én vagyok, a vakmerő, csak ezt ő még nem tudja, no de mindegy, nyomás a kávéházba, most jön az utolsó felvonás nagyjelenete, és nekem patikamérlegesen kell egyensúlyoznom a naivul gyermekit, a sámánisztikusan ködöset, a csengően költőt és a narkósan leépültet. Ezen töprengek. Tessék, ez meg elaludt velem szemben a kávéházi boksztban, a forralt bor az oka, meg a hideg, meg Bécs, meg azért valljuk be, neki is sok ez.

FEJETLENSÉG A SZÁZADFORDULÓN

Egy drámai motívum nyomában

„Nem mindenki születik anyának.”
(Ibsen)

Ki ne emlékezne gyerekkorából azokra a mesékre, melyekben a kegyetlen királykisasszony sorra lefejezteti kérőit, mert nem tudnak helyesen felelni talányos kérdéseire? Olvasóként a hősnek drukkolunk, hogy elérje célját, és sikerüljön megszéllítenie a keményszívű királylányt, ám a legtöbb esetben homályban marad, hogy ez a szív miért is zárult be. Ez az arányeltolódás a szerkezetből következik, hiszen a mesék a hős szemszögéből ismertetik a körülményeket, aki gyakran már úgy közelít céljához, hogy messziről látja a várbástyákon a kudarcot vallott királyfiak fejét, vagy éppen egy csontvázakkal és koponyákkal teli erdőn kell keresztülhatolnia, mint Andersen ÚTTÁRS-ában. A királylány kegyetlenségéhez és a hős bátorságához ezek után tehát kétség sem férhet. Ugyanakkor az is nyilvánvaló már e mesék kezdetén, hogy a hős nem akármilyen kihívás előtt áll, hisz olyan helyre igyekszik mindenre elszántan, ahol nem fogadják szívesen.

Az 1890-es évek drámairodalmának abban a három darabjában, amelyet a férfi-nő viszony szempontjából reprezentatívnak vélek – Oscar Wilde SALOME, Wedekind PANDORA SZELENCÉJE és Ibsen HEDDA GABLER című drámáira gondolok –, ugyanez a hangulati expozíció ismétlődik. A SALOMÉ-ban a hold sejtelmes és fenyegető jelenléte, a PANDORÁ-ban Schöning és Schwarz tanácstalan párbeszéde a női portrék előtt s a HEDDÁ-ban az első felvonás fullasztóan idegesítő hangulata mind ezt a nem bátorító léggört hivatott megteremteni.

Az említett meséknek csakúgy, mint a drámai műveknek, számos variációjuk van. Az egyik csoportba tartoznak a mindentudó vagy mindent látó királykisasszonyok, akik még náluk is okosabb – de legalábbis ugyanannyit tudó – férjet keresnek maguknak. Egy másik csoportba sorolhatnánk az úgynevezett kényeskedőket, akik kedvükre válogatnak a kérők között, kérdéseik rejtvényyszerűek és szeszélyesek, s így leginkább a házasság elodázását célozzák, mint pl. A KIRÁLYKISASSZONY CIPŐJE című Benedek Elek-mesében. Mindkét csoportban közös azonban, hogy a királykisasszony valójában egyáltalán nem akar férjhez menni (ezt határozottan jelzi az is, hogy kifejezetten megharagszik, ha valaki mégis megfejtí a rejtvényt), és főleg nem akar hozzámenni ostobához, ügyetlenhez vagy gyávához. E finnyosságával azonban fennakadást okoz az uralkodói gépezetben. A társadalmi veszteség súlyát jelzi az is, hogy a királykisasszony szinte mindig szép, okos és öntörvényű, de legfőképpen kíméletlen, egészen addig, míg emberére nem talál. Ez a női archetípus a századvégen népszerű *femme fatale* elődjének is tekinthető, az olyan nők típusának legalábbis, akik – mint például Hedda Gabler – elutasítanak minden hagyományos női szerepet, és inkább lelövik, semmint közel engednék magukhoz azt a férfit, aki veszélyeztetheti integritásukat. Ez a nőalak megfejthetetlen rejtvényként fogalmazódik meg a férfi számára, gyakran így jelenik

meg a kor művészetében is, legmarkánsabban azokon a képeken, amelyek a nőt szfinxként, a férfit pedig a talány előtt álló Oidipuszként ábrázolják.¹ Az operairodalomban Puccini *TURANDOT*-jában találkozunk ezzel a mesei közegben megfogalmazott konstellációval, sőt mondhatjuk, hogy a *TURANDOT* pontosan modellálja. (Puccini az érintett drámaírókhoz hasonlóan egy évszázadokon keresztül érlelődött történetre támaszkodik, és azt fogalmazza újra. Szövegíróinak² kiindulási pontja Carlo Gozzi 1762-es darabja volt, aki viszont az *EZEREGYÉJSZAKA* meséinek egy francia fordítására támaszkodott. Puccini operája azonban jelentős pontokon tér el mind az eredeti mesétől, mind Gozzi változatától, s a legérdekesebbnek tűnik témánk szempontjából.)

Ellentétben az említett színdarabokkal, amelyek a századforduló gender problematikáját jobban leképezik – Puccini operájában még megjelenhet a kételyektől mentes, önbizalomtól és feltétlen szerelemtől vezérelt hős, aki megtöri a varázst, és legyőzi a fagyos királykisasszony ellenállását. A *TURANDOT* azonban e különbség ellenére is kifejezetten lényegre tapint e végzetes nőtípus megértése szempontjából. A hercegnő ugyanis elmeséli történetét, s így azt is, hogy miért zárja el szívét a férfiaktól. Történetéből kiderül, hogy ő amazon ősanja utódjának tekinti magát, aki férfikézzel irányította országát, ám ezt a rendszert a tatár sereg drasztikusan szétrombolta, asszonyait megerőszakolta. Turandot ezért fogadott bosszút, s mint egy amazonkirálynő – vágyait és érzelmeit feláldozva, életét e régi sérelem megbosszulásának szentelve –, történelmi küldetést vállalt magára. A *TURANDOT* meséje jól modellálja tehát azt is, hogy az a patriarchális társadalomban időnként felerősödő szorongás, hogy a nők kezébe kerülhet az erő és a társadalmi kontroll, egy régi történetre vezethető vissza. Ugyanakkor nagyon szépen kirajzolódik az opera szüzséjében egy korrekciós vágy is, amely arra irányul, hogy a korábbi szituációt megismételve, szerencsésebb megoldás jöheszen létre. Kalaf ugyanis tatár királyfi, aki ezúttal nem karddal és erőszakkal, mint ősei tették, hanem fejével és szívével nyeri meg magának a hatalommal bíró nőt. A századvég drámai termése, főként az Ibsen-darabok, szintén gyakran követik azt a logikai építkezést, hogy a nő férfigyűlölő természete régi sérelemre vezethető vissza,³ melyet egy férfi követett el ellene, és ezt a traumát a darab során az eredeti szituáció újradézésével próbálják a főszereplők korrigálni. Ez a dramaturgiai minta ismerhető fel Oscar Wilde *SALOMÉ*-jában is, ahol Salomé előbb kettős sérelem éri, s csak azután válik veszélyessé környezete számára. Mind Heródes incesztuózus csábítása, mind Jokhanán megbélyegző, elítélletes és igazságtalan rágalma megelőzi Salomé őrjöngő kitörését, szabályokat áthágó lázadását. Ibsen *HEDDA GABLER*-ében szintén az apa- és a potenciális partnerfigura felelős azokért a korábban elkövetett bűnökért, amelyek a későbbi események kiindulópontjának tekinthetők. Első helyen a tábornok apa említendő, aki vélhetően férfias nevelésben részesítette lányát, majd ennek egész hozadékával magára hagyta, konkrét és átvitt értelemben egyaránt. Hiszen amíg élt, újságja mögé menekült lánya életének legfontosabb periódusaiban, majd meghalt anélkül, hogy szellemi, értékrendbeli vagy anyagi örökséget hagyott volna hátra maga után. Hedda és Lövborg titkos beszélgetései fölött – amelyek a fiatal, tapasztalatlan lánynak kivételes élményt nyújthattak – az apa demonstratíván szemet hunyt, ahelyett, hogy az anya nélkül felnövő lánynak legalább ő adott volna valamilyen eligazítást az életben. A szakirodalom az utóbbi években több ízben foglalkozott az anyahiány jelentőségével Ibsen nőalakjainál,⁴ ám az apa és az apák jelentősége még további kutatásra szorul. A tábornok akkori gondoskodásának hiányát egy arckép jelzi Hedda férjesszony-életében, mintha ezzel az állandó jelenléttel az akkori hiányát lehetne pótol-

ni. A csalódáshoz, a magárahagyatottság érzéséhez azonban elég pusztán az apa halála is, gondoljunk Anna O. hírhedt esetére a Breuer esettanulmányban,⁵ ahol a lány hisztérikus megbetegedése apa és lánya bonyolult viszonyára vezethető vissza, és az apa halála után manifesztálódik. A veszteség annál nehezebben dolgozható fel, minél több tisztázatlanság és hiány terheli a két fél kapcsolatát. Ez az a pont, ahol Hedda és Anna O. története metszi egymást, hiszen mindkét lány állapotát – eltérő mértékben ugyan – a bizonytalanság jellemzi leginkább. Hedda múltjában tehát ez az egyik, az apa személye és annak elvesztése nyomán kialakult és dédelgetett sérelem. A másik Lövborg részéről érte, aki bizalmával és bensőséges viszonyukkal visszaélve akarta elcsábítani, otrombán megsértve ezzel személyiségének határait és felrúgva a közösen kialakított játékszabályokat. Lövborg Hedda énjének integritását sértette meg, akinek ekkor még voltak illúziói elsősorban apollói és nem dionüszoszi értékekről. Azt hitte, intim, de plátói kapcsolatuk elég erőt adhat a másiknak ahhoz, hogy a férfi koszorús költővé válhasson, s akkor már méltó legyen a szívére is. Durva közeledésére a piztoly lehetett volna adekvát válasz, ami van olyan jó phallikus szimbólum egy polgári-realista drámában, mint a mesében a testet a fejtől elválasztó kard.

A PANDORA SZELENCÉJÉ-ben (1894) nem képezi különösebb rejtély tárgyát, hogy mi a férfiak bűne Luluval szemben, hiszen az első felvonástól kezdve nyilvánvaló, hogy teste a férfiak közötti áruforgalom tárgya, ennek megfelelően adják-veszik egymás között, s használják fel saját egójuk megerősítésére. Nem csoda tehát, ha előbb-utóbb felázad a szerep ellen, amit a férfiak jelöltek ki neki. Első két áldozata mégis az ő közvetlen beavatkozása nélkül hal meg, világosan mutatva, hogy a folyamat kétoldalú, s a férfiak sem elég erősek már kiépített vagy megszerzett pozíciójuk fenntartásához. Goll gutaütést kap, Schwarz pedig önkezével vágja el saját nyakát egy borotvapengével. Wedekind frappánsan oldotta meg a lefejezés anakronisztikus gesztusát. Az említett mesék archetipikus világában és a századvég drámáiban kirajzolódó férfi-nő konfliktusban tehát az a közös, hogy a férfiak olyan szerepekbe akarják kényszeríteni a nőt, melyeket ők nem akarnak, s ha nem akarják, arra meglehetősen jó okuk van, derül ki a szövegekből.

De térjünk vissza a TURANDOT-hoz! Az operából nemcsak azt tudjuk meg, hogy volt egy ősbűn, amelyre a kegyetlen hercegnő keménysége visszavezethető, hanem azt is, hogy milyennek kell lennie annak a hősnek, aki őt megválthatja saját börtönétől. A drámákban ugyanis ilyen hős már nem található. Értesülünk ezenkívül arról is, hogy miféle kérdésekre kell tudnia a választ az ilyen kérőnek. Kalaf a kétely nélküli vak hős, aki ugyanakkor tiszta szívű, igaz, bátor és okos – amennyiben okosnak nevezhető valaki, aki egy nő miatt kockáztatja a fejét. Útja során szépen bomlik ki a fejvesztés-szimbóluma is; a lefejezés nem egyszerűen egy a lehetséges halálmemek közül. Ping többször figyelmezteti, hogy „*ne vészítsd el a fejét*”, „*ne menjen fejjel a falnak*”, „*ne játsszon a fejével*”, vagy emlékezteti, hogy „*feje [nemsokára] porba hull*”. Kalaf akkor érkezik persze a császári udvarba, amikor az előző herceget kivégzésre viszik. Az ő feje azonban a helyén marad, hiszen szemben a századvég válságba került férfiúival, ő felelni tud a kérdésekre, sőt a válaszokból kiderül, hogy ismeri a kérdezőt magát is. Az első két kérdés – a *remény* és a *vér* – az életképesség legfőbb szimbólumai, s mint ilyenek elsősorban a pályázó elszántságát, erejét, kitartását hivatottak próbára tenni. A harmadik, a döntő kérdés azonban Turandotra vonatkozik, aki maga az ellentmondás, „*a jég, mely lángra gyújt*”. Óriási különbség ez ahhoz képest, hogy Wedekind darabjában Lulunak lényegében még saját neve sincs, minden férfi újra ad neki egyet, ahogy az ember a kutyáját nevezi el, profanizálva ezzel az elnevezés ádami gesztusát. Ugyanez a névvel és iden-

titással való játék kap fontos szerepet a HEDDA GABLER-ben is, ahol Tesman kisasszony azzal próbálja véglegesíteni Hedda személyiségének beolvasztását a Tesman-klánba, hogy őt Hedda Tesmanként üdvözli.

Hasonló sérelem éri Wilde Saloméját, akit Jokhanán az anyjával, azaz anyja bűneivel azonosít. A próféta nem tesz különbséget anya és lánya között, és természetesen egyiket sem nevezi néven. Ismeri a nevet – ez a másik identitásának fel- és elismerését jelenti. Akinek neve van, az létezik a másik számára mint önálló individuum, mint ahogy nem létezik fordított esetben. A másik identitásának elismerése – amit azonban könnyebb kimondani, mint elfogadni – új és nem könnyen elfogadható feltétele a XIX. század második felében újonnan formálódó férfi-nő kapcsolatnak. A folyamat kölcsönösséget feltételez, amit jól mutat, hogy a legutolsó lépésben Turandotnak kell kitalálnia Kalaf nevét. Kalaf tehát nem csalafintasággal, elkábítással vagy csábítással nyeri meg magának az elérhetetlen nőt, hanem úgy, hogy őt magát fogadja el és ismeri fel. Párhuzamként ismét a mesék világából említenék egy példát, A KIRÁLYKISASSZONYRÓL ÉS A KÍGYÓRÓL szöveget, melyben a királylány egy mozdulattal vágja le a fejét annak a királyfinak, aki őt szolgálónak nézte, és meg akarta erőszakolni.⁶ A nő identitásának felismerése és tiszteletben tartása tehát kulcsfontosságú szerepet játszik abban, hogy a nő nőként tudjon viselkedni a férfival szemben. Ez a rejtőzködő játék az identitással rendelkezés része a párkereső rituálénak, és része a személyiségfejlődésnek is. Hogy felismeri-e a királyfi a királykisasszonyt, s hogy a másik megmutatja-e neki cserébe az igazi arcát: ezen fejek sorsa dőlhet el. A századforduló nemek közötti konfliktusai azt mutatják, hogy férfiak és nők épp ebben a játszmában veszítették el orientációjukat. A századvég drámáiban vagy olyan rejtélyként jelenik meg a nő, amely megoldhatatlan feladat elé állítja a férfiakat – s ide tartoznak az előbb említett példák, Salome, Hedda és Lulu is –, vagy a férfi számára indifferens a nő személyisége, mint például számos Schnitzler-darabban. A két eset persze kombinálódhat is, sőt nem ritka – éppen Schnitzlernél –, hogy a férfi azért tesz úgy, mintha nem érdekelné a nő arca, mert éppen ettől a kiismerhetetlenségétől tart. Ezek a férfiak természetesen egészen mást várnak el partnerüktől, mint amit ők szeretne vagy amire képesek. Ilyen társ jut osztályrészül a legtöbb ibseni nőalaknak is – Nórától Alvingnén át Rita Almersig.

Az eredeti kérdésfelvetés azonban úgy hangzott, hogy mindezért miért kell a férfinak a fejével fizetnie? Mit reprezentál a levágott fej ebben a bonyolult viszonyrendszerben? A kérdés megválaszolására, mint eddig is, a meséket hívom segítségül, hiszen – mint például Marie-Louise von Franz,⁷ Bruno Bettelheim⁸ és Claude Lévi-Strauss⁹ kutatásai óta tudjuk – a mese a mítoszokhoz és az álomhoz hasonlóan kiapadhatatlan aranybányája az emberi lélek és a kollektív tudattalan megértésének.

Franz a NŐI MESEALAKOK című könyvében¹⁰ meséli el A PÓRKÁ VÁLT NŐ-RŐL szóló eszki-mó mesét, amelynek első felét idézem szó szerint.

„Élt egyszer egy férj és egy feleség, akiknek volt egy lányuk. Igazán boldogan éldegélhettek volna egymással, ha a lány nem vetett volna meg minden férfit. Sok fiatalember versengett a kezéért, mert szép lány volt. Ezenkívül apja is sok ifjút hozott haza magával estéknél, hogy ismerjék meg a lányát. De mindez nem használt. Ha csak egy szót szoltak előtte valami férfiről, a lány mérges lett, ha meg eljött hozzájuk valaki, ő már ment is el egyedül.

Egyszer aztán azt mondta neki az apja, hogy nem akar a lánya szomorúságára férfiakat hozni a házába, de gondoljon arra, hogy nincs fiuk, ő az egyetlen gyermekük. Szülei hamarosan megöregszenek, s akkor aztán évszámra nem fognak tudni élelemről meg ruháról gondoskodni: ki lesz a támaszuk, ha nincs vejük?

Ezek a szavak igen megszorították a lányt. El-elbolyongott a kissé dombos, széles síkságon, amikor is hirtelen egy fej ugrott elő a földből, egy test nélküli fej: hanem az arc egy nagyon szép férfi arca volt. A fiatalember rámosolygott a lányra, és azt mondta: »Te nem akarsz férjet, márpedig én azért jöttem ide, hogy elvigyelek, és jól tudod, hogy én nagy és hatalmas nemzetségből származom.« Elettében először volt boldog a lány egy fiatalember társaságában: fölemelte a fejét, gondosan bundájába burkolta, és a sötétben hazavitte. Fekvőhelye mellé rakta a szép férfi fejét, lefeküdt, és boldogan beszélgetett az idegennel, akit szeretett, mert nem olyan volt, mint a többi. Az apja felébredt a lány fekvőhelye felől hallatszó sugdolózásra és vihogásra, és föl nem foghatta, hogy mi történhetett ott. Ez megisméltődött a további éjszakákon, és az apa boldog volt, hogy van vadász veje a házban.

Ettől fogva mindig boldog volt a lány. Azelőtt naphosszat ki se kukkantott a faluba, nehogy férfiakkal találkozzék, most azonban még több időt töltött otthon, szinte el se mozdult a fekhelyétől. Apja meg anyja viszont váltig csodálkoztak, hogy sosem látják a vejüket.

Történt pedig, hogy amikor egyszer elment a lány, fekvőhelyének szőrmetakaróját félrehúzta az apja, hogy meglássa, ki van a lány társaságában éjszakánként. Amikor pedig egy jóképű fiatalember eleven fejét találta, szörnyű haragra gerjedt. Felkapott egy nyársat, keresztüldöfte az ifjú szemén, szemétdombra lökte a fejét, és azt kiabálta: »Mit kezdhettek én egy olyan övével, aki nem tud vadászni és eltartani minket, ha megöregsziünk?« A fej gurulni kezdett, egyre csak gurult, mind messzebb a ház előtti síkon, s végül eltűnt a tengerben. Útját vérnyomok jelezték. A lány ezután nem tudott otthon maradni, s követte a vérnyomok útját, amelyek a tengerbe vezettek.»

Ettől kezdve hosszú utat jár be a hősnő, meg is találja hitvesét, aki a történetek után nem akarja őt követni. Ezután két út közül kell választania, és ő az égbe menőt választja. Majd egy tóhoz ér, ahol egy varázserővel bíró hús-vér férfi karmaiba kerül, őt azonban bölcs asszonyok tanácsára elpusztítja. Végül vissza akar ereszkedni a földre, de mivel földet éréskor nem nyitja ki időben a szemét, pókká változik.

Ebben a mesében tehát a szokások ellen lázadó lány nem találja meg identitását. Számunkra azonban most inkább az az érdekes, hogy ez a mese a másik oldalról világítja meg a vonakodó, eladósorban lévő lány történetét. Egyrészt olyan nőalakot testesít meg, aki kezdettől ellenáll a prokreációs szerepkörnek, és nem akarja magát alávetni az apai, illetve társadalmi elvárásnak, mert természete, zsigerei másképp diktálják. Nem szab feltételeket, nem állítja kériit lehetetlen próbák elé, hanem ő maga sétál ki szabadon ebből a helyzetből. Ez már önmagában is izgalmas a századforduló diskurzusának tükrében, ahol a férfinak az jelenti az egyik legnagyobb veszélyt (amint Ibsen NÓRÁ-jában), hogy a nő kivonulhat társadalmi és családi kötelekeiből. Az általam vizsgált darabokban is többször előfordul – főleg a HEDDÁ-ban vagy például Hofmannsthal ELEKTRÁ-jában –, hogy a hősnő nem kér a társadalom által automatikusan felkínált szerepből. Az eszkimó mese vagy a korábban említett A KIRÁLYKISASSZONYRÓL ÉS A KÍGYÓRÓL szóló, amelyben a királylány gyerekkorában filozófiát tanul, arra hívja fel a figyelmet, hogy a nő feje zavaró tényező a patriarchális társadalom automatikus működtetésében, de azt is mutatja, hogy ez örök időktől létező probléma, nem a XIX. század végének találmánya.

A mese hősnője – csakúgy, mint e két darab címszereplője – nem leli helyét a világban: sem a konvenciókon belül, sem azokon kívül. Felvillant azonban egy olyan lehetőséget, hogy a lány mégis megtalálhassa a boldogságot. Itt ugyanis nem az történik, hogy a mesehősnő lefejez valakit, aki elégtelennek bizonyult arra, hogy őt birtokolhassa, hanem ellenkezőleg: rátalál egy fejre, amely szép, megértő és legfőképp test nélküli, majd ápolgatja, gondoskodik róla. Egy olyan királylányt, aki elutasítja a teste

által determinált társadalmi szerepkört, a férfifej mentesíti ettől a kötelességtől, mentesíti attól, hogy szembesülnie kelljen a fizikai vággyal, a dionüszoszi önfeladással addig, amíg annak nem jön el az ideje (gondoljunk a CSIPKERÓZSIKA meséjére). A szép férfifej apollói értékeket reprezentál: az intellektualitást, a természet erejének megzabolázására való képességet, a szellemi kreativitást, amelyek hagyományosan férfiattribútumok. Az a fordulat, hogy a lány hazaviszi és őrizgeti ezt a fejet, arról a vágyról is árulkodik, hogy maga akar olyan értékek birtokába kerülni, melyeket az képvisel. E mozzanatban tehát jól tükröződik a századvégi férfi szorongásának egyik fő oka, mely abban az ambivalenciában érhető tetten, hogy vágyra is arra, hogy a nő levegye róla a világmegváltói és irányítói terhet, amelyben éppen kutyául érzi magát, de tart is attól, hogy ha ezt a nő átveszi, akkor neki nem marad semmi,¹¹ nem beszélve arról, hogy akkor ki viszi tovább a női prokreációs feladatokat. Ez az ambivalens indulathalmaz prociálódik a századforduló démonikus nőalakjaira, akik egyszerre okozói és potenciális megváltói a zsákutcába jutott férfi szenvedéseinek.

A fejet gondosan bebugyoláló lányról szóló mesét olvasva óhatatlanul Salome és Hedda jutott eszembe. Hedda, aki Lövborg fején – tapasztalatain, gondolatain – és szemén keresztül kapcsolódhat egy olyan világhoz, amelyből ő maga ki van rekesztve. A férfi fején keresztül szívja magába azt az érzékiséget, amelytől saját fejét és érzékeit kötelességszerűen elfordítja. Ezt a vágycát később kifejezésre is juttatja, amikor férje férfimulatságba készül Brack doktorhoz, s ő ekkor azt kívánja, bárcsak titokban kileskethetné őket. Hedda Lövborg fejével bizalmas viszonyban van, s reméli, pontosabban talán remélte, hogy az ő fején keresztül neki is része lehet a szellemi alkotómunkában, amelyben test és szellem együtt dolgozik. A koszorús költő ugyanis nem zárhatja el magát az élet poklaitól, ahogyan az egy úrilánynak kötelező. Hedda azonban megtisztíthatja őt ezektől a tapasztalatoktól azáltal, hogy meghallgatja – átvállalva a gyóntatópap és a pszichoanalitikus szerepkörét –, s így részesévé is válhat az előle elzárt alkotófolyamatnak. Lövborg teste azonban kettejük közé állt, s ezzel felborult az a kényes egyensúly, mely akkor és ott kivételesen létrejöhetett. Hedda ekkor apja fegyverét fogja rá, ha már ő maga nem kelt védelmére – a mesében vagy álmában nyilván egyszerű kardcsapással fejezhette volna le a boldogsága elé toladó férfitestet. A fegyver azonban – hogy gyávaságból-e, vagy mert Hedda mégis ambivalens volt – mégsem sült el, s így kerülhetett sor egy második próbára, a korrekciós kísérletre. Amikor újra találkoznak, már egyikük sem ugyanaz, aki volt. Hedda azonban a lehetőséget kihasználva megpróbálná visszazerezni befolyását a számára elvesztett fej felett. Elvstedné (a butácska, ám a hagyományos női gondoskodásra és alávetett szerepkörre hajlandó rivális) és Hedda között a harc nem Lövborgért, nem a testéért, hanem a fejéért folyik. Ki uralja ezt a tehetséges, fiatal, energiától és tervektől duzzadó fejet, amely a jövőbe tekint? S mint megtudjuk, egyikük sem: gazdátlan, elpazarolt érték, amit nem becsül meg senki, saját tulajdonosa sem. Elvstedné Hedda mellett nyomban eljelen-téktelenedik, Hedda azonban már nem elég erős. El is vesztette hitét és érdeklődését ebben a feladatban. Lövborg pedig soha nem is volt ura saját magának, sem a testének, sem a fejének. S ekkor kerül elő újra az apai pisztoly, hogy az önkéntes főbelövés esélyt adjon Lövborg és Hedda elvesztett méltóságának visszaszerzésére. Ha Lövborg emelt fővel kiszáll, képes kitépni magát dionüszoszi önmaga karmaiból, még megdicsőülhet, legalább Hedda szemében. Lövborg azonban mielőtt ezt megtehetné, már teljesen elvesztette a fejét. Elvesztette – hiszi ő – kéziratát, legfőbb szellemi munkáját, és elvesztette lélekjelenlétét: örülteként szaladgál és tombol a város különböző pontja-

in, hogy végül szándékosan vagy baleset révén ágyékon lője magát. Ő tehát az utolsó percig, halálában is testének rabja maradt. A feladat, a fej leválasztása a nem kívánt testről, arról a testről, amely nem engedelmeskedett neki, Heddára marad. S nem véletlen, hogy Hedda készségesen vállalja magára ezt a feladatot, hiszen az ő teste szintén önálló utakon járt, s akaratával ellentétben új életet hordoz magában. S mint annyian megírták róla,¹² öngyilkossága az egyetlen igazi tette. Képes kitépni magát a hús rabságából, a húséból, amely nem nyújtott örömet életében, s követte a gondolat szárnyalását, amely gyakran illúziókat kerget. Az antik hősök mintájára le tudott mondani a testéről egy idea érdekében. Helycsere történt tehát, mint annyiszor a századforduló drámáiban: a férfihoz méltó apollói tett a nőre marad. A fej leválasztása ezúttal a fej kimenekítését célozta egy olyan játszmából, amely méltatlannak bizonyult játékosai számára. Kísérlet történt egy érték, egy illúzió megőrzésére.

Ha más optikát alkalmazunk, az egész gondolatmenet megfordítható, és Hedda főbelövését a női fej kudarcaként is értelmezhetjük. Lemondásnak, a küzdelem feladásának, ama testréz fizikai megsemmisítésének, melyet nem becsül sem a kor, sem a közvetlen környezet.

Salome esete egy kicsit más. Ő nem megmenteni, hanem megszerezni akarja azt a fejet, amely korábban elfordult tőle, hasonlóan a pókasszony meséjének hősnőjéhez. A gesztus azonban, ahogyan harapdálja, tépkedi a testről levágott fejet, lényegében mégis hasonlít a HEDDA-ban megfogalmazott jelenséghez, ahhoz az állapothoz, amikor a fej nem képes uralkodni a test felett. Itt ugyanis ő az, aki elveszti fejét, azaz elveszti kontrollját akarata és ösztönei felett, test és fej teljes diszkrépanciája láttán. Salome eredetileg egy férfitekintet elől menekült, és felkorbácsolt érzékeivel Jokhanán mellett kötött ki, aki a feldúlt és érzékeiben megzavart lánytól viszont elfordítja fejét. Nem akármilyen fej az, amit elfordít. Egyrészt a prófétáé, Isten ígéjének közvetítőjéé, másrészt egy rabé, egy kalitkába zárt vegetáló és halálra ítélt testé.

E néhány kiragadott példa alapján úgy összegezhetnénk az eddigieket, hogy ezekben a darabokban a férfitekintet vagy úgy jelenik meg, mint túlságosan tolakodó (Lövborg, Brack, Heródes és Wedekind voyeurjei), vagy éppen ellenkezőleg: elfordul a nőtől akkor, amikor épp a fordítottjára volna szükség (mint az említett apafigurák és a SALOME prófétája).

Heródes testbe zárt hangja másfelől éppen Heródes lelkiismeretének szószólója, bűntudatának félig élő, félig eltemetett megtestesítője, az egyetlen és utolsó reménysugár a tetrarka számára, hogy megszabaduljon félelmeitől. Mint próféta azonban zavaros figura. A zsidók sem tudnak megegyezni személyét és szavait illetően, s nem képesek egyértelműen kiállni mellette. Ennél is többet árulnak el szavai – monomániásan ismétlődő átkai és jóslatai egy erejét vesztett próféta erőfeszítései, akinek küldetése és szerepe szinte abban merül ki, hogy retteg és óv a bűnös női tekintettől, s hirdeti az eljövendő kataklizmát. Saloméval szemben teljesen elveszti erejét és biztonságát, s ahelyett, hogy prófétához méltón kisegítené a bajból, ő maga taszítja bele provokatív szavaival és viselkedésével. Nem lehet csodálkozni, hogy Salome legszívesebben kitépné a nyelvét, mint a lángot lehelő sárkányét. Ő azonban ennél is sokkal többet akar. Meg akarja szerezni magának ezt a fejet, és mint egy kannibál szívni ki belőle a bennrekedt erőt és szavakat, hogy immár ő maga legyen a birtokosuk. E lépésével egyrészt saját identifikációjában tesz hatalmas lépést, másrészt a szó szoros értelmében lefejezi a patriarchális társadalom ideológiájának megtestesítőjét, s így új fejezetet nyit meg a két nem közötti újrendeződés történetében. Mint minden forradalmár, próféta és megváltó, ezt természetesen Salome sem élheti túl.

Wilde korai terveiben szerepelt egy olyan változat, mely nem Jokhanán, hanem Salome lefejezésével zárult volna. Richard Ellmann¹³ monográfiája őrizte meg ezt a variációt, melyet Wilde állítólag Maeterlincknek mesélt el. Ebben a változatban anyja kérésére Salome kimenekül Heródes karmai közül a sivatagba, mint ahogy azt Jokhanán korábban tanácsolta neki, s ott hordozza magával Isten ígését. Vándorlásai során Jézussal is találkozik, ám elmenekül tőle, mert nem érzi magát méltónak követésére. Így ér el a befagyott Rajnához, ahol a jég beszakad alatta, s úgy esik bele, hogy az levágja a fejét. A jég összezáródik a nyaka körül, feje pedig mintha ezüsttálcán pihenne a jégen, aranykoronával, valahogy úgy, ahogy Gustave Moreau festette meg Jokhanán fejét Wilde kedvenc képén. Úgy halna meg ebben a változatban, hogy nem tudja már kiejteni a száján János és Jézus nevét. A darabnak az lett volna a címe, hogy SALOME LEFEJEZÉSE. Így vitte volna jégsírba a nő a férfitől megszerzett ígét. S így bosszulta volna meg a férfi a rajta esett sérelmet, miközben a legfőbb áldozat persze az ige maga lett volna. Ezt a konkrét szerepcserét később a befejezetlen A SZENT ÉS A KURTIZÁN-ban írta meg, ahol a szentben felébred a zabolázhatatlan testi vágy a kurtizán iránt, a kurtizánból viszont isten szolgálja lesz. Wilde SALOMÉ-ja, mint tudjuk, nem így fejeződik be. Wedekind azonban végigjártja hősnőjével a teljes kálváriát, amiből a nő tényleges szét-darabolása sem marad ki.

A PANDORA SZELENCÉJÉ-nek 1894-es ötfelvonásos ősváltozata szimmetrikus szerkezetű, feszes darab. A gyakorlatilag fej és identitás nélküli Lulu a harmadik, középső felvonásra jut el saját énjének megszületéséig. Ehhez vezető útját három fej lehullása kíséri. A második felvonásbeli fej azé a festőé, aki Kalaffal ellentétben semmilyen módon sem állja ki a próbát, hogy Lulu férje lehessen. Gyáva, tehetségtelen, és nem ismeri, nem értékeli Lulut, csak önmaga narcisztikus megerősítésének esélyét látja benne. Egyetlen becsülendő tette, hogy önmagát ítéli fővesztésre. A harmadik felvonásban Lulu élete már veszélybe kerül, s identitásának megszületése egy hajszálon függ, azon, hogy van-e annyi lélekjelenléte, hogy megfordítsa a rászegeződő pisztoly csövét. A negyedikben viszont, amely a másodiknak tükörképe (ahol az említett Schwarz önkézével vágja le a fejét), már Lulu retteg attól, hogy tettéért a fejével kell fizetnie. Tehát alighogy megszületett, a feje – hiszen korábban ő csak becsomagolt, idomítható testként létezett – máris veszélyben forog. Mintha valami ki nem mondott törvénynek engedelmessé válna a kettő nem létezhetne együtt. Az ötödik felvonásban mégsem a fejét fogja elveszteni, hanem éppen nőiségének lényegét, az egyetlen, amivel az első felvonásban még rendelkezett. Feje azonban így megmenekül. Wedekindnál tehát a bosszú, a férfi bosszúja – amiért a nő kiszabadította magát egyrészt a férfi, másrészt teste rabságából – szélsőségesebben jelenik meg. Mintha Wedekind a maga torz tükre segítségével ugyanoda lyukadna ki, ahová Ibsen, akinél szintén a nőiség lényegével, az anyasággal kellett fizetni az önmegvalósító törekvésekért. Fej és test, dionüszosi és apollói kérlelhetetlen összeférhetlensége mutatkozik meg ebben a kaotikus vagdalkozásban. A fej (elsősorban persze a férfifej), amely emberi, sőt esztétikumra törekvő apollói mivoltunk legfőbb letéteményese, úgy látszik, nem képes megbirkózni a rábízott feladatokkal. Nem képes megzabolázni a testet, de megnyugtató eligazodást sem tud találni a világban. A századvég megingott férfija képtelen válaszolni a feltehető kérdésekre: nem tud beszélni sem életről, sem halálról, sem vágyról, sem bűnről. S ezzel az elbizonytalanodásával elveszti alapvető befolyását a nő felett. A férfinak pedig, úgy tűnik, nem kell a fejét megtaláló, öntudatára ébredő nő, vagy csak olyan áron, ha megbüntetheti, kirekesztheti a társadalomból.

Fej és test szétválasztása férfinál is, nőnél is az identitás egységének megbomlását jelenti. A nőiség egységének szétesése, amely a századfordulós krízis egyik sarkalatos pontja volt, hosszabb múltra tekint vissza, hiszen a keresztény morál már leválasztotta a nőről saját vágyait, a patriarchális berendezkedés pedig szellemi igényeit és önmegvalósító törekvéseit, ezek tehát a félpolgári-félfeudális keresztény berendezkedés bomlásfolyamatát kihasználva keresték helyüket önmagukban és a világban. Ez az átrendeződési folyamat a férfiidentitást sem hagyta érintetlenül, mert felbomlott az egységes férfiképet támogató rendszer, melynek a lényege az volt, hogy a férfifej közvetítője isten akaratának, irányítója saját és a nő testének, azaz vágyainak, meghatározója az emberek közötti viszonyoknak, és – szemben a nő biológiai alkotótevékenységével – ő a szellemi, művészi és filozófiai kreatőr. Amikor ez a látszólag működőképes rendszer meginogni látszik, akkor jön létre az az állapot, amelyben férfi- és női fejek és testek bolyonganak – keresik helyüket a modernitás világában.

A mesék birodalmában egyszerűbb a helyzet. A királykisasszony ilyenkor megtalálja az életet adó elixírt, és összeragasztja, ami együvé tartozik.

Jegyzetek

1. L. pl. Gustave Moreau: OI DIPUSZ ÉS A SZFINX (1864), Franz von Stuck: A SZFINX (1904) vagy Fernand Khnopff: MŰVÉSZET (1896) című képét.
2. Giuseppe Adami és Renato Simoni.
3. Többek között és legalaposabban Oliver Gerland elemzi az Ibsen-darabokat ebből a szempontból FREUDIAN POETICS FOR IBSEN'S THEATRE, REPETITION, RECOLLECTION AND PARADOX című könyvében. Scandinavian Studies Vol. 3. Edwin Mellen Pr., N. Y. 1998.
4. Önálló kutatási témaként az anyahiány a 2003 júniusában New Yorkban tartott nemzetközi Ibsen-konferencián jelent meg Ellen Hartmann: IBSEN'S MOTHERLESS WOMEN és Yan Liu: MANY MOTHERS IN IBSEN: TOWARD AN IRIGARAYAN READING című előadásában, melyek egyelőre csak az interneten olvashatók a <http://www.ibsensociety.liu.edu> honlapon.
5. In: Freud–Breuer: STUDIEN ÜBER HYSTERIE. Wien, 1895.
6. A mese egészének elemzésére nem tudok most kitérni, annyit azonban fontosnak tartok megemlíteni, hogy ezt a királykisasszonyt filozófiára taníttatta az apja, s az így létrejött anakronisztikus helyzetből a királylány úgy tudott kimenekülni, hogy elhagyta otthonát.
7. NŐI MESEALAKOK, Európa, 1992, ARCHETÍPUSOS MINTÁK A MESÉBEN, Édesvíz, 1998.
8. A MESE BŰVÖLETE ÉS A BONTAKOZÓ GYERMEKI LÉLEK. Gondolat, 1985.
9. STRUKTURÁLIS ANTROPOLÓGIA I–II. Osiris, 2001.
10. Franz, 1992. 136. o.
11. Ezt a gondolatmenetet már részletesen kifejtette a pszichoalitikus és a feminista kritika néhány képviselője, pl. Elaine Showalter, Gail Finney, Linda Hart, Ortrud Gutjar.
12. L. pl. Astrid Saether: BEAUTY-DISCONTENT-NOTHINGNESS: HEDDA GABLER AND THE NIETZSCHEAN CONCEPT OF CREATIVITY és Anne-Marie Stanton-Ife: IDENTITY SUICIDE AND TRAGEDY című tanulmányait a PROCEEDINGS 2001, BERGEN című kötetben.
13. OSCAR WILDE. London, Hamish Hamilton, 1987.

Rába György

KÉZEN FOGVA

Egy-egy kisiút mindig elrabolnak
nem hiheti hogy nyárra virrad
mintha készülne rongyos bálra
beöltöztetik nagykabátba
csak botorkál csak botladozik benne
pedig leginkább madár lenne
felröppenne messze szállna
kicövekeletlen határba
megszopja az útszéli eperfát
kiporciózás gondja várt rád
egy falatot egy nyeletet
kapja mindazt amit lehet
szabattál-e ráillő gúnyát
sírását sose unnád
fogd a kezét tovább ne lépjen
aknák robbannak a réten
jöhet útközben karaván esküvői
sorsát nem fogják beleszóni
jöhet útközben menet temetési
rájuk is várnak valahol
nem fognak utána nézni
marad egy száj étlen-szomjan
nélküled sose jobban
azt a kezét ne ereszd el
burkold be a te kezeddal
mesekönyve vagy leporellója
terítékét böngészi róla

EGYÜTTLÉT

Hallgatni más élményeit
átélt viszontagságait
annyi mintha bár ülve állva
csupasz lelked kalandozik
rákérdezni gondjaira
s amin örült valaha más

az szemedet kerekítő
távol-keleti utazás
és nem csak hegyezni füled
hümmögni bólintani is
kötszer tapaszt meg jódot amit
társ szíved friss sebére visz
nem tikkad el nem szomjazik
az együttlétben részt vevő
annak ki nem szócső csupán
nem üres edény az idő

Szabó T. Anna

ESŐ

Zárt tulipánok ringanak.
A nehéz, lila ég alatt
borzongató orgonaszag.

Megsültek, elfogytak, kihűltek
az áldozati ételek.
Csak az otthagytott grillsütő
fehér hamuja kézmeleg.

Nyomot hagy surló ujjbegyed:
porfinom pollenréteget
tapintasz, kerge szirmokat
forgatnak alacsony szelek,
a május szórja hímportát.

Ég alján hideg villogás
tüzel fehérén, élesen.
Szuszog az újszülött világ
vízszagúan és éhesen.

Nyílik a szája, enni kér.

Meleg zuhogás. Mennyi vér.
A lógó felleg meghasad.
Édes, langyos záporát ontja.
Beleborzong a tiszafa,
meghízik méregzöld bozontja.

Remegő levélrengeteggé
bokrosodik a gallytömeg,
érdes, pikkelyes szél sikálja
a kifényesedő fűvet,
kinn feledett kések, kaszák
pengéjét megrágja a rozsdá –
égnék fordított arcomat
a tavasz magzatvize mossa.

TISZTÁS A KÖDBEN

Bőrömön érzem a hosszú, vizes fű
sok kaparászó karmahegyét,
ahogy csapzottan és vakon nyomakodva,
kövéren furakodva kutatja
a felleg elcseppenő csecsét.

Körbeburkol az avarillat, a bomlás,
erdei rothadásszag,
őrlik az ászkák, bogarak lakják,
földigiliszta ássa.

Mit tudom én, ki vagyok, mi a célom –
ég, föld elfogadott.
Letüdözöm a hűvös és édes
kora reggeli bodzaszagot.

Katherine Mansfield

GERLE ÚR ÉS GERLÉNÉ ASSZONY

Persze tudta jól – jobban se kellett –, hogy egy hajszál esélye sincs, semmi az égvilágon. Ilyesmire még csak gondolni is esztelenség. Olyan fokú esztelenség, hogy tökéletesen megérti, ha Anne apja... de bárhogy dönt is, ő aztán megérti. Sőt ha nincs ez a kétségbeesés, ha nem ez a legutolsó napja Angliában, méghozzá Isten tudja, meddig, akkor az életben össze nem szedi a bátorságát. De még így is... A fiókból kivá-

lasztott egy nyakkendő, egy kék és vajszínű nyakkendő, aztán leült az ágya szélére. És ha Anne azt feleli: „Micsoda pimaszság!” Talán meglepődik? Á, dehog, döntötte el, ahogy a puha gallért felhajtotta, majd visszahajtotta a nyakkendőre. Valószínűleg épp valami ehhez hasonlót fog felelni. Ha most halálosan józanul mérlegeli a lehetőségeket: mi mást is felelhetne.

Na és ő! Idegesen csokorba kötötte a nyakkendőjét a tükör előtt, két kézzel lenyomta a haját, és kihúzgálta a zakózsebei hajtókaáját. Ő viszont ötszáz-hatszáz fontot keres évente egy gyümölcsösrel – hol másutt, mint Rhodesiában. Pénze az nincs. Egy penny nem fut be sehonnan. Még legalább négy évig nem is emelkedik a jövedelme. Ami meg a külsejét meg az ilyen dolgokat illeti, halvány sansza sincs. Még csak különösebben jó egészséggel sem dicsekedhet, ez a kelet-afrikai hivatal teljesen kiütötte, hat hónap szabadságot kellett kivennie. Még most is rémesen sápadt – ma délután még a szokásosnál is rosszabb, gondolta, miközben lehajolt, hogy megnézzze magát a tükörben. Jézus Isten! Mi történt? A haja egészen világoszöld lett. A bánatba! Azért a haja mégsem lehet zöld. Ez már sok volna. A tükörben megremegett a zöld fény: az ablak előtt álló fa árnyéka volt. Reggie elfordult, elővette a tárcáját, aztán eszébe jutott, mennyire utálja az öreglány, ha bent dohányszik a hálószobában, visszatette a tárcát, és a fiókos szekrényhez támolygott. Nem, haljon meg, ha egy árva dolog eszébe jut, ami mellette szólna, miközben Anne... Jaj!... Reggie halálra váltan dőlt a szekrénynek.

Mert az, hogy Anne milyen helyzetben él, az apja milyen gazdag, hogy nincs testvére, és messze a környék legnépszerűbb lánya, hogy milyen szép és milyen okos – okos! –, az még mind semmi, hiszen nincs, amit meg ne tehetne; Reggie biztos volt benne, hogy ha a szükség úgy hozná, Anne bármiben zseniális lenne – annak ellenére, hogy a szülei imádják, és ő is a szüleit, és akár azt is megengednék neki, hogy... De minden elgondolható részlet ellenére olyan heves vágyat érzett, hogy nem tudott nem reménykedni. Egyáltalán remény ez? Vagy ez a fura, szelíd vágyakozás, hogy valahogy gondoskodhasson róla, hogy az legyen a dolga, hogy megadjon neki mindent, amit csak kíván, és semmi ne kerüljön a közelébe, ami nem tökéletes – ez csak szerelem? Mennyire szereti! Reggie rágörnyedt a fiókos szekrényre, és odadörmögte neki: – Szeretem, szeretem! – És egy pillanatra már az Umtali felé vezető úton volt Anne-nel. Éjszaka volt. Anne egy sarokban aludt ülve. Puha állát az ő puha gallérjába fúrta, aranybarna pillái az arcára simultak. Reggie elmerengett azon a finom kis orrán, a tökéletes ajkán, a gyermekfülcimpáján és a köré boruló aranybarna fürtökön. A dzsungelen vágtak át. Meleg volt, sötét, és messze voltak mindentől. Aztán Anne fölriadt: – Aludtam? – kérdezte, és ő: – Igen. Jól vagy? Na gyere, hadd... – Azzal előrehajolt, hogy... Főlé hajolt. Ez olyan gyönyör volt, hogy szebbet el sem tudott képzelni. De legalább összeszedte a bátorságát, levágtatott a földszintre, felkapta a szalmakalapját a hallban, és ahogy becsukta az ajtót, kijelentette: – Csak próbára teszem a szerencsém, és kész.

De a szerencséje szinte azonnal orrba vágta – enyhén szólva. Mert ki más vonult föl-alá a kerti ösvényen Chinnyvel és Biddyvel, a két kivénhedt pincsivel, mint az öreglány. Reginald természetesen kedvelte az öreglányt meg minden. Hiszen – hiszen jót akar, olyan tartása van, hogy több se kell, és így tovább. De azt nehéz volna letagadni, hogy eléggé marcona egy anya. És Reggie életében voltak pillanatok, nem is ritkán, még azelőtt, hogy Alick bácsi meghalt, és ráhagyta a gyümölcsöst, amikor szentül meg volt róla győződve, hogy egy özvegyasszony egyetlen fiának lenni nagyjából a világ legnagyobb büntetése, ami az embert érheti. És hogy még borzalmasabb legyen az egész: rajta kívül neki sem volt senkije. Mert nemcsak afféle egyszemélyes szülő volt, de a ma-

ga rokonságán kívül összeveszett az öregével is, mikor Reggie még rövidnadrágot hordott. Úgyhogy mikor Reggie a honvágytól búsan üldögélt a távolban, a csillagfényes verandán, és a gramofonból dőlt, hogy „Mit ér az élet, drága, ha nem szeretjük egymást?”, ő csak az öreglányt tudta maga elé képzelni, ahogy magas, robusztus alakja suhog a kerti ösvényen, és vonszolja maga után Chinnyt és Biddyt...

Az öreglány, akinek a kezében a nyitott olló ugrásra készen várta, hogy azonnal lecsípje ennek vagy annak a halott micsodának a fejét, Reggie láttán megállt.

– Csak nem mész el, Reginald? – kérdezte, látván, hogy megy.

– Teára visszajövök, mama – felelte Reggie erőtlenül, és zsebre vágta a kezét.

Nyissz. Egy fej lehullt. Reggie majd' hanyatt esett.

– Az ember azt hitte volna, hogy a legutolsó délutánodat az anyádra szánod.

Csend. A pincsik bámultak. Értették az öreglány minden szavát. Biddy kinyújtott nyelvvel lefeküdt; olyan kövér volt és olyan fényes szőrű, hogy egy kanál olvadt karamellára emlékeztetett. De a porcelánszemű Chinny bánatosan nézett Reginaldra, rövidet szippantott, mintha az egész világ egyetlen kellemetlen szag volna. Nyissz, mondta az olló újra. Szegények, most aztán kapnak!

– Na és hova indulsz, ha egy anya egyáltalán kérdezhet ilyesmit? – kérdezte az öreglány.

De ezen is túlestek, és Reggie le sem lassított, amíg a ház el nem tűnt a látóteréből, és félúton nem volt Proctor tábornokéig. Csak akkor vette észre, milyen pazar délután is van. Egész délelőtt esett, késő nyári eső volt, meleg, nagy szemű, gyors, de mostanra kitisztult az ég, csak pár kicsi felhő maradt le, kis kacsák, repültek az erdő fölött. Épp csak annyi szél fúj, hogy lerázza a fákról az utolsó cseppeket: egy langyos csillag Reggie kézfejére toccsant. Ping! – a másik a kalapjára pattant. Az üres út ragyogott, a sövénynek vadrózsairillata volt, és hogy fénylettek a kertekben a mályvarózsák. És már itt is volt Proctor tábornokék háza – már itt is volt. Reggie a kapura tette a kezét, a könnyökével meglökte a jázminbokrokat, és csupa szírom meg virágpor lett a kabátujja. De várjunk. Túl gyorsan ideért. Még végig akarta gondolni az egészet. Nyugalom. De már az ösvényen járt, mellette mindkétfelől hatalmas rózsák nyíltak. Ezt nem lehet így csinálni. De a keze már a csengő zsinórját húzta, amitől olyan kolompolás kezdődött, mintha azért jött volna, hogy bejelentse, ég a ház. A cselédlány a hallban lehetett, mert az ajtó nyomban kipattant, és Reggie már az üres nappaliban ült bezárva, mire a megzavarodott csengő végre elhallgatott. A nagy, árnyas szoba, ahol a zongorán egy napernyő hevert, furcsa módon felvidította Reggie-t, vagy jobban mondva izgatni kezdte. Milyen nagy a csend, és mégis bármelyik pillanatban nyílhat az ajtó, és akkor eldől a sorsa. Nem nagyon volt más ez sem, mint a fogorvosra várni: Reggie már-már kezdte elengedni magát. De ebben a pillanatban a legnagyobb megdöbbenésére a saját hangját hallotta: „Uram, tudod, hogy nem tettél értem *túl* sokat...” Ettől gyorsan magához tért, ettől aztán rájött, milyen súlyos a helyzete. De már késő volt. Az ajtó gombja megfordult. Anne lépett be, átjött a félhomályon, kezét nyújtott, és halk, lágy hangján azt mondta: – Sajnos apa nincs itthon. És anya is a városban van, kalapvadászaton. Csak én tudom szórakoztatni, Reggie.

Reggie levegő után kapkodott, a kalapját a zakója gombjához nyomta, végül kinyögte: – Voltaképp én csak... el akartam köszönni.

– Ó! – kiáltotta Anne halkán, hátralépett, és szürke szeme táncolt. – Ez aztán a rövid látogatás!

Aztán, ahogy Reggie-t nézte, az arca megfeszült, hirtelen nyílt nevetésben tört ki,

hosszú, lágy futamban, ellépdelt Reggie-től, a zongorához ment, és nekidőlt, és a napernyő rojtjával kezdett játszani.

– Sajnálom – mondta –, muszáj nevetnem. Nem tudom, miért csinálom. Egyszerűen rossz szo-ho-kás. – Hirtelen dobbantott szürke cipőjével, és zsebkendőjét húzott elő fehér gyapjúkabátkájából. – Uralkodnom kellene magamon, ez igazán rémes – mondta.

– Szent ég, Anne – kiáltotta Reggie –, én imádom, ahogy nevet! Nincs a világon semmi, ami....

De az igazság az, hogy mindketten tudták, egyáltalán nem nevet mindig: nem igazi szokás ez. Amióta megismerkedtek, valami furcsa oknál fogva, amit Reggie bizony isten szeretett volna megérteni, Anne az első perctől nevet rajta. Miért? Nem számít, hol vannak vagy miről beszélnek. Kezdek akár komolyan is, halálosan komolyan – vagy legalábbis ami őt illeti –, és akkor Anne egy mondat közepén hirtelen rápillant, és az arcán gyors kis remegés fut végig. Az ajka elnyílik, a szeme táncol, és elkezd nevetni.

Még volt valami különös a dologban: Reggie úgy érezte, Anne maga sem tudja, mitől nevet. Látta, ahogy elfordul, a homlokát ráncolja, beharapja az arcát, összeszorítja az ujjait. De az sem segített. A hosszú, lágy futam felcsendült, hiába kiáltotta Anne: – Nem tudom, mitől nevettek. – Rejtély volt az egész...

Anne visszatúrta a zsebkendőjét. – Üljön le, kérem – mondta. – És gyújtson rá, jó? Ott a cigaretta abban a kis dobozban maga mellett. Én is kérek egyet. – Reggie meggyújtotta neki a gyufát, és ahogy Anne előrehajolt, látta, ahogy a gyűrűje igazgyöngyén megvillan a láng. – Holnap indul, ugye? – kérdezte Anne.

– Igen, holnap, nincs mese – felelte Reggie, és kifújta egy kis füstfoszlányt. De mitől ilyen ideges? Az ideges nem is kifejezés.

– És... és félelmetesen nehéz elgondolni.

– Az... ugye? – kérdezte Anne lágyan, aztán előredőlt, és a cigarettáját elnyomkodta a zöld hamutartó peremén. Milyen gyönyörű ilyenkor! – egyszerűen gyönyörű – és olyan apró abban a hatalmas székben. Reginald szíve dagadt a gyöngédségtől, de igazán Anne hangjától, attól a lágy hangtól kezdett remegni. – Úgy érzem, mintha évek óta itt volna – mondta Anne.

Reginald mélyet szívott a cigarettából. – Még rágondolni is iszonyú, hogy vissza kell menni – mondta.

– *Ku-ru-ku-ku-kú* – hallatszott a csendből.

– De hát szeret ott élni, nem? – kérdezte Anne. Az ujját a gyöngyosorba akasztotta. – Apa épp nemrég jegyezte meg, hogy milyen szerencsésnek tartja, amiért a maga életét éli. – A szemébe nézett. Reginald meglehetősen halványan mosolygott. – Nem érzem magam szédületesen szerencsésnek – mondta könnyedén.

– *Ru-ku-ku-kú* – hallatszott megint. És Anne dűnnyögése: – Úgy gondolja, magányos ott élni.

– Engem nem is a magány zavar – felelte Reginald, és dühösen elnyomta a cigarettáját a zöld hamutartóban. – Abból akármennyit elviselek, sőt volt idő, amikor még szerettem is. Csak ez az egész, hogy... – A legnagyobb rémületére hirtelen érezte, hogy elvörösödik.

– *Ru-ku-ku-kú! Ru-ku-ku-kú!*

Anne felugrott. – Jöjjön, köszönjön el a gerléimtől – mondta. – Az oldalsó verandára költöztettük őket. Ugye maga is szereti a gerléket, Reggie?

– Borzasztóan – vágta rá Reggie olyan szenvedélyesen, hogy mikor kitérte a franciaablakot, Anne inkább előrefutott, és a gerlékre nevetett.

A galambház finom vörös homokján ott járkált fel és alá, fel és alá a két gerle. Az egyik mindig a másik előtt járt. Az egyik előreszaladt, kis kiáltásokat hallatott, a másik ott ballagott a nyomában, és ünnepélyesen hajlongott. – Látja – magyarázta Anne –, ez itt elől Gerléné. Ránéz Gerle úrra, kacag egy kicsit, előreszalad, ő meg követi, és csak hajlong. És ettől neki újra nevetnie kell. Előreszalad, utána meg – kiáltotta Anne, és leguggolt – jön szegény Gerle úr, és csak hajlong... és így telik el az életük. És sohasem csinálnak semmi mást. – Anne fölállt, a galambház tetején egy zsákból valami sárga magvakat vett elő. – Ha majd ott kint Rhodésiában eszébe jutnak, Reggie, biztos lehet benne, hogy épp ugyanezt fogják csinálni...

Reggie semmi jelét nem adta, hogy látja őket, vagy egy szót is hallott. Egyelőre teljesen lekötötte, hogyan tépje ki a titkát magából, és hogyan kínálja oda Anne-nek. – Anne, gondolja, hogy tudna rám máshogy is gondolni? – Kész. Megvolt. És az elkövetkező kis csendben Reginald látta a fény felé forduló kis kertet, a vibráló kék eget, a remegő leveleket a veranda oszlopain és Anne-t, aki a tenyerében fekvő kukoricaszemeket piszkálta az ujjával. Anne lassan összezárta a tenyerét, és az egész új világ elhalványult, ahogy lassan kimondta: – Nem, úgy soha. – De Reginaldnak alig maradt ideje bármit érezni, mert Anne elstetett, ő meg a nyomában, le a földszintre, ki a kerti ösvényre, át a rózsaszín rózsabokrok alatt, és keresztül a pázsiton. Itt, a vidám virágágyással a háta mögött Anne végre belenézett Reginald szemébe. – Nem arról van szó, hogy ne kedvelném magát szörnyen – mondta. – Kedvelem. Csak – a szeme tágra nyílt – nem úgy – az arca megremegett –, ahogy az embernek kellene, ha... – Az ajka elnyílt, és Anne nem tudta abbahagyni. Nevetni kezdett. – Tessék, maga is látja – kiáltotta –, például itt ez a maga kockás nya-hakkendője. Még ebben a pillanatban, amikor az embernek ünnepélyesen kéne viselkednie, most is itt a maga nyakkendője, és engem elképesztően emlékeztet azokra a csokornyakkendőkre, melyeket a macskák hordanak a festményeken! Jaj, bocsássa meg, hogy ilyen rémes vagyok, kérem!

Reggie megszorította Anne kicsi, meleg kezét. – Nem az a kérdés, hogy megbocsátok-e – mondta gyorsan. – Hogyne bocsátanék? És azt hiszem, tudom is, miért nevet mindig rajtam. Azért, mert annyival fölöttem áll minden tekintetben, hogy nevetségessé válok. Belátom, Anne. De ha én most...

– Nem, nem. – Anne erősen megszorította a kezét. – Nem erről van szó. Ez nem is igaz. Nem állok maga fölött. Maga nálam sokkal jobb. Csodálatosan önzetlen és... kedves és egyszerű. Én meg egyik sem vagyok. Maga nem ismer engem. Én vagyok a legszörnyebb ember, aki... – mondta Anne. – Kérem, ne szakítson félbe. És nem is ez a lényeg. A lényeg az – Anne megrázta a fejét –, hogy képtelenség volna hozzámenni valakihez, akit kinevettem. Akihez én férjhez megyek... – lehelte Anne lágyan. Elhallgatott. Elhúzta a kezét, és furcsán, álmodozva mosolygott Reggie-re. – Akihez én férjhez megyek...

És Reggie úgy érezte, hogy egy magas, jóképű, elsöprő idegen lép elé, és elfoglalja a helyét – az a fajta férfi, akit gyakran láttak Anne-nél a színházban, aki a semmiből egyszer csak a színpadra lép, és egy szó nélkül a karjába kapja a primadonnát, majd hosszú, átható pillantást váltanak, és elviszi magával valahová...

Reggie meghajolt a látomás előtt. – Igen, értem – mondta fojtott hangon.

– Igen? – kérdezte Anne. – Jaj, igazán remélem, hogy érti. Mert én rettenetesen érzem magam. Olyan nehéz elmagyarázni. Tudja, én soha... – Elhallgatott. Reggie ránézett. Anne mosolygott. – Hát nem vicces? – kérdezte. – Magának bármit elmondhatok. A kezdet kezdetétől így van.

Reggie próbált mosolyogni, kinyögni egy „Örülök”-öt. Anne folytatta. – Sohasem ismertem senkit, akit így kedveltem volna, mint magát. Senkivel nem voltam ilyen vidám. De biztos vagyok benne, hogy amikor a könyvek meg az emberek a szerelemről beszélnek, nem erre gondolnak. Érti már? Jaj, bár tudná, milyen rettenetesen érzem magam. De hát mi ketten olyanok lennénk, mint... mint Gerle úr és Gerléné.

Ez elég is volt. Ez megadta Reginaldnak a kegyelemdőfést, ráadásul olyan szörnyen igaznak érezte, hogy elviselni is alig tudta. – Ne is folytassa – szólt, aztán elfordult Anne-től, és a pázsit másik végére nézett. Ott állt a kertész kunyhója, és mellette a sötét magyalfa. A kéményből nedves, kék hüvelykujjban szállt föl a füst. Nem is volt valószínű. Hogy fájt Reggie torka! Meg tud egyáltalán szólalni? Neki befellegzett. – Indulnom kell – hörögte, és elindult a fűvön át. De Anne utána szaladt. – Nem. Ne menjen még – mondta könyörögve. – Így igazán nem mehet el, ilyen érzésekkel. – Felnezzet rá, közben a homlokát ráncolta, és az ajkába harapott.

– Semmi vész – mondta Reggie, és vállat vont. – Majdcsak... majdcsak... – és legyintett, mintha azt mondaná, „túljutok ezen is”.

– De hát ez szörnyű – mondta Anne. Összekulcsolt kézzel megállt előtte. – Ugye maga is belátja, milyen fatális hiba volna, ha mi ketten összeházasodnánk?

– Persze, természetesen – mondta Reggie, és elgyötörten nézett Anne-re.

– Jaj de rossz, jaj de gonosz érzés. Mert persze egészen más Gerle úrnak és Gerlénének. De most képzelje el, a nagybetűs életben... csak képzelje el!

– Ahogy mondja – mondta Reggie, és továbbindult. De Anne újra megállította. A kabátujjába kapaszkodott, és Reggie legnagyobb meglepetésére ahelyett, hogy nevette volna, inkább olyan volt, mint egy sírni készülő kislány.

– De ha megérti, akkor meg miért ilyen boldogtalan? – nyafogta. – Miért bánja olyan rettenetesen? Miért néz ki ilyen ré-émesen?

Reggie nyelt egyet, aztán valamit megint elhessentett. – Nem tehetek róla – mondta. – Nagy csapás volt. Ha most odébbálllok, akkor meg tudom...

– Hogy beszélhet odébbállásról? – korholta Anne. Dobbantott; elvörösödött. – Hogy lehet ilyen kegyetlen? Nem engedhetem el, amíg biztos nem vagyok benne, hogy éppolyan vidám, mint azelőtt volt, hogy megkérte a kezemet. Ezt csak belátja, hiszen olyan egyszerű.

De Reginaldnak egyáltalán nem volt olyan egyszerű. Képtelenül nehéz volt.

– Ha nem mehetek is magához, hogy viseljem el azt a tudatot, hogy ott van a világ végén, és csak annak a rémes mamájának írhat, és közben rosszul érzi magát, és mindaz az én hibám?

– Nem a maga hibája. Ne gondolja. Csak a sors. – Reggie felemelte Anne kezét a kabátujjáról, és megcsókolta. – Ne sajnáljon, drága kis Anne – mondta gyöngéden. És most már igazán majdnem futott a rózsaszín árkádok alatt, végig az ösvényen.

– *Ru-ku-ku-kú! Ru-ku-ku-kú!* – hallatszott a verandáról. – Reggie, Reggie – hallatszott a kertből.

Reggie megállt, megfordult. De mikor Anne meglátta ezt a gyámoltalan, zavart tekintetet, egy kicsit elnevette magát.

– Jöjjön vissza, Gerle úr – mondta. És Reginald lassan visszaballagott a pázsiton.

NÁSZÚT

És amikor kiléptek a kelmeüzletből, a saját kocsisuk várt rájuk a „saját” konflisokban egy platánfa alatt. Milyen szerencse! Vagy nem szerencse? Fanny megszorította a férje karját. Amióta csak... külföldre jöttek, folyton ilyesmi történik velük. Vagy George szerint nem? De George a járda szélére állt, felemelte a sétapálcáját, és hangosan „Hellózni” kezdett. Fannyt néha kicsit zavarta, ahogy George a konflisokat leinti, de a kocsisok szemmel láthatólag nem bánták, úgyhogy valószínűleg így volt rendjén. A kövér, szívélyes, mosolygós emberek valahova begyűrték az újságot, amit épp olvastak, lehúzták a lóról a takarót, és várták a rendelést.

– Na most – kezdte George, miközben felsegítette Fannyt a kocsira. – Szerintem menjünk oda teázni, ahol a homárok nőnek. Akarod?

– Borzasztóan – felelte lelkesen Fanny, és hátradőlve azon tűnődött, mitől lesznek a dolgok olyan csodálatosak, ahogy George megfogalmazza őket.

– Helyes, *bien*. – George Fanny mellé ült. – *Alé!* – kiáltotta vidáman, és már mentek is.

Már mentek is, könnyedén végiggördültek a platánfák zöld-arany árnyékában, a citrom- és friss kávé illatú kicsi utcák során, a szökőkutas téren át, ahol az asszonyok feltartott kannával a kezükben elhallgattak és utánuk néztek, és túl azon a sarkon is, ahol a kávéház van, meg a rózsaszín-fehér napernyők, a zöld asztalok és a kék szódásüvegek, míg egészen ki nem értek a tengerpartra. A végtelen tenger felől könnyű, meleg szellő fúj. Meglegyintette George-ot és Fannyt, és ott lebegett körülöttük, ahogy a csillogó vizet nézték. George azt mondta: – Pazar, nem? – És Fanny álmodozva jegyezte meg, mint naponta legalább hússzor, amióta... külföldre jöttek: – Hát nem hihetetlen, hogy itt vagyunk teljesen magunkban, mindenkitől távol, és senki nem mondja, hogy menjünk haza, senki... nem parancsolgat, csak mi magunk?

George már rég nem vágta rá ilyenkor: – De milyen hihetetlen! – Ehelyett egyszerűen megcsókolta. De most megfogta Fanny kezét, begyűrte a nadrágja zsebébe, megszorította az ujját, és azt mondta: – Gyerekkoromban egy kis fehéregert tartottam a zsebemben.

– Igazán? – kérdezte Fanny, mert rettenetesen izgatta minden, amit George csinált. – Nagyon szeretted a fehéregereket?

– Eléggé – felelte George különösebb meggyőződés nélkül. A fürdő lépcsőin túl valami fel-le bukdácsolt a vízben, azt figyelte. Egyszerre majd’ felugrott ültéből. – Fanny! – kiáltotta. – Az a pasas ott fürdik. Látod? Nem is tudtam, hogy már elkezdték. Egész idő alatt úgy hiányzott. – A lepirult arcot és a lepirult kart bámulta, mintha nem tudná levenni róla a szemét. – Az egyszer biztos – dörmögte –, hogy holnap reggel hat órával sem tartanak vissza.

Fannynek elszorult a szíve. Évek óta hallani a Földközi-tenger veszedelméről. Valóságos életveszély. A gyönyörű, alattomos Földközi-tenger. Ott nyújtózott előttük, fehér, selymes mancsaival a kövekhez ért, aztán visszahúzta őket... De Fanny már régen eldöntötte, jóval a házassága előtt, hogy soha nem lesz belőle olyan asszony, aki beleszól a férje örömeibe, úgyhogy csak annyit jegyzett meg könnyedén: – Ugye az embernek nagyon észnél kell lennie az áramlatokkal?

– Nem tudom – felelte George. – Az emberek annyi baromságot összehordanak, hogy milyen veszélyes.

De most a part felőli oldalon egy magas fal mellett haladtak el, virágzó *napraforgók* szegélyezték, és Fanny felemelte pisze orrát. – George – lehelte. – Ez az *illat!* Milyen felséges...

– Micsoda remek villa – mondta George. – Nézd, ott látszik a pálmafák közt.

– De nem túl nagy? – kérdezte Fanny, aki valamilyen oknál fogva nem tudott más-ként tekinteni egy villára, csak mint a George-dzsál közös lehetséges lakhelyek egyikére.

– Hát egy regiment ember kéne, ha az ember huzamosabban ott akarna lakni – felelte George. – Amúgy elképesztő. Mondom, pazar. Kíváncsi volnék, ki a tulaj. – Azzal megbökdöste a kocsis hátát.

A léha, mosolygós kocsisnak fogalma sem volt, ezért a hasonló alkalmakhoz hűen azt felelte, hogy a ház egy gazdag spanyol családé.

– Tele van spanyolokkal ez a part – jegyezte meg George, ahogy újra hanyatt dőlt, aztán hallgattak, míg az egyik kanyarban fel nem tűnt a nagy, csontfehér szálló és ét-terem. Előtte kis terasz emelkedett a tenger fölé, amelyre esernyőpalmákat ültettek, asztalokat terítettek, és Fanny és George közeledtére tódultak a pincérek a teraszról, a szállóból, hogy fogadják, hogy köszöntsék őket, hogy a menekülés minden útját elzárják.

– Kint parancsolják?

De még mennyire hogy kint. Egy kifényesített főpincér, aki csodálatosan emlékeztetett egy frakkot viselő halra, odavezett hozzájuk.

– Erre, kérem. Erre. Van egy szép kis asztalom – tátogetta. – Épp önöknek, uram, itt a sarokban. Erre.

George, aki rettentő unottnak látszott és Fanny, aki úgy tett, mintha éveket töltött volna az életéből azzal, hogy idegenek között lavírozik, követte a pincért.

– Tessék, kérem. Itt nagyon szép lesz – udvarolt a főpincér, és elvette a vázát az asztalról, majd úgy tette vissza, mintha friss virágcsokrot varázsolna oda a semmiből. De George azért sem ült le azonnal. Keresztüllátott ezeken a fickókon: rajta aztán nem fognak ki. Ezek mindig készen állnak, hogy lerohanják az embert. Úgyhogy megállt zsebre tett kézzel, és nagyon nyugodt hangon odaszólt Fannynek: – Neked ez megfelel? Vagy inkább ülnél másutt? Mit szólsz ahhoz az asztalhoz? – És a túlsó oldal felé bökött a fejével.

Mennyit jelent, ha valaki ért a világ dolgaihoz! Fanny szörnyen rajongott George-ért, de most semmi mást nem akart, csak leülni és úgy tenni, mint mindenki más.

– Nn... nekem ez megfelel – mondta.

– Helyes – mondta gyorsan George, és majdnem előbb ült le, mint Fanny, aztán sitve közölte: – Két csokoládés piskótát és teát két személyre.

– Igen, uram – mondta a főpincér, és a szája kinyílt és becsukódott, mintha készen állna egy újabb merülésre. – Nem parancsolnak pirítóst? Nagyon jó pirítósunk van.

– Nem – zárta le George. – Te sem kérsz pirítóst, ugye, Fanny?

– Nem, George, köszönöm – felelte Fanny, és imádkozott, hogy menjen már a pincér.

– Vagy a hölgy szeretné megnézni az akváriumban a homárokat, míg a tea elkészül? – A főpincér fintorgott, csücsörített, és a frakkját úgy himbálta, mintha uszony volna.

George arca kővé vált. – Nem – mondta újra, Fanny pedig az asztal fölé hajolt, és a

kesztyűjét kezdte gombolni. Mire fölnézett, a férfi már nem volt ott. George levette a kalapját, egy székre dobta, és lesimította a haját.

– Végre elment ez a fickó – mondta. – Ezek a külföldi figurák halálosan untatnak. Csak úgy szabadul meg tőlük az ember, ha befogja a száját, láttad, így is tettem. Hála istennek! – sóhajtotta végül, de olyan szenvedélyesen, hogy ha nem lett volna nevetéses ilyesmit feltételezni, Fanny azt hitte volna, hogy George is éppannyira fél a főpincértől, mint ő maga. Így azonban inkább a szerelem öntötte el. George keze az asztalon feküdt: barna, széles tenyér, Fanny jól ismerte. Bárcsak megfoghatná és jól megszoríthatná. Legnagyobb meglepetésére George épp ezt tette. Áthajolt az asztalon, rátette a kezét Fannyére, és anélkül, hogy ránézett volna, azt mondta: – Fanny, drága Fanny.

– Jaj, George! – És épp ebben a mennyei percben felhangzott, hogy *pling-pling-túdi-dúdi* és hozzá valami nyekergés. Zenélni fognak, gondolta Fanny, de most a zene sem számított. Semmi sem számított, csak a szerelem. Tompán mosolyogva belebámult a tompán mosolygó szempárba, és ez olyan gyönyörűség volt, hogy legszívesebben azt mondta volna George-nak: – Maradjunk itt, ahol vagyunk, ennél a kis asztalnál. Ez itt tökéletes, a tenger is tökéletes. Maradjunk itt. – Ehelyett komoly fény gyulladt a szemében.

– Drágám – mondta. – Szeretnék tőled valami rettentő fontosat kérdezni. Ígérd meg, hogy válaszolsz. Ígérd meg.

– Megígérem – felelte George, de túlzottan ünnepélyes volt Fanny komolyságához.

– Figyelj. – Fanny egy pillanatra elhallgatott, lefelé nézett, aztán újra föl. – Úgy érzed-e – kérdezte halkán –, hogy most már igazán ismersz? De *igazán-igazán*?

Ez már sok volt George-nak. Ismeri-e az ő Fannyját? Szélesen, kölykösen elvigyorgott. – Az az érzésem, hogy nagyon is – mondta nyomatékosan. – Miért, mi a helyzet?

Fanny úgy érezte, még mindig nem érti. Gyorsan folytatta: – Arra gondolok, hogy az emberek, még ha szeretik is egymást, gyakran mintha nem... nem... nehéz megmondani... mintha nem ismernék egymást tökéletesen. Mintha nem is akarnák. És szerintem ez szörnyű. A világ legfontosabb kérdéseiben félreértik egymást. – Fanny elrémült. – George, ugye velünk ez nem történhet meg? Ugye sohasem.

– Soha – nevetett George, és már majdnem megmondta neki, mennyire szereti azt a pisze orrát, mikor a pincér kihozta a teát, és rákezdedt a zenekar. Egy fuvola, egy gitár és egy hegedű volt, és olyan vidáman játszottak, hogy Fanny úgy érezte, ha nem vi-gyáz, a végén még a csésze és a tálka is kis szárnyakat növeszt, és elrepül. George három csokoládés piskótát nyelt el, Fanny kettőt. A furcsa ízű tea – „homár a kannában”, harsogta túl George a zenekart – mégiscsak jó volt, és mire a tálcát is félretolták, és George rágyújtott, Fanny is összeszedte a bátorságát, és nézegetni kezdte az embereket. De leginkább a zenekar nyűgözte le, amely egy sötét fa alatt csoportosult. A gitárját simogató kövér ember olyan volt, mint egy festményen. A sötét bőrű fuvolás úgy emelgette a szemöldökét, mintha meglepné a hangszerből áradó zene. A hegedűs homályban maradt.

A zene ugyanolyan hirtelen hallgatott el, ahogyan elkezdődött. Fanny akkor látta meg, hogy a zenészek mögött egy fehér hajú, magas öregember áll. Fura, hogy eddig nem vette észre. A férfi magas, kifényesedett gallért viselt, a varrása mentén kizöldült kabátot és gyalázatosan kitaposott, gombos cipőt. Ez is valami főpincér? Nem tűnik főpincérnek, mégis úgy áll ott, és úgy néz el az asztalok fölött, mintha valami egész másra gondolna, ami idegen ettől az egésztől. De ki lehet?

Ebben a pillanatban, Fanny figyelő szeme láttára az öregember az ujjja begyével megérintette a gallérja csúcsát, halkán köhintett, és félig a zenekar felé fordult. A zenészek újra játszani kezdtek. Valami féktelen, nyugtalan, tűzzel teli, szenvedélyes dallam perdült a levegőbe, és perdült ehhez a halk alakhoz, aki összekulcsolta a kezét, és ugyanazzal a távoli tekintettel énekelni kezdett.

– Úristen! – mondta George. De mindenki ugyanígy megdöbbsent. Még a fagyaltot kanalazó gyerekek is odanézték, kanaluk megállt a levegőben...Nem hallatszott más, csak egy vékony, fakó hang, egy hang emléke, amely spanyolul énekelt valamit. Megtántorodott, visszanyerte egyensúlyát, felért a magas hangokig, lehullott, és mintha könyörgött, esedezett, rimánkodott volna, aztán megváltozott a dallam, a hang megbékélt, beletörődött, tudta, hogy visszautasították.

Már a vége közelgett, mikor egy kisgyerekből kitört a vinnyogó kacagás, de mindenki más is mosolygott – csak Fanny és George nem. Hát az élet ilyen is? – gondolta Fanny. – Vannak ilyen emberek is. Van szenvedés. És a tüneményes tengerre nézett, ahogy a földet nyalogatja, mintha szeretné, és az égre, amely az alkony előtti fényességével ragyogott. Joguk van ilyen boldognak lenni George-dzsal? Nem kegyetlenség? Ezek szerint az életben van valami más is, ha egyszer ilyen dolgok is megtörténhetnek. De mi? Fanny George felé fordult.

De George máshogyan érezte. A szerencsétlen öregfiú hangja a maga módján mulatságos volt, de istenem, mennyire megértette belőle az ember, milyen fantasztikus ennek az egésznek az elején tartani, ahol ő meg Fanny tart! George is a fényes, lélegző vizet bámulta, és a szája kinyílt, mintha inni akarna belőle. Milyen szép is! Semmitől nem érzi magát olyan jó bőrben az ember, mint a tengertől. És itt ül Fanny, az ő Fannyje, idehajol, és olyan lágyan lélegzik.

– Fanny! – szólt George.

Ahogy Fanny odafordult hozzá, attól a lány, tűnődő tekintettől George úgy érezte, egy szavába kerül, és átugrik az asztalon, hogy a karjában vigye el innen.

– Szerintem – mondta gyorsan – induljunk, jó? Menjünk vissza a szállóba. Gyere. Gyere, Fanny drága. Menjünk most már.

A zenekar játszani kezdett. – Úristen! – George szinte felnyögött. – Menjünk, míg ez az öreg pojáca újra rikoltozni nem kezd.

Egy pillanat múlva már ott sem voltak.

Mesterházi Mónika fordításai

Mihail Sebastian

EMILIE

Vallasek Júlia fordítása

I

Nem tudom, miért maradt szűz Emilie Vignon egészen addig az estéig, amikor megismerte Irimia C. Irimiát. Kényelemből vagy nem volt elég fantáziája?

Semmi nem bátorította erre a hosszan tartó lányságra. Sem a barátnők példája, sem a környék laza erkölcsi vagy tulajdon sivar, örömtelen élete. Amikor megismertem, huszoneves, nehézkes, merev lány volt, fakó pillantással, ragyás arccal. Néha eltűnődtem, vajon milyen lehetett kislány korában, de hiába, képtelen voltam elképzelni.

Csúnya, szelíd kis állat volt, de rezignált nyugalma időnként már-már vonzóvá tette. Annyi idő múltán ma már nem tudok úgy gondolni rá, hogy ne vegyüljön abba valami szomorkás szimpátia, s a bánatot oldja a tudat, hogy megírom a történetét. Ezt az érzést ő persze soha nem tudta volna megérteni. Apró szemével pislogna, és mert azt azért érezné, hogy róla van szó, elmosolyodna, örökös fakó és csúnya mosolyával.

Emlékszem az estére, amikor megismertem. Január volt, és én éppen lelki sebeimet gyógyígtattam. Három hónappal korábban egy alpesi tó partján nyaraltam, ahova azért utaztam el, hogy kipihenjek néhány kemény nyári vizsgát, s ahonnan egy szőke lány nehezen halványuló emlékével érkeztem vissza, aki ok nélkül szeretett, és minden magyarázat nélkül elhagyott. Próbáltam tovább élni a többé-kevésbé sikeres fiatal emberek életét. Azon a januári napon Madót vártam, ezt az életvidám lányt, akivel nemrég ismerkedtem meg egy metróállomáson, s aki egyelőre minden próbálkozásomnak ellenállt. (Később megtudtam, hogy az ő környékükön minden komoly kapcsolat három előzetes randevút feltételez. Így diktálja a józan ész, ehhez kellett hát alkalmazkodnom.) Esett az eső azon a vasárnapon, hiába kerestünk egy helyet, ahol megpihenhetünk. Nem volt szabad asztal a *bal-musette*-ben vagy eladatlan jegy a mozikban. Rosszkedvűen ballagtunk az esőben, meg-megállva egy-egy erkély alatt. Untam ezt az erényes kalandot, Mado pedig vacogva kapaszkodott belém. Később, amikor már feladta a keresgélést, az eső pedig még jobban rákezdte, döntött:

– Menjünk Emilie-hez!

Megértettem, hogy végre enged, és nem kértem további felvilágosítást.

Akkor léptem be először Emilie Vignon szobájába. Manzárdszoba volt egy piszkos, vasút fölé hajló házban, valahol Porte de St-Quen környékén. Szabályos időközönként hallani lehetett a vonat kattogását, ha pedig kinyitottam az ablakot, behallatszott a külváros süket morajlása. Nem figyeltem meg a háziasszonyt. Amikor beléptünk, valamelyik sötét sarokból felemelkedett egy nő árnyéka, aki, miután Mado barátságosan vállon veregette, halkán kisurrant az ajtón.

Semmi értelme nincs, hogy most Madóról meséljek. Elég annyit mondanom, hogy beleváló barátnő volt. Akkor este becsületesen megfizette a háromórás esőbeli csatanagolást. Meztelen volt és szenvedélyes. Csak miután elcsendesedtünk, vettem észre döbb-

benten, hogy az árnyék, akiről azt hittem, hogy kiment a szobából, most is ott ül egy széken, a sötét sarokban. Utálok az efféle nyilvánosságot, és éppen arra készültem, hogy alaposan leteremtsem Madót, aki kényelmesen nyújtózott mellettem, mint egy meztelen, elégedett kicsikó, amikor ő nyugodtan csak ennyit mondott:

– Ó, semmi baj. Csak Emilie.

Olyan végtelen közömbösséggel, mintha azt mondta volna, hogy csak a macska, a szék vagy az asztal. Az árnyék a sarokban nem mozdult, így aztán a továbbiakban én sem vettem figyelembe, holott a mások előtt való szeretkezésnek még a gondolatától is viszolyogni szoktam.

Később még találkoztam párszor ezzel az Emilie Vignonnal. Mado küldte mindenféle üzenettel, és szegény lány kilométereket gyalogolt, hogy elhozzon egy-egy szerelmes levélkét. Ma is látom a Trousseau kórházban, ahol akkoriban a belgyógyászaton gyakornokoskodtam, fakó bársonykalapjával, meghatározhatatlan színű kabátjában, amint egy borítékot gyűröget, és nem tudja, hogyan adja át. Minden újabb mozdulat kinszenvedés volt neki, és nem hiszem, hogy valaha is el tudnám felejteni azt a kínos órát az ügyeleti szobában, ahova behívtam ebédelni, hogy egy kicsit kedves legyen hozzá. Nem tudott mihez kezdeni a kezével, nem tudta, hogyan rejtse el, és őszintén szenvedett.

Azt hiszem, egész életét megmérgezte ez a két kéz, ösztönösen érezte, hogy felesleges. Mintha nem az ő testéhez tartoztak volna, túl nehezek, túl merevek voltak. Az volt az érzésem, hogy ez a két kéz akadályozza, lehúzza. Állandó teher volt, Emilie talán előbb-utóbb belehalt volna a cipelésbe, ha valamivel korábban nem öli meg egy bal eset.

Valahányszor zavarba jött, szomorú volt vagy dühös, Emilie a szoknyája szélét tapogatta, mintha megpróbálná elrejtetni vagy valaminek nekitámasztani a kezét. Azóta sokszor eszembe jutott, hogy Emilie élete feleannyira sem lett volna nehéz, ha a ruháin van zseb.

Merevségében volt valami fájdalmas vonás, nem tudtam nevetni rajta. Teste egyedül járás közben hajlott. Emilie nem volt kimondottan sánta vagy testi fogyatékos, de a munkája miatt, megszokásból kicsit erősebben lépett a bal lábával. Egy nagy áruház alagsorában, a csomagolóosztályon dolgozott, valami pedálos szerkezettel kifeszítette a csomagoláshoz használt spárgát. Évek óta mindennap ezt csinálta, napi nyolc órában, bal lába megszokta a pedálynomás rendszeres mozdulatát. Már nem tudott megszokni róla.

De nem mesélek többet arról, hogy milyen volt Emilie. Legyen elég annyi, hogy csúnya volt. Úgysem értenének, mennyi gyöngéd mélabú volt a csúfságában. Kedveltem, a barátnői pedig, akik életében mindenféle barbár kis feladattal kínozták, sosem fogják elfelejteni türelmes pillantását.

Diszkrét volt, mint egy vakond. Halkan elszompolygott, ha úgy érezte, pluszban van, nem szólt, nem kérdezett. Ha magunkkal vittük a városba vagy a külvárosi táncmulatságokra, őrizte a kabátunkat. Ha valamelyik barátnőjének szüksége volt kísérőre, Emilie mindig kéznél volt, a legélesebb szerelmi jeleneteket is némán szemlélte. Nem vagyok benne biztos, hogy a barátnői nem szándékosan bosszantották, keserítették ezzel. Azt sem tudom, fájt-e Emilie-nek a látvány. Csak azt tudom, hogy közömbös maradt, szemrebbenés nélkül, nyugodtan figyelt.

Érthetetlen, hogy ilyen életkörülmények között hogyan és minek őrizte fölösleges lányágát. Emilie nem volt szemérmes. Társadalmi konvenciók nem tartották vissza,

hiszen az ő világában tizenöt éven túl szűznek maradni a romlottság netovábbjának számított.

Azt hiszem, a testi szerelem neki nem morális, hanem fizikai nehézséget jelentett. A szeretkezés az ő esetében egyensúlykérdés volt, képtelen lett volna a támpont megváltoztatására. A két lábra emelkedett állat függőleges helyzetéből vízszintes állapotba kerülni – ez a gondolat tehette tönkre érzéki álmait, ha egyáltalán voltak neki. A szerelem minden misztériuma ebbe a zuhanásba sűrűsödött, egész élete erre az erejét meghaladó feladatra támaszkodott.

Talán elnézést kellene kérnem az olvasótól ezekért a szemérmetlen részletekért, de az igazat megvallva Emilie Vignon érdekel és nem az olvasó. Az ő életéről mesélek, mert szeretném megérteni, ami mellett figyelmetlenül elmentem annak idején.

Arról van szó tehát, hogy kizárólag ez a testi merevség akadályozta meg Emilie-t abban, hogy jó szerető legyen. Ha ez nincs, valami szimpla kis érzés felmelegíthette volna szürke pillantását. De hogy szeressen valaki ilyen merev, tömör, egy tömbből faragott testtel! Mado hosszú combja jut eszembe, kis testének hajlékonysága, amikor esténként a karomban vergődött, és megpróbálom elképzelni Emilie-t hasonló helyzetben. Nem, nem megy. Groteszk a kép. Ha mindenki annak születne, amire a természet és hajlamai alkalmassá teszik, Emilie Vignonból durván faragott asztaláb lett volna. Erre a feladatra tökéletesen alkalmas volt.

Nem az anatómia szabályai szerint működött, és ebben volt valami sajátos báj, amit akkor nem vettem észre. Teste rejtélyes összefüggésekből állt össze. Ha megvonta a vállát, behajlott a térdé. Mintha minden egyes mozdulata megbontaná az egyensúlyt, amit egy újabb mozdulattal próbált visszaállítani. Emilie képtelen volt külön mozgatni az ujjait, egész keze egyszerre mozdult, csuklóból. Egyik kollégám, aki Mado postásaként látta néhányszor a kórház udvarán, tréfásan megjegyezte:

– Te, ez a lány úgy mozog, mintha mindene ki lenne ficamodva.

Pontos megfigyelés volt. Ha Emilie megmozdult, mindig arra számítottam, hogy valamelyik csontja elroppan.

Félek, hogy az elbeszélrt részletek alapján visszataszító kép alakul ki Emilie-ről. Kár lenne. Volt benne valami türelmes, békés vonás, mint egy bútordarab, amit már semmire sem lehet használni, az ember mégsem dobja ki, mert megszokta, és valahogy meg is szerette. Kedveltem Emilie-t, úgy, amilyen volt, s ha nem mondtam is ki soha, azt hiszem, ezt ő is tudta, és valahol hálás volt érte. Apró öröme lehetett ennek az életnek, amely húszévesen már nem várhatott senkitől semmit. Úgy látszott, arra született, hogy így, észrevétlenül élje le az egész életét, és így is lett volna, ha a véletlen nem hozza össze Irimia C. Irimiával.

II

Túlzás volna azt állítanom, hogy különösebben megörültem neki, amikor azon a július 14-én összefutottunk a Saint Michel hídon. Régi újságokat lapozgattam egy utcai antikváriusnál, és ezt a magányos élvezetet nem szívesen osztom meg senkivel.

– Hé, Valeri koma!... (Évek óta ismertük egymást, de soha nem volt képes rendesen kimondani a nevemet: Ștefan Valeriu neki gyanúsán hangzott, a „Valeri koma” viszont otthonosan, falusiasan.)

Irimia megállt előttem, és a hallgatásából megértettem, hogy nem fog továbbmenni.

– Hogy vagy, Irimia?

– Itten né, nézelődöm.

Tényleg nézelődött. Nézte, hogy folyik a híd alatt a víz, még csak nem is pislogott.

Velem jött, felfelé sétáltunk a rakparton. Régi, érdes hangján elmesélte, hogy júniusban diplomázott a bukaresti egyetem jogi karán, és hogy itt, Párizsban akar doktórálni, szerzett is valami ösztöndíjat, és vagy két hete érkezett. Őszig, amíg megkezdődik a tanév, franciául tanul.

Nehézkesen, félmondatokban beszélt, minden kifejtett gondolat győzelemnek számított. Iskolai szenvedései jutottak eszembe, amikor történelemből felelt: mintha minden szót csákánnyal verne ki egy oszlopsorból, ami amúgy szépen összeállt a fejében.

Szegény Irimia! A sors miféle tréfája hozhatta őt, a ialomítai parasztfiút a Lazár gimnázium nagyvilági növendékei közé? Miféle buta számítás mozdította ki a paraszti életből, és kényszerítette arra, hogy olyasmivel foglalkozzon, amihez nem ért? A gimnázium első évétől osztálytársak voltunk, volt időm megismerni: magas, nagydarab fiú, óriási vállal, hatalmas lábbal, alig fért a padban. Hányszor küldte a helyére unottan a tanár, miután ő a maga módján elnyökögte az előző este kinnal-bajjal bemagolt leckét: „Menj a helyedre, Irimia C. Irimia!” Arra számítottam, hogy egy napon szépen odalép a fogashoz, nyugodtan felveszi a kabátját, és békésen azt mondja, „nem itt van a helyem”.

De nem. Nem volt lázadó alkat. Szófogadóan visszaült a padba, és keresztbe font karral, csöndben figyelt tovább. Egy tömbből faragott óriás alakja neveléses volt azon a szűk kis helyen. Az volt az érzésem, hogy Irimia úgy engedelmeskedik, mint a házi-asított állat, amelyik csak tűr és felejt, de valahol az ösztöneiben, a lelke legmélyén egy másik élet ízét, más távlatok hívását őrzi. Lehet, hogy tévedtem, de nem tudtam más magyarázatot adni e nagydarab fiú szelíd, zavart mosolyára. Mintha állandóan bocsánatot kért volna valami javíthatatlan hibáért.

Két éles emléket őrzök Irimiáról, a kettőnek semmi köze egymáshoz, csak annyi, hogy mindkét eseményre ma is pontosan emlékszem.

A gimnázium udvarán történt. A kapuban bekecses, átalvetős öreg paraszt bámult be a rácsokon, nem mert bejönni. Megkérdeztem, kit keres.

– Hát a húgom fiát.

– Hogy hívják?

– Hát... Irimia.

Egyenesen Irimia C. Irimiát hívtam, holott nem ő volt az egyetlen Irimia az iskolában. Valami mégis azt súgta, hogy az öreg a kapuban csakis őt keresheti. Talán mert ugyanolyan kék, kicsit ijedt szeme volt, mint az osztálytársamnak. Irimia sietség és csodálkozás nélkül ment a kapuhoz, levette a sapkáját (valami ősi, századok óta begyakorolt mozdulattal), lehajolt, és megcsókolta az öreg csontos, fekete, elnyűtt kezét. Nem nevettem. Volt valami megrázó abban, ahogy ez az óriás fiú az öreg kezére hajolt. Én, aki hamis hagyományok és hazug törvények világában éltem, ott az utcán, osztálytársam, Irimia C. Irimia mozdulatában hirtelen megláttam az örök érvényűt.

A másik emlék lényegtelen iskolai epizód, nem is tudom, érdemes-e elmondanom. Szintén a gimnáziumban történt, francia irodalom órán. A tanár odatette, olvasson föl egy Racine-részletet. Furcsa, hogy ma is pontosan emlékszem, mit olvasott. Tessék, az *Andromakhé* első felvonásának negyedik jelenete: „*Songez-y bien: il faut désormais que mon coeur / S'il n'aime avec transport, haïsse avec fureur.*”

Nehéz leírni, mivé váltak ezek a sorok Irima felolvasásában. Valami furcsa, fogak közt kisivító, magánhangzók nélküli, tönkretett, megnyomorított tájszólássá, a szava-

kat mintha kövek közt örölnék. Az osztály remekül mulatott, én magam is nevettem. Szűk homlok, durván faragott, kissé kiálló arccsontok, ragadozó-állkapocs: Irimia C. Irimia görcsösen szorította a könyvet, és nyugodtan olvasta tovább Jean Racine-t.

Egyik padtársam, akit különben ki nem állhattam, amúgy azóta híres ember lett, tárcarovata van egy reakciós hetilapnál, okos és művelt fiú (mindezt azért ismerem el, hogy ne mondhassák, hogy irigylem, amiért nem lett belőlem is valaki, és nem foglalkozom irodalommal), szóval ez a padtársam, Irimiára mutatva a fülembé súgta:

– Ez egy vadember.

Nem. Irimia csak egy bărăgani parasztfiú volt. Ott a körünkben, francia verseket olvasva neveltség volt. De elképzeltem, ahogy egy júliusi estén, úgy hét óra tájban, a napi munka után mezítláb ballag hazafelé, a búzatábla mellett, szemben a lenyugvó nappal, és arra gondoltam, hogy okos fiúként leélt életünk egyetlen pillanatában sem tudtuk volna elérni azt az egyszerű méltóságot, amit ő ott akkor elért volna.

Rám semmilyen hatással nincs az, amit általában „a föld szavának” neveznek, csak nevetek az efféle irodalmon. De szeretem, ha egy szép állat a maga helyén nő fel. Néha szenvedek, amikor masnikkal, csengőkkel feldíszített komondort látok a cirkuszban pitizni, mert tudom, hogy az ő sorsa az lett volna, hogy valahol egy hegytetőn csatázzon a farkasokkal, Isten és a fehér csillagok előtt.

Azt hiszem, ezért bántam emberségesen Irimiával. Ha nevettem is rajta időnként, lustaságból vagy gyávaságból tettem, mert nehéz volt másként viselkedni, mint a többiek. Amúgy őszinte barátsággal viseltetem iránta.

III

Azon a július 14-én azonban untatott. Szépen esteledett, zászlódíszes kis fehér hajók érkeztek a Szajnán, balra a Notre-Dame kékllett az alkonyatban. Irimia befejezte párizsi érkezésének történetét, én végére jártam az összes feltehető kérdésnek, hallgattunk hát, ő jött mellettem, és megállt, amikor megálltam, továbbindult, ha én is indultam. Szerettem volna egyedül beleveszni ebbe az ünneplő világba, kedvem szerint haladni és megállni. De nem lehetett. Irimia bakancsai ott csattogtak mellettem.

Már ideges voltam. Madóval volt találkám este tízkor a Quartier Latinben, és nem tudtam, hogyan szabaduljak meg Irimiától. Előrebocsátom, nem azért, hogy védjem magam, csak hogy tisztázzam, milyen szerepet játszottam akaratlanul a bekövetkező tragédiában: mindent megtettem, hogy Irimiát elküldjem. Szerettem a tréfát, de azok, akik azt állítják, hogy Irimia C. Irimiát szándékosan hoztam össze Emilie Vignonnal, hazudnak. Máshol hibáztam, mindjárt elmondom, hol. Ebben az egyben viszont ártatlan vagyok: nem én vittem el Irimiát a Café D’Harcourt-ba, hanem minden tiltakozásom ellenére ő jött el velem. Egyébként nem is tudtam, hogy azon az estén Emilie is ott lesz. Pedig ott ült az asztal sarkánál. Mikor észrevett, Mado a nyakamba ugrott, és szenvedélyes csókkal üdvözölt. Néhány napig nem találkoztunk, és nehezen bírta a szüneteket. Ráadásul július 14-e volt, Mado pedig meggyőződéses republikánus. Belém karolt tehát, és magával rántott az utca közepén táncoló tömegbe, hadd ünnepeljük együtt a Bastille elestét. Mulattunk. Sokan voltak, ismerősök a barátnőikkel, mind ott táncoltunk, csókolóztunk, és szerepentineket hajigáltunk. Néha persze visszaültünk az asztalunkhoz inni vagy cigarettázni, de a multság hevében nem vettem észre semmit. Jóval később valaki felkiáltott:

– Oh! regarde les amoureux!

Nincs kedvem tréfálkozni, főleg ma, amikor tudom, milyen szomorú véget ért ez a történet, de ha eszembe jut az a pár az asztal mellett, a szerpentinek és fények özönében, ma is rám tör a nevetés. Emilie és Irimia! Ott ültek egymás mellett, mereven, súlyosan, kicsit szédülten, kicsit bizonytalanul, néha hosszan egymás szemébe néztek. Hallgattak. Kétlem, hogy gyöngéd gondolataik lettek volna, de az a tény, hogy az egész társaságból csak ők ketten maradtak az asztal mellett mozdulatlanul, anélkül, hogy szóltak volna egymáshoz, a mi szemünkben már összekötötte őket.

Bevallom, olykor hajlok a kegyetlenségre. Nem kínozok másokat, de valahogy mindig találok céltáblát apró gonoszkodásaimnak. Közönséges vagyok, tudom. Ez az igazság. Azon az estén nem kellett keresgélnem, a cél szinte kínálta magát. Egyébként sem tettem mást, csak magam is részt vettem abban a játékban, amit a többiek, főleg Mado, nélkülem is eljátszottak volna: Emilie-t és Irimiát szeretőknek tekintették. Dédelgettek őket, pajzán utalásokkal dobálóztak, dicsérték Emilie szépségét, csodálták Irimia erejét. Ők meglepődtek kissé, de komolyak maradtak, amitől az egész helyzet még mulatságosabb volt, mert tényleg kezdtek úgy festeni, mint menyasszony és vőlegény. Amúgy Irimia egy szót sem értett abból, amit körülötte beszéltek, és olyan könyörgő tekintettel nézett körbe-körbe, hogy ma is rosszul érzem magam, ha eszembe jut. A dolog itt véget is ért volna, az ünnep forgatagában másnapra elfelejtjük az egészet, ha éjfél tájban hirtelen nem ered el az eső. Igazi, hirtelen jött, vad nyári vihar volt. A Sorbonne előtti terecske egy pillanat alatt kiürült, az asztalok ledöntve, a poharak eltörve. Nedves szerpentin darabok röpködtek, mint ősszel a levelek. Futottunk, ki merre látott. Gyorsan karon ragadtam Madót, és hazaszaladtunk – nem is kellett messzire mennünk. Irimiáról és Emilie-ről elfeledkeztünk. Aki emlékszik arra a július 14-i esőre, nem róhatja fel nekünk.

Irimia később részletesen elmesélte, mi történt, miután elmentünk, és mivel őt is, Emilie-t is jól ismerem, azt hiszem, viszonylag pontosan el tudom képzelni. Ott maradtak egyedül az esőben, és nem tudták, hogyan váljanak el. Nem ismerték egymást, soha nem beszéltek, nem is tudtak volna beszélni egymással, ennek ellenére nehezükre esett hazamenni. Egy ilyen elhatározás meghaladta a képzeletüket, de az erejüket is. Együtt voltak? Együtt is kellett maradniuk.

Elindultak hát ketten az esőben anélkül, hogy egy szót szóltak volna. Emilie ruhája vizes volt, a kalapja karimájáról patakokban csorgott a víz. Irimia kigombolta a kabátját, és mint egy fatuskót, maga mellé húzta a lányt. Könnyen vitte, alig ért a derekáig. Így mentek órákon át. St.-Quenig, Emilie lakásáig, azt hiszem, volt vagy tíz kilométer. Gyalogoltak az éjszakában, rakták egyik lábukat a másik után, végig az elhagyatott, vizes utcákon. Későn, valamikor hajnal felé értek Emilie házához.

Hogy a többi hogyan történt, nem tudom. Hogy ment fel Irimia a manzárdszobába, hogy esett a karjába Emilie, hogy zuhantak ruhástul a padlóra!

Talán leütötte őket az álom, mint a fáradt állatot. A zenés este szédülete volt, a fáklalángok, tűzijátékok, a republikánus július 14-e kései visszfénye, az arcukat simogató eső, a Marseillaise dallama, ami még mindig a fülükbe csengett, halkan, mint egy románc? Vagy a vágy, hogy mondjanak valamit? Homályosan érezték az elemi vonzalmat, amit egy igásló is érezhet a másik iránt, akivel együtt húzza ugyanazt a súlyos szerkeret, és mert nem beszéltek egymás nyelvét, ott akkor megtalálták a legegyszerűbb módot arra, hogy ezt a vonzalmat megfogalmazzák.

De miért is tévelygek a feltételezések között?

Hiszen másnap, úgy estefelé Irimia kopogott az ajtómon. Komoly, szertartásos képet vágott. Kerülgette a szót, mintha mondani akarna valamit, de nem tudná, hogyan kezdjen neki. Gyűrögette a kalapját. Egyet-egyét köhintett. Aztán minden bevezető nélkül hirtelen kezdett beszélni, mint a félnék ember, aki hosszan járkál a szobában kezében egy teáscsészével, és nem tudja hova tenni, míg végül egyszerűen leejti.

– Te, az éjjel lefeküdtem Emilie-vel.

Nagy szemet mereszthettem rá, mert ő az övét zavartan sütötte le. Tudtam, hogy Irimia nem szokott hazudni, de annyira váratlan volt, hogy nehezen hittem el. Nevet-hetnékem támadt.

– Nagy kujon vagy! – mondtam, és megfenyegettem az ujjammal.

Halványan elmosolyodott, aztán visszatért a szertartásos arckifejezéshez. Sóhajtott. Majd olyan őszinte bűnbánattal, amire én akkor sem lennék képes, ha embert ölnék, bevallotta:

– És szűz volt, te!

Hát itt követtem el az én kis hibámat. Hiszen tudtam, hogy Emilie szűz. Azt is tudtam, hogy az ő világában ennek a ténynek nincs semmilyen jelentősége, a testi szerelem nem jár különösebb felelősséggel. Irimia szerencsétlen arckifejezése, hihetetlen naivitása azonban olyan mulatságos volt, hogy folytattam a játékot. Ki tudja? Ha akkor könnyedén veszem a dolgokat, ha megmondom neki, hogy ez az egész nem nagy ügy, talán a történetük is más véget ért volna. Én viszont komoly képet vágtam, fel-alá sétáltam a szobában, és olyan lesújtóan néztem Irimiára, mint egy bűnösre. Nem mert ellenkezni, tűrte a szidást. Egyszerűen válaszolt.

– Nem baj. Elveszem.

– Hogyhogy elveszed?

– Hát elveszem feleségül.

Tudtam, hogy nem tréfál, de arra gondoltam, hogy csak nem megy ilyen messzire. Hagytam elmenni, jót nevettem a történetén, aztán elfelejtettem az egészet.

Alig egy hét múlva hallottam egy kollégámtól, hogy Irimia nőszül. Megdöbbsentem. Rohantam megkeresni őt, reméltem, még idejében érkezem, hogy kiszabadítsam ebből a kalamajkából. Nyugodt volt, mint az olyan ember, aki lelkiismerete szerint cselekszik.

Megpróbáltam felvilágosítani, meggyőzni.

– Te szerencsétlen, gondold meg, mit csinálsz! Nincs pénzed, dolgoznod kell, haza kell menned, várnak a tied!

Vállat vont.

– De hát ha szűz volt.

Elmondtam, hogy ez itt nem jelent semmit, hogy mások is jártak már így, és nem lett semmi az egészből. Elmagyaráztam, hogy itt, Párizsban más világ van, mint ott-hon, a falujában.

Nem akart megérteni. Egykedvűen nézett, mintha a szavaim visszapattantak volna a keskeny homlokáról.

– De hát ha szűz volt.

Szűk, paraszti becsülete döntött, éreztem, hogy ebből már nem fog engedni. Emilie-nél próbálkoztam tehát. Nem mintha annyira szívesen viseltem volna Irimia sorsát, de ez a házasság megrémített. Az igazat szólva: ennek az óriás fiúnak a párosodása ez-

zel a merev, esetlen lánnyal valósággal visszataszító volt. Miféle élete lesz majd ezeknek a st.-quen manzárdlakásban, hiszen még beszélni sem tudnak egymással, semmit nem tudnak egymásról, csak nyüszítenek, ha szólni szeretnének, este meg némán hentegethetnek, mint a kutyák.

De senkit sem tudtam meggyőzni. Emilie, szegény, mindig azt tette, amit mondtak neki, csodálkozás nélkül fogadta hát Irimia ajánlatát. Nemigen értette, miért akar mindenképpen nőszülni, de nem volt oka visszautasítani. Aztán ott voltak a barátnői, akik ezt a házasságot remek tréfának fogták fel, és sikerült úgy összekavarniuk a dolgokat, hogy már senki sem látott tisztán. A kérdés el volt döntve, felhagytam hát a tiltakozással.

Pontosan tíz nap múlva ott álltam Emilie Vignon és Irimia C. Irimia polgári esküvőjén. A vőlegény néhány ismerőse volt ott a XIV. kerületi polgármesteri hivatal termében, és egy egész hadosztályra való varrólány: Emilie barátnői, az üzlet alagsorából. Úgy mentünk oda, mint valami vidám eseményre. Pedig szomorú látvány volt. Az egész jelenet nevetséges volta megrázó volt, nem emlékszem, hogy bárki nevetett volna. A lányok könnyeztek.

Csak Emilie ragyogott királynői szerénységgel vőlegényének merev karjába kapaszkodva, örökös csúfsága fénylett, mint a szeplőtelenesség glóriája.

IV

Sokáig nem találkoztam velük. Augusztusban elutaztam Párizsból egy déli kisvárosba, ahol egy orvost helyettesítettem. Jóval később, úgy november táján érkeztem vissza tízezer frankkal és az orvos feleségével, egy csúnya és patetikus asszonnyal. (De ez egy másik történet...) Madóval persze szakítottunk, már úgyszólván túl hosszúra nyúlt a kapcsolatunk. Így aztán nem volt, aki beszámoljon az Irimia család életéről.

Láttam őket egy vasárnap a Jardin des Plantes-ban. Fogták egymás kezét, mint a katonák vagy a cselédlányok a Cismigiuban, ami ott, a párizsi parkban az otthoni külváros szomorkás emlékét idézte. Az elefántháznál álltak meg, egy gyerekcsapat kellős közepén. Irimia előhúzott a kabátzsebéből egy papírba csomagolt kenyeret, és osztogatta az állatoknak.

Szelíd hangon, románul hívogatta őket:

– Gyer' ide, te! Gyere a bácsihoz!

Valahányszor egy elefántormány hintázva átnyúlt a rácsok között Irimia kezéhez, Emilie összerezett, és próbálta elhúzni a férjét, de az nyugodtan tovább etette az állatokat. Értett hozzájuk, azok pedig ráismertek.

Kikerültem őket, nem akartam megzavarni az idillt.

Három hónappal később tragikus körülmények között találkoztunk. Megszoktam a halált, nemegyszer fogtam le halottak szemét a fehér kórtermekben, ahol úgy töltöttem az ifjúságomat, hogy nem gondoltam a körülöttem bomló testekre. Mit akartok? Ilyen a szakma érzéketlensége, nem ismeri a vég borzongását. Emilie halála azonban mélyen megrázott. Embertelen volt.

Egy márciusi napon Irimia megkeresett a kórházban, és megkért, szereznék egy ágyat Emilie-nek az osztályomon, mert terhes, és rövidesen szülni fog.

– Te, Irimia, hát épp ez kellett most neked? Egy kölyök? Mért nem gondoskodtatok idejében?

Irimia nem értette. Rám bámult, és amikor felfogta, hogy abortuszról beszélek, ösztönösen keresztet vetett.

A Trousseau-ban nem a szülészetten dolgoztam. Azért megígértem Irimiának, hogy segíték. Két nap alatt meg is oldódott minden. Az egyik orvos a szülészetről barátom volt, megígérte, hogy odafigyel Emilie-re. Ha nem voltam szolgálatos, és ha a betegekim hagytak egy szusszanásnyi időt, én is átmentem a túloldalra, a XVIII. terembe, megnézni, segíthetek-e valamit.

Amikor Emilie-t behozták, biztos voltam benne, hogy nem hagyja el élve a kórházat. Sosem láttam ilyen terhességet. Nem volt kifejezetten deviáns eset, a páciens is türelmes volt, a tünetek pedig a szokottak. De egész teste elformátlanodott, a méhe óriásira dagadt, végtagjai elnehezdedtek. Kapkodta a levegőt, és néha fölakadt a seme, mint a tömött libának. Egy idegen testet, egy gyermeket kellett hordoznia ennek a görbe, zömök, ennek a hibásan és rossz reflexekkel mozduló, göcsörtös testnek, amely valósággal nyikorgott, mint egy kenetlen ajtósarok. Agyrém volt, fizikai lehetetlenség! Emilie-nek egy poharat odébb tenni is komoly egyensúlyozást jelentett, most pedig meg kellett szülnie a gyermekét! Merev testének hajlania kellett a születni akaró élet vak rángatózásának ütemére.

Mészárlás volt. Az asszony mint egy tuskó. Ha legalább vergődni tudott volna, nem szenvedett volna annyit, talán életben is marad. De nem: görcsösen kapaszkodott a lepedőbe, zavaros, könnyörgő szemmel nézett ránk, mint egy fulladozó kutya. Néha jajgatott, ordítása messzire hallatszott a kórház nagy termeiben, mint a vágóhídon lemészárolt állatok hörgése. Elő akartuk készíteni a fogót, de a főorvos, akit én vittem oda, nem engedte. Azt mondta, az asszonyon az már nem segít.

Három nap és három éjszaka tartott. Irimiát ki akartam küldeni, de makacsul ellenállt, ott maradt a felesége ágya mellett. Nem gondoltam volna, hogy ilyen akaraterije van. Mozdulatlanul, egyetlen szó, egyetlen sóhaj nélkül hol rám nézett, hol Emilie-re, és várt.

A harmadik éjszakán, későn, úgy három óra felé az asszony kislányt szült. Én nyújtottam oda Irimiának. Odavitte a lámpához, hosszan megnézte, aztán átadta az ápolónőnek, és elment aludni.

Mikor másnap bementem a kórházba, ott találtam Emilie ágya mellett. Az asszony haldoklott. Hajnalban súlyos vérömlése volt, és beállt a teljes szépszis. Hörgött. Irimia, amikor meglátott, szája elé kapta az ujját, és intett, hogy mozogjak csendesen.

– Most már minden rendben lesz. Túlélte.

Nem volt bátorságom válaszolni, ő pedig hozzátette:

– A száját nézed, hogy remeg? Ez semmi, csak az idegek...

Majd bizalmas hangon, őszinte apai büszkeséggel:

– Hát a lány? A kislányom? Láttad, milyen szép? Gyere, megmutatom!

És magával rángatott a szomszéd terembe.

Emilie csak másnap, estefelé halt meg. Nem tudom, ki fogta le a szemét.

Tiszta, napos, márciusi reggelen temettük. Meleg volt, felöltő nélkül, mosolyogva mentem a fehér, tavaszi fényben. Az út mellett akkor kezdték kínálni a kis, egyfrankos gyöngyvirágcsokrokat. Mindenki vett egyet Emilie emlékére. Irimia ugyanazt a fekete kabátot viselte, mint kilenc hónappal korábban, az esküvőn.

Mado a temető egyik sarkában összegörnyedve, fel-felcsuklón sírt, mint egy gyermek, kétségbeesetten, ahogy még sohasem láttam, és amikor észrevett, a könnyei közt rám mosolygott. Szentimentális, jó lány volt.

Mészöly Miklós

A ZSIDÓKÉRDÉS ÚTVESZTŐI (I)

Magyar reflexiók

Közzéteszi Wilhelm András

A most első ízben közzétett tanulmány Mészöly Miklós hagyatékában maradt fenn. Jelen formájában bizonyos értelemben rekonstrukció; fennmaradt ugyan egy a végleges tisztázathoz közelinek tekinthető gépirata (számos törléssel, kézírásos beszúrással, javítással), azonban még ez sem a Mészölytől megszokottan gondos kivitelezésű nyomdai kézirat; de megtalálhatók további kéziratrövidékek, szövegvariánsok is egy más szerkezetű, ám lényegében már a teljes szöveget tartalmazó korábbi változattal együtt.

Az írás Mészöly Miklós nagy történetfilozófiai esszéinek sorába illeszkedik (TUDAT ÉS NEMZETTUDAT; FÉLELEM ÉS DEMOKRATIKUS ÉRZÉS; EGY JÖVENDŐ NEMZETTUDAT FELÉ), s a nyolcvanas évek elején, valószínűleg 1983-ban készült (erre utal, hogy az egyik változatban az író hivatkozik már a TUDAT ÉS NEMZETTUDAT c. tanulmányra). Fontosságát az is mutatja, hogy már készültek, különböző alakváltozataiban sok barátjának megmutatta, s javaslatokat megszívlelve, beépítette azokat fogalmazványaiába – s noha többek tanácsára utóbb mégis elállt a teljes szöveg közlésétől, annak egyes részleteit (KÉT PER, KÉT TÖRTÉNELEM; KÉT EMLÉK) az itt olvashatótól némileg eltérő, bővített-átszerkesztett formában – és a teljes szövegre való utalás *nélkül* – megjelentette; az esszé számos gondolatát, megfogalmazását egyébként is átvette más írásaiba.

Mégis, a teljes szöveg mindmáig kiadatlanul maradt – ma is csak találgatni lehet, hogy végül is miért. Elképzelhető,

hogy Mészöly annyira „forrónak” érezte akkoriban a téma illetén tárgyalását, hogy még a rendszerváltás idején sem hozakodott elő vele nyilvánosan? Valóban nem volt volna iránta érdeklődés, mint arra a KÉT PER... szövegében utalt? Nem érezte még annyi átdolgozás után sem „késznek” az írást? Talán a kortársi emlékezet őriz még valamit a keletkezés körülményeiről; talán a levelezés majdani feldolgozója talál dokumentumokat erre vonatkozóan is.

A közlés a csaknem véglegesnek tekinthető gépiraton alapul. Megjelöltük, de nem hajtottuk végre Mészöly talán csak fontolgatott, talán elhatározott rövidítését. A szövegváltozatok között fennmaradt töredékek, olykor hosszabb, egybefüggő szövegrészek nem illeszthetők be a végleges változatba. (Mészöly munkamódszere volt, hogy a korábbi változatok feleslegessé vált gépiratát kettétépte, s az üres hátlapokon írta újabb jegyzeteit – így számos korábbi formáról lehetnek sejtéseink.) A végleges formába öntés tendenciáját jelzi, hogy Mészöly nyilván nem akarta szövegét konkrét szöveghelyek hosszas elemzésével, túlságosan is távoli párhuzamok említésével tovább nehezíteni; ezért maradt ki például Marx tanulmányának, illetve sejtetően Toynbee egy írásának tárgyalása (s ezért döntött esetleg a párszi-párhuzam elhagyása mellett is). A szöveg majdani elemzői nyilván feltárják majd Mészöly Miklós forrásait (ő alig hivatkozik ilyenekre a tanulmányban); a majdani munkához talán támpontot adhat,

hogy a kéziratot őrző dossziében a tanulmány mellett található Várdy Péter munkájának fénymásolata: BEFEJEZETLEN MŰLT – MAI MAGYAR ZSIDÓ VALÓSÁG (1980) – számos ceruzajelzéssel, aláhúzással: nyilván ez a tanulmány volt Mészöly gondolatmenetének legfontosabb ösztönzője. (Megléhet, e munka párdarabjának is szánta tanulmányát a KÉT LEVÉL című írásban emlegetett kötettervben; I. NEGYEDIK ÚT. Szombathely, 1990, 229–240.)

Mindazonáltal: meggyőződésünk, hogy ez a tanulmány Mészöly egyik legfontosabb gondolkodói teljesítménye, s mostantól itt az ideje, hogy helyet kapjon nagy

történelmi dolgozatai mellett – hiszen valóban azt az analíziseiből eddig hiányzó láncszemet képviseli, amelynek meglétéről a kézirat egykori olvasói természetesen tudhattak, de a nyomtatásban megjelent írások ismerői is sejthették létezését a különböző publikációk illeszkedő mozaikköveiből. Emez írások összefüggései nyilván Mészöly egybegyűjtött tanulmányainak kötetét lapozva tárulnak majd fel igazán; önálló közlését azonban aligha kell indokolni az író tisztelői s aligha mindazok előtt, akik hajlandók felelősen gondolkozni az itt felvetett témákról.

W. A.

„...s mint erkölcspektől idegen dolgot, egyaránt gyűlölték rossz és tiszteletre méltó tulajdonait.”

(Tacitus)

Az alábbi jegyzetek szerzője ahhoz a nemzedékhez tartozik, amelyik nem kerülhetett el, hogy a háborúban a fasiszták oldalán vegyen részt. Ennek a közép-kelet-európai részvételnek politikatörténetéről itt nem lesz szó, csak amennyiben közelebb visz az antiszemitizmus jobb megértéséhez. Ezt mondhatjuk a régebbi és legújabb történelmünkkel kapcsolatban is. Olyan felismerések után szeretnénk nyomozni, melyek meztelenné teszik az antiszemitizmust. Nem elég bizonyos körülmények biztosítása; gondolkodnunk is kell, hogy miért kellett biztosítani ezeket a körülményeket. S kölcsönös nyíltsággal beszélni róla. A tárgykörben nem tekintjük magunkat szakértőnek, csak ahogy egy író lehet illetékes az ember, a társas együttélés dolgaiban. Megkísérelve az értelem elfogulatlan működtetését – amennyire ez lehetséges.

Az aggodalmat két ok teszi indokolttá. A kérdés a fehér világ nem jelentéktelen részén tartós elfojtásban van; másrészt, ha mégis értelmezés tárgya, azok mintha tartózkodnának tőle, hogy a megfoghatóbbnak tűnő, elsősorban gazdasági-szociális jellegű indítékokon túltekintsenek. Pedig éppen a zsidókérdésben fonódik össze a gazdasági-politikai elem olyan feszültséggöccsel, mely egészen más természetű. Visszatérő feszültségek nem szüntethetők meg felszíni kezeléssel; másfajta szembesülésre van szükség.

Ugyanakkor még sincs okunk azt hinni, hogy a mai magyar társadalmi légkört a zsidókérdés bármilyen szempontból közvetlenül veszélyeztetné. Csupán jelenségek tapasztalhatók, melyek a múlt tanulságai után fokozott figyelmet érdemelnek; jóllehet az érzelmi áthangolódás, az állampolgári bajtársiasság jelei is az elmúlt években szaporodtak meg. Úgy is mondhatnánk, hogy éppen a *konzolidált kétértelműség* sürgeti a nyilvános őszinteséget. Talán ma nagyobb az esély a kétoldalú elfogulatlanságra s egyben a reményre, hogy a múlt század második felében kialakult magyarság-zsidóság viszonyhoz (mely Trianonnal megbicsaklott) újra vissza tudunk kapcsolni – fogyatkozó ellentmondással. Ha ennek ellenére aggodalomról beszéltünk, az részünkről inkább a probléma érzésére vonatkozhat, általánosságban. Illetékességünk mégis sajátos. Az

ugyanis, hogy a holocaust után a térség zsidósága a mi társadalmunkba akart visszatérni a legnagyobb számban, s hogy ma európai viszonylatban is itt élnek a legtöbben, egyértelmű helyzet- és sorsvállalást is nyilvánvalóvá tett: továbbra is megmaradni a magyar nemzettesten belül. (Nyugat-Németországban az arány 60 millió: 30 000, ami az európai átlag fölött van. Nálunk a becslések szerint ennek hét-nyolcszorosa a zsidók lélekszáma.)* Nem lett járvánnyá a holocaust után jogosan kísértő exodus; csak amennyiben ez a társadalmi átalakulásokat általában kísérni szokta. Még kevésbé volt szó exodusra kényszerítésről – amire akadt és akad példa. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy az európai zsidóság diaszpóra- és kisebbségi kérdése számba jöhetően csak „magyar kérdés” már – a szó pozitív hangsúlyával: az együttélés olyan újrakezdésére vállalkozva, mely a térségben kivétel. Ezért indokolt, hogy a zsidókérdés háború *utáni* végiggondolására itt tegyünk közösen kísérletet. Nem feledve, hogy az ilyen elemzéseknél az érzéstelenítés veszedelmes önbecsapás: újabb elodázást jelent.

Röviden az alábbi jegyzetek módszertelen módszeréről. A kérdést útvesztőnek érezzük, különösen a közvetlen megélés, az életszerűség szempontjából. Nem jellemzi a világos, belső „vonalvezetés”, sokkal inkább a gondolat- és érzéskapcsolások esetlegessége. Van „kívül eső” pont, ahonnan minden labirintus egyetlen pillantással kiismerhető, de ennek elérése nem tartozik jellemző képességeink közé. Helyette pusztító jóhiszeműséggel (ha azzal) foglalkozunk felismeréseinket, hogy merre a kijárat. Itt azzal a megfontolással mondunk le a felderítés megszakított menetéről, hogy megpróbáljunk hasonlulni az érzéskör célra futó esetlegességéhez. *Gondolkodó beszélgetés* kötetlensége volt a célunk. Ehhez hozzátartozik a kitérő, sokszor ismétlés is, a többszöri nekifutás. Így talán előbb rajzolódik ki, hogy szerintünk hol lehetne keresni a gyógyulást. Véleményünk szerint a *terápiás célzatú* megközelítésben volt és van hiány.

(Néhány bemelegítő gondolat)

Az antiszemitizmusnak mindenütt megvannak a maga nemzeti sajátosságai; tudniillik, hogy egy adott társadalmon belül mit rejtjelez, kompenzál, függetlenül attól, hogy mint világjelenség minek a lecsapódása. Ha a tüneti kezelésem túl a gyógyulás előfeltételeit keressük, mindkettőt fel kell térképeznünk. A kérdés lélektana bonyolultabbnak látszik, mint eddig bármikor. A hitleri népirtás után – éppen a közép-kelet-európai térségben – gyakorlatilag (biológiailag) fantomizált kérdésként manipulálódik tovább. Töredék „kisebbségi” kérdés, a fasizmust túlélő zsidók szellemi-politikai súlyának problémája: hogy ki mennyire és hogyan hozza ezt összefüggésbe az ország, a „saját faj” külső és belső sorsalakulásával. És éppen itt nyílik tág tere az áthárításnak, a bűnbakkeresésnek, a bűnbakká nyilvánításnak. S ez sehol sem ismeretlen gyakorlat. Románia üzletelése például a kivándorlásra feliratkozott, másrészt kényszerült zsidókkal, a Lengyelországban lezajlott tisztogatási akció, a kérdés szovjet historikuma – már mind a fasizmust követő időszak tényei, s bizonyítják, hogy az antiszemitizmus még fantomizálódott kérdésként is megkeresi a térség társadalmában a maga szerepét. Nálunk, ahol az irreális vonatkoztatásokra való készség amúgy is történelmi múltra tekinthet vissza (Tudat és NEMZETTUDAT c. tanulmányomban foglalkoztam ezzel), a fantomizálódott zsidókérdés szintén jó alkalom e készség működtetésére. A nemzeti sors-elégedetlenség közérzete, ha erejét meghaladó kelepében érzi magát, mindig hajlamos rá, hogy kiválasszon, kinevezzon, megteremtsen valamit, ami fölé majd ő emel-

* Az újabb felmérések lényegesen alacsonyabbra becsülik a magyarországi zsidók számát. – *A szerk.*

kedhet erősebbként. Így biztosít kétes haladékot magának, hogy a végezetül mégsem elkerülhető önvizsgálat keservesebb munkáját elvégezze. Ugyanis csak az teheti világgossá, hogy a rajtunk kívül eső adottságok világában mi valóságos, mi nem.

Ami a saját portánkat illeti. A háború utáni magyar politika a zsidókérdést illetően szigorú elvszerűséggel semmilyen hátrányos megkülönböztetésnek nem adott helyet. Ez annál is inkább értékelendő, mert mint a térség többi államában, nálunk is veszélygócá tudtak válni egyes társadalmi-politikai tények. Ezek pedig – főképp a bel- és káderpolitikai harcok egy-egy adott pillanatában – szintén könnyen szolgálhattak volna ürügyül, hogy bicsaklás következék be. Zsákutcás, embertelen intézkedésekre kerülhetett volna sor, melyek semmilyen nemzeti kérdést nem oldottak volna meg. Politikánk ilyen vonatkozásban sem ideológiai ellentmondásba nem került, sem ellentétbe a természetes és meghirdetett emberi jogokkal – ami nem minden területen volt így. Életet, szabadságvesztést, meghurcolást követelő, a legkülönbözőbb rétegeket érintő törvénysértések is hozzátartoznak jelenünk előzményeihez. És ugyanúgy nem oldottak meg semmilyen nemzeti kérdést, mint a zsidókérdésben hozott jogsértő intézkedések másutt. A zsidóság nálunk az *általános* jogsértéseket szenvedte meg ugyanúgy a maga társadalmi és politikai posztján, mint a nem zsidók, sőt számos mártírt is adott az új rend kialakítása során. Ezt a tényt azonban el kell választani az önmagában vett zsidókérdéstől és az ahhoz kapcsolódó politikánktól.

A kérdés megközelítéséhez közvetlenül és közvetve is hozzásegít, ha röviden érintjük a jogsértések általános hatásmechanizmusát. A jogsértések azt teszik leplezetlené, hogy a közjogi szerkezetben nincs kellő biztosíték arra, hogy a törvényeket ne lehessen alkotmányellenesen értelmezni, az értelmezést folyamatosan függővé tenni az ellenőrzés szerkezeti biztosítékaitól, és már in statu elejét venni, hogy rehabilitációk sorozatára kényszerüljünk. A „kisajátított” felelősség rendszerében kétségkívül benne van a lehetőség, hogy az utólagos önkritika bármikor alkalmazható módszerével éljünk, az ismétlődés azonban a hitelét is gyengíteni fogja. (1956 politika-lélektani összetevői közül nálunk sem kiiktatható ez.) De ilyen szélsőségtől eltekintve is, többnyire alig kikerülhető módon építi bele a nemzet karakterébe, erkölcsébe, a társadalmi emlékezetbe a bizonytalanságot és következményeit. Ilyenek a politikai érdeklődés és érdekelttség eljellegtelenedése, a kispragmatizmussal álcázott elvtelenség, a lakályosított nihil – avagy éppen az indulatok felelőtlen kiélésére hajlamosít. Hiszen úgyszólván követheti a politikai „pardon”. Az önkritikára és rehabilitációra támaszkodó megoldás azonban bármennyire véglegesnek tekinti is saját új irányelveit, még a legkiegyensúlyozottabbnak látszó időszakban is csak helyesbítő és nem megelőző módszer marad. Továbbra is egyes személyek vagy csoportok felelősségén fog múlni minden. Vagyis lélektani tényezőkn. S ez a jövőt illetően kevéssé értékelhető biztosíték, beleértve az antiszemitizmus jövőjét is. Természetesen nincs államszerkezet, mely védve volna jog- és törvénysértések ellen; de példa van rá, hogy az intézkedésekkel *egy időben* is működni képes biztosítékok rendszere fejleszthető.

Tudomásul kell venni továbbá, hogy a háború utáni változás a lappangó antiszemitizmus hangsúlyait és érveit is hozzámódosította az új feltételekhez. (Ez teszi időszerrév, hogy újra végiggondoljuk.) Mi, akik még kortársi emlékezettel rendelkezünk, a legidőszzerűbb kiindulópontnak magát a fasizmust érezhetjük, ennek az örvényén keresztül lehet a legmélyebbre látni. A fasizmus alkati antiszemitizmusát megvilágító összefüggések hasonló hangsúllyal fel sem merülhettek korábban. A pusztítás és pusztulás hagyományos iszonyata mellett a fasizmus a történelemben eddig ismeretlen mi-

nőségű válságba is sodorta a világot, legközvetlenebbül a mi térségünk társadalmait. Olyan népirtás elősegítésében kényszerültek részt venni (egyedül Besszarábiában került sor önkéntes, németek részvétele és parancsa nélküli tömegmészárlásra), melynek indulati és ellenszenvhátterével kapcsolatban Freud használja először az „*irracionalis gyűlölet*” kifejezést. Az antiszemitizmus a keresztény Európa megszületése óta politikai-társadalmi s egyben szellemtörténeti tényező. A fasizmusig vezető útját úgy jellemezhetnénk, hogy megnyilvánulásai, a váltakozó hevességű pogromok, jogfosztások lényegében és elsősorban indulati szervezethez maradtak, vállalva és nem kendőzve az irracionális hátteret. Ellentmondásnak látszik, mégis ez tette lehetővé, hogy hullámok – bár csak rövidebb-hosszabb ideig – bele is tudtak simulni az ún. normális társadalmi feszültségekbe. Az indulat fellángol, kifulladás, ösztönzéseit időről időre felváltja a mindennapok közvetlen érdeke. Azaz mozgósítható energiáját nem az irracionális áltudományossággal (fajideológia) kendőző hidegvérűség, következetesség és logika vezérli – mint a német fasizmusét. Abban még a *lehetőség* sem volt meg, hogy az ember tiszteletének, a szeretet princípiumának jogi-társadalmi vonatkozásaival a belső tisztulás menetrendje szerint önmagát szembesítse. Mint ideologikum ezért nem hasonlítható össze mással. Ami embertelenségének politikai gyakorlatát illeti, abban már van tehetséges versenytárs.

A zsidókérdés alakulását tekintve döntő volt a történelmi egyház szerepe is. Főképp a nem szépíthető eszmei önellentmondás okából és csupán annyiban megérthető módon, hogy egy tiszta eszmény gyakorlati megalapozása is igényli a gyalázatot. Az Európában fellángoló máglyák nem kevésbé feleltek meg céljuknak, mint a gázkamrák – a máglyák azonban egy hosszan elnyúló korszak általános barbarizmusához tartoztak hozzá az istenhit történelmén belül. S ennek ugyanúgy megvolt a zsidó gyakorlata is – míg módjuk volt rá, volt adminisztratív keret, megvédhető és megtámadható ország, volt védekezésre alkalmas és megtámadásukat is kihívó fegyveres erejük. Olvassuk az *ÓSZÖVETSÉG*-ben, hogy „*a népet pedig, mely benne vala, kihozatá; és némelyet fűrészt, némelyét vasborona alá, némelyét fejsze alá vetteté; némelyeket mészkemencén vitt által és cselekedék Dávid az Ammon fiának minden városával*”.

Ehhez kapcsolódva szeretnénk már itt előre jelezni, hogy miben véljük az antiszemitizmus igazi háttérokait. Nem a faji másságban (ami erős karakterisztikum esetén sem „feltűnőbb”, mint az európai déli-északi típusok mássága) és nem kizárólag gazdasági-szociális tényezőkben, ami a legáltalánosabban elfogadott. Röviden: a judaizmus-kereszténység rokonságkomplexusát sejtjük a legmeghatározóbb elfojtott motivációnak: az egyidejű vonzás-taszítás antinómiáját. Ez a gondolat Freud óta, de már Freud előtt sem volt új; viszont csak meggyőző felismerések csábítanak, hogy újra *felismerjük* őket. Ezt szeretnénk a továbbiakban minél több oldalról, minél több vonatkozásban hiteles felismeréssé tenni. Ugyanis ma ez *látszik* a legkevésbé igazolhatóan. Véleményünk szerint azonban *erre épült rá*, pontosabban: *ez erősített föl* olyan önmagában véve természetes feszültségi tényezőket, melyek a népek bármelyike között megteremtődhetnek, és meg is teremtetek. A zsidó-keresztény viszonyban lassú folyamat során leárnyékolódtak a háttérokok – miután a csoport- és társadalmi tudat is ismeri az *eltolás* mechanizmusát. Különösen, ha ez a folyamat a vallásosság gyengülésének folyamata is. Nyíltan árulkodó azonban, hogy az antiszemitizmus az eurázsiai történelemhez kötött. Próbáljuk párhuzamba állítani a zsidókérdést a „sárga veszedelemmel” vagy a „négerkérdéssel”, mindegyiket a maga földrajzi viszonylatában – attól függően, de attól függetlenül is, hogy ezeknél a szaporaságban rejlő kihívás, illetve a színhez, a

biológiai mássághoz tapadó előítélet az, ami elsősorban motivál. Viszont egyik sem vált és nem is válhatott olyan *különlegessé*, mint a zsidókérdés. A misszióban – Eurázsia peremvidékeitől eltekintve –, ahol a kereszténység kialakulásának nincs együttélésben adott történelmi élmény- és emlékháttere, a zsidókérdés lényegét azelőtt sem lehetett és ma sem lehet könnyű akár csak megértetni is. Csupán az európai kultúra örökösinek számító társadalmakban maradhatott élő feszültség: egyrészt irracionális indulatokat ébren tartva, másrészt az emberi ökuméniát sürgető értelemben – aszerint, hogy ki mit kapcsol hozzá az ember méltóságához.

Tény, hogy azokban az európai társadalmakban, ahol a *ius civile* és *criminale* a fejlődés során valóban függetlenedni tudott a vonatkoztatás és megítélés irracionális elemeitől, s ennek az érvénye nem maradt bizonytalan (mint amilyenek a legvégzetesebben Németországban bizonyult) – ott egyéb más mellett a zsidókérdés is hamarabb tudott *viszonylag* harmonizálódni. S ez politikai érettséget is jelent – az egyesekét és általában a politikáét. Ahol ez megvolt, ott még az olyan jogi és morális próbatételt is sikerrel lehetett kiállni, amilyenné a Dreyfus-ügy lett (1895). Jelentősége ma sem évelt el, sőt. És éppen az antiszemitizmus tudatalattiba süllyedt okait teszi nagyon is ismerős komplexusokon keresztül világossá.

Próbáljunk egyelőre ezen a világi-politikai nyomon továbbhaladni.

(Két per anatómiája)

A Dreyfus-ügy igazi jelentőségét azon mérhetjük le, hogy a leghisztérikusabban érzékeny (s egyben irracionális) büszkeségi tartományt igyekezett tudatosan érinteni és tété tenni: a nemzeti érzést és becsületet: a *gloire*-t. Másrészt azon, hogy a korabeli sajtó milyen végletekig ment el a lázításban, és milyen kegyetlen képzelettel javasolt módszereket a zsidóság megbüntetésére. S ennek ellenére. A reakció kísérlete nemcsak megbukott, de a francia demokrácia számára meghatározó módon tudott katartikus-sá is válni. A politikai érettség fokát jelenti, ha az embertelenség számonkérhetetlen formáit is valamennyire szabályozni tudja, nemcsak azt, ami törvénybe ütközik. Ez esetben azt, hogy az antiszemitizmus *legrosszabb* esetben azok közé a faji előítéletek és ellenszenvék, tartózkodó vagy bizalmatlan magatartásformák közé sorolódjon be, melyeket egy vegyes összetételű társadalom bárhol és bármikor kitermelhet. A fejlett francia demokratizmus maga is elkönnyelhet e téren rövidzárlatot. Tudjuk, hogy a náci zsidótlanítási program szabotálásában, társadalmi visszhangjában mennyire ellentmondásos volt, nem úgy, mint néhány szintén leigázott, szintén fejlett demokratizmussal rendelkező kis nép, a dán, a holland, a norvég – jöllehet a külföldre szöktetés, bűjtetés stb. megszervezésére a földrajzi adottságai sem voltak rosszabbak, mint azokéi. Nem is említve a közép-kelet-európai államok földrajzi hendikepjét, melynek áthidalását a magas lélekszám is kilátástalanná tette. A dolog lényege mégis az, hogy nálunk a hagyományos demokratikus reflexek *akadoztak*, nálunk maga a megalapozott hagyomány *hiányzott*. S ez, ha nem lehetett is vigasztaló különbség az adott esetben, mégsem homályosítja el a nyugati fejlődés jelentőségét. Az még a rövidzárlatok veszélyével együtt is biztatóbb biztosíték a rövidzárlatok ellen, mint az abszolutizmusok és feudalizmusok nyíltabb vagy burkoltabb formái, melyeket a mi térségünk hordott ki hol demokratikus, hol kevésbé demokratikus mezben – beleértve Németországot. A francia társadalom úgy tudott azonosulni a perével, hogy nem csupán jogi, hanem szimbolikus követelménnyé is tette az értelmi szerzők, a vád kitalálóinak *megbüntetését*.

Vajon annyira kivételes mozzanat volna ez? Akad kivétel. Világossá teszi a Dreyfus-per lényegét is, ha a mi tizenkét évvel korábbi tisztaeszlári vérvádügyünkkel állítjuk párhuzamba. Bizonyos társadalmi és politikai erők nálunk is irracionális sérelemmé igyekeztek manipulálni egy mindennapos tragédiát: a magyar *faj* ellen elkövetett bűncselekménnyé. Az is rokonítja a két esetet, hogy mint a franciáknál Zola és köre, nálunk is csupán egy kisebbség, Eötvös Károly és a köréje csoportosulók vállalkoztak rá, hogy szembeszálljanak a tétlen kivárást és ráhagyatkozást választó társadalmi többséggel. Ugyanis két erősen eltérő fejlettségű társadalom éppen a zsidókérdésben engedte meg magának ugyanazt: ti. hogy már-már médiuma legyen az ügyis erősödő antiszemitizmus politikai ideológiává szerveződésének – a konstrukciós perek rituáléja szerint. Erről pedig már az inkvizíció óta lehetett tudni, hogy sosem az irracionális ösztönzések alkalmi törvénytelenége csak, hanem alapvetéssel rendelkezik – már „*van benne rendszer*” is. Így nem volt lebecsülendő a példaadásban rejlő veszély sem. Ugyanakkor tény, hogy a zsidóság elleni lázítás és izgatás hangja s keretei nálunk meg sem közelítették a franciaországit. A mi jobboldali sajtónk még demagóg hazugságai mellett sem képzelgett a Dunán elúsztatott meggyilkolt zsidók ezreiről – aminek a szajnábeli párjára a francia sajtó később valóban vállalkozik. Persze a két per kijátszható vonatkozásai nem összehasonlíthatók. Dreyfus „árulását” éppen politikai szempontból lehetett felépíteni, hogy a legsúlyosabb indulatokat mozgósítsa. Nálunk a reakciónak még ürügyként sem állt rendelkezésére több, mint egy minden politikumot nélkülöző tragédia. Ezt kellett volna az irracionális sérelemtudat felszításával olyan területre átsiklatni, ahol a vádak és szavak már politikai hangsúllyal is értelmezhetők. Az ilyen játszmákba azonban mindig beleépül az igazságos végzet is, a kilógó pata. Eötvös ugyanúgy győzött, mint Zola; azaz mégsem győzhetett ugyanúgy. Említettük, hogy az ügyet kísérő lárma nálunk viszonylag visszafogottabb maradt. Van ok arra gondolni, hogy ebben tanulságos kétértelműség lappang. Történetesen: hogy a dicséretes különbség nem kis részben a demokratikusságban való járatlanság kétes gyümölcse is. – Ha megpróbáljuk kívülről szemlélni politikánk visszatérő mechanizmusait, élesebb fény vetül a groteszk-ellentmondásos rímelésre reakció és demokratikusság között. Úgy tűnik, hogy külső hatalmi biztatás, támogatás, sugalmazás vagy a „példaképhez” való felzárkózás kényszere *nélkül* (amire az 1883-as reakció valóban nem támaszkodhatott még, s amit majd csak a fasizmus biztosít maradéktalanul) – nálunk mintha még a reakció frontja is kevésbé leleplezően merné megfogalmazni legigazibb céljait. Tudniillik olyan egymást követő politikai rendszerekben, melyekben a demokratikus erők is fölös gyávasággal mondanak le róla, hogy – nem is mindig, de általában – a realpolitikaként melegen tartott öncenzúrázásból kiemeljék magukat. Erre mintha csak forradalmi pillanatokban volnánk képesek. Mindennapos gyakorlattá tenni nem merjük. Ha ebből csak annyi volna igaz, amennyi a helyzeti adottságok számlájára írható, nyugodtabb lehetne a lelkiismeretünk.

A gondolat persze örvényes. Nemcsak arra utal, hogy reakció és demokratikusság számára egyformán érvényes a „holdvilágon nem sül cipó!” tétel – amibe kellő hamisítással a kettő közé tett abszurd egyenlőségjel is belemagyarázható –, de következik belőle az is, hogy ez a rímelés szükségszerű. Ha pedig a reakció és demokratikusság között tartósan kétértelmű az egyensúly, a veszély is növekszik, hogy adott esetben a diktatúra, a fasizmus, a terror irányába történik átcsapás. A német fasizmus végleteségét az is előkészítette, hogy a demokratizmus náluk sem érte el soha a társadalmi őszinteség alapját. Igazában náluk sem lehetett korszerűen tisztázni a szabadság és

egyenlőség *feltételeit* – semlegesítve az irracionális álevidenciákat. Különösen érvényes ez a német történelem „birodalmi” korszakaira – bár szublimált-kiegyensúlyozott formában a weimari korszakról is árulkodik, hogy – meghaladásra ítélt nemzeti-faji kérdések elfojtásának az idillje. S Hitler épp erre támaszkodhatott. Társadalmuk Versailles után – mely Trianonhoz hasonlóan nélkülözte a politikai előrelátás szinte minden elemét – még fokozottabban lett kiszolgáltatottja a demokratikus előzmények hiányának. Még kevésbé tudta megítélni, hogy a létezési imperializmus sosem kíméletes történelmi realizmusa mikor csap át egyetemes embertelenségbe – bukásba.

A torzulás – más összetevőkkel – nálunk is a helyzeti adottságból adódott (részben). S ennek már 1883-ban is nagy múltja volt. Ha csak a mérhetetlenül kisebb önerőt vagy a sokáig durvább, majd 1867-től dualizmussá csiszolt álfüggetlenséget vesszük: ez a kettő is elég, hogy jót-rosszat, demokratizmust-reakciót egyformán alkalmazkodásra kényszerítsen, ha hatni akart. Vagy ha még korábbra nyúlunk vissza, és a *mi* jakobinusaink *két* kátéjára gondolunk, melyek közül az egyik úgy szokimondó és radikális, ahogy egy forradalom gondolati katekizmusától elvárható – a másik viszont a közép-utasság megszélesített programja: szimbolikusnak is elkönnyelhetjük ezt mint jelenséget és kényszerűséget. 1848 győzelmes tragédiája mellett a „virágzó fa” férges gyümölcsének a meséjét is észben kell tartani. Bárhogy méricskéljük is helyzeti adottságaink erejét, kétértelmű tényről van szó. És ezt még kétértelműbbé tehetjük, ha nem tudatosítjuk. Legalább a tudat ne cenzúrázza magát, ha már a körülményekkel nem bírunk.

De nézzük, mi történt Párizsban, mi Pesten. A minden lehető vélemény kimondását igénylő és vállaló francia társadalmi megegyezés 1895-ben a kockázatig feszített szabadság veszélylégkörében tette az igazságot tétté. S hogy még így is győzött, a győzelem súlya és kihatása lett távlatosabb. Természetesen kényes feladat felismerni, hogy hol húzódik a határ, ahol a jogtalanság és törvénysértés, az embertelenség programjai már nem igényelhetik, hogy a szabadság veszélylégkörében sáncot építsenek maguknak. De ha azt gondoljuk, hogy a demokrácia lényegében nem más, mint ennek folyamatos és biztos felismerése – annál becsülendőbb, hogy Párizsban e határ közelében született olyan végeredmény, amilyen született. Az ő perük a nagy forradalom eszméinek polgári-demokratikus újramegerősítésévé tudott válni. A miénk – Eötvös hősies, majdnem magányos erőfeszítése ellenére – nem lehetett olyan figyelmeztető katalizátorrá, amilyenné lennie kellett volna. Örülnünk kell, és az igazság-népszerűsítés kevés fegyverténye közé sorolhatjuk, hogy Krúdy a maga varázslatos hangján, bujkáló ironiával és hangfogóval elmesélte nekünk az üggyel kapcsolatos társadalmi, érzelmi, jogi abszurdot – bár a cenzúra jóvoltából azt is évtizedes késéssel. De nem kevésbé lett volna sürgető, hogy már egyidejűleg, elemző módon hatoljunk a mélyére, riasztó előrejelzést ismerjünk fel benne, üggyé tegyük a nemzeti lelkiismeret számára. Ha már kitermeltük. De ez elmaradt. Olyannyira, hogy Eötvös jogi és szellemi küzdelmének a dokumentumai is hosszú ideig nem láthattak nyomdafestéket. (Mechanizmusát tekintve hasonlót követtünk el s követünk el még ma is, mikor 1956 átfogó, dokumentumokat nem szelektáló történelmi elemzését késleltetjük. 1848 kulisszái mögé hamarabb pillanthatott be a társadalom.) A per lezajlott, a reakció *jogi* vereséget szenvedett – az értelmi szerzők *megbüntetése nélkül*. (Ezt a hagyományt később sem felejtettük el.) A társadalom és világ tudomásul vehette, hogy egy ennyire ügyetlen és diletáns módon megszervezett konstrukciós perrel (ebben viszont később tehetségesebbnek bizonyulunk) – a magyar törvényességet, alkotmányosságot, demokratizmust nem lehet kijátszani. Ugyanis ez az érem másik oldala. Még ha Tisza Kálmán kijelentette

is a Parlamentben, hogy „*nem a rablók, gyilkosok és gyújtogatók személyes épségét védem meg, hanem az ország becsületes polgárait*”. S még ha a kormányzat erélyes intézkedései mellett az egyházi vezetők s maga Ferenc József is élesen megbélyegezték az antiszemita kilengéseket. Az érem két oldala együtt mutatja az alapos bajt. A pert nálunk is kritikus határig vitték, de a veszély, amit nyilvánvalóvá tett, a szokásos módon került politikai és társadalmi elfojtásba. Makacsul hisszük, hogy ami elhalasztódik és nem lényege szerint mondódik ki, ami nincs az igazság felismertetéséhez szükséges kockázati feszítve: ha nem szűnik is meg, de mintha kevésbé volna. Nem az áldozatot is igénylő tisztázás az alagond, hanem az elintézetlenségek lehető lakályosítása. És mérsékelt felelősségről tanúskodó áttételése a következő nemzedékre. Ok persze mindig lesz, mely a kimondásról le akar beszélni. De ha folyamatosan ódzkodunk, egy-egy korszak tragikus záróvizsgájára továbbra is el lehetünk készülve. (1956 nem záróvizsga volt?)

A tiszaezlári konstrukciós per több mint fél évszázad múlva elszomorító és felháborító módon tudott egy neves poétának antiszemita témául szolgálni – súlyosbítva az időzítetttségével. De ez nemcsak a poéta alig magyarázható eltévelyedése. Olyan „romlott virág”, melynek újranyílását éppen Eötvös tudta volna a leghitelesebben megjósolni. Az elfojtás kényelme visszaüt. Ha nem kísértene a veszedelmes örökség, el lehetne tekinteni tőle, hogy emlékeztessük magunkat: végül mégsem a Szajján úsztatnak le szerencsétlen áldozatokat.

(Kísérlet üdvtörténetre)

Ha a fenti Szajna–Duna hasonlatot vesszük, nemcsak időben közeledünk a mához, hanem a kérdés leárnyékoltabb gyökereihez is.

A megfontolt embertelenség ideológiájáról beszéltünk előbb, megkülönböztetve az indulati szervezettségű embertelenségtől. Fontos elhatárolás, ha a freudi irracionális gyűlölet magvát valamennyire is racionalizálni próbáljuk. A népirtások vagy azokra tett kísérletek mindig hozzátartoztak a történelemhez. Így a német fasizmus sem valami újat talált fel a gázkamráival, hanem olyan ideológiai és technikai tökélyt ért el az indoklásban és végrehajtásban, hogy szinte a predestinált természeti folyamatokhoz tudta hasonlónak manipulálni. S nem csupán egy fasiszta „elit”, hanem a hamis szillogizmusokkal, megfélemlítéssel hipnotizált tömegek számára is. És épp ennek a predestinációs jellegnek a megideologizálása volt hivatva elfedni, másrészt a „történelmi igazságtéves” látszatát adni az egyidejűleg mozgásba hozott indulati tényezőknél. A hitleri népirtást nemcsak a végletes ésszerűsítés teszi határkövé, hanem a meghirdetett saját felsőbbrendűségéből következő „választottsága”, „missziótudata” is.

Az utóbbinak több faji-nemzeti változatát ismerjük; de a hitleri változat, épp a végletességénél fogva, mindegyiknél élesebben világít be egy individuálpaszichológiából jól ismert kompenzálási mechanizmus közösségi elfajulásába is. S ez más összetevők jobb megértéséhez is hozzásegít. Ez a torzult forma projektív módon olyan tulajdonságokat túloz el, ördögiesít, bélyegez veszedelmesnek áldozatában (akár valóságos, akár csak a lelki kielést biztosító „médiumpól” van szó), melyekben magát akarja közérdekűen kivételesnek tudni. Így a megsemmisítés ténye az öngigazolás és önmegerősítés során az irracionális feláldozásrítus szerepét is betölti. Ugyanakkor az a büntudat, mely a felelősség és önfeloldozás függetlenségét is biztosítja, és a kiszemelt feláldozásától teljességgel sosem választható el, szintén fontos szerepet kap – ti. a vállalása egyúttal minősít is. Úgy azonban, hogy mielőtt tudatos, erkölcsi szembesüléssé válhatna, automatikusan „lényegül át” szereptudattá, misszióvá, történelmi igazságtévesé.

Egy így „rangosított” népiértésben végül is *konstruált rivális* győzetik le. Adott esetben: egy nép és faj öngyógyításának véres abszurdizálásába sodorva bele a Históriait. Az öngyógyítás ilyen felcsigázása mögött aligha indokolt csupán gazdasági-politikai okokat keresni. A rivális itt többértelműen is kulcsszó.

Közhely, hogy minden fajközpontság bekebelező törekvése egyes faji adottságokat (vagy ami ekként határozódik meg) determinánsként vetíteni bele a történelmi alakulás összefüggésrendszerébe: lehetőleg mereven és abszolutizálva – ami egyúttal a patológiás átcsapás kezdete is. Mechanizmusát érdemes kissé részletezni, mert kevésbé tudatos, mint ahogy kívánatos volna. Természetrájához tartozik, hogy ha színpadra lép, mindig egy kiélezett, jelen idejű helyzet, program és harc igazolására és megerősítésére szolgál, mikor úgy tűnik, hogy a politika szokásos eszköztárát irracionalizálni is kell. Ilyenkor kerül sor a kiváltságosságban rejlő becsvágy, öntudat és önértékelési megalománia mozgósítására, az indokok és érvek önkényes axiomatizálására. S a múlt, amelyből az ehhez szükséges faji-nemzeti „üdv-történet” megépíthető, kaptaszerűen az őstörténet leghiányosabban ismert mélyréteg-elemeiből habarcsolódik össze, hozzáigazítva a politika és hatalmi igények irányvonalához. Végül mindennek szükségzerű következménye a fajok és népek rangsorolása („Dienstvolk”) – csupán alapvetően más indoklással, mint ami például az ókor és középkor univerzáló állam- és birodalomserkezeteit létrehozta. Ott a fejlődés menetébe illeszkedő természetes képződményekről volt szó, s azok egyúttal elő is készítették önmaguk meghaladását: a jövőhöz járultak hozzá. Egy fajelméletre alapozott újkori állam- és birodalomelképzelés eleve természetellenes visszakapcsolás, zuhanás, a fejlődés megvétőzése. És ami döntő: már nincs, mert nem is lehet közvetlen-hiteles mitológiája, sem törvényessége önmaga alapjait illetően. Az pedig, hogy éppen egy ilyen irracionálisitást kell *tudatosan* előállítania, egy minden szempontból más tekintélyalapot, más értékeket igénylő világban: már ez valószínűsíti a hidegvérűen logikus, kíméletlen következetességet – ad infinitum.

Ez a legszélsőségesebb mechanizmus vázlata.

Természetesen több rokon változat lehetséges, s kevésbé közveszélyes és többféle kárpotló-kiegyenlítő szerepet tölthetnek be. De mindegyiktől élesen külön kell választani azt az önértékelési alapzatra való törekvést, melyre minden népnek úgy van szüksége, mint egy családnak a maga bensőséges emlékeire. Az idő múlásával nem az ad értéket nekik, hogy valóságosak-e vagy sem, hanem a lehetőség, hogy csak így, a révükön válhat hitelessé az általánosból kiragadható személyesség, az egyediség és más-ság. A nemzeti reformkorok mindenütt megkülönböztetett figyelemmel fordulnak ennek az érzelmi televénye felé, lévén *programszerűen* gondoljuk, hogy az általánosba sajátosként oltsák be magukat. Az ilyen programszerűségben mindig van kisajátító megértéshiány is. A kezdetek, a függetlenség megalapozásának, a fenyegetettség időszakainak, a kultúra hajnalának természetes hangsúlyösszevonása ez. Ilyen esetekben tarthat hozzá a népi-nemzeti létezés egészségi követelményeihez; másrészt „dopping”, mely szükséges előzménye a kultúrák kiteljesedésének. Ha a továbbiakban viszonylag kiegyensúlyozott, vagyis demokratikus fejlődésről lehet szó, akkor teremődik meg az a közösségi alaphangoltság, mely már képes rá, hogy a decentralizálásra, a kiegyenlítő belátásra való képességet és készséget szabályozóként működtesse. A „kivételes” így nem kényszerített módon tör uralkodó érvényre, hanem belső természetességgel képvisel egyre több általános érvényű elemet is. A folyamatos önbizonyítás lázát a higgadt önvállalás váltja fel. A gyakorolt politika a racionalizálható jogok – vagy azok raciona-

lizált eltorzításának – alapjára helyezkedik a pozíciószerzés, -megtartás és -javítás természetes versenyében. Vérrel és igazságtalansággal íródik ez is, mégis azzal a fontos különbséggel, hogy nem politikai mitológiát-teológiát ír, mely a történelem *sorsszerű* kíméletlenségét „üdv-történeti” céllá és eszközzé avatja. Ez utóbbi pedig – szükséges újra hangsúlyozni – korlátlan fokozást tesz lehetővé. S még ha fékezne is az indulat kifáradása, a jellegében adott teljességigény egyre tovább hajszol és öngazol. Ugyanis a „megváltás-megváltódás” itt is motívál – lévén eltorzult *vallásos analogonról* szó. És ez már a gázkamrák felé is útjelző.

(A megkerülhetetlen kérdés)

Természetesen lehet vitatni az okok nyomozásának itt követett irányát. Sőt szükséges, hogy minél sokoldalúbban történjen értelmezési kísérlet. A kérdés azonban mindegyik számára kérdés marad, és valamilyen választ jogos elvárni: az antiszemitizmus miért élte és éli túl ismételt eltemetett önmagát? Miért nem engedelmeskedik a történeti, szociológiai vizsgálódások logikájának, jóslásainak? Miért nem a politikai gyakorlatnak és teóriának, ha azok alapján már biztosítva vannak a legfontosabbnak ítélt állam- és társadalomszerkezeti előfeltételek? Milyen komplexus bizonyul itt erősebbnek a biztosított, egyenlő emberi-állampolgári jogok tényénél? Mi bizonyul tartósabbnak a csupán európai történelemből is ismert egyéb faji ellenszenvék és gyűlöletek okainál? Ha pedig valamilyen nem azonosulási, szembehelyezkedési hajlamra gondolunk (legyen az passzív vagy aktív, alkalmi vagy visszatérő jellegű), mely a nemzet és társadalom hagyományaisal, kultúrájával, lelkiségével szemben nyilvánul meg, vagy pedig valamely nem népszerű hatalomban való részvételt tekintünk vízvázalósnak: vajon önmagukban mindezek indokolhatják, hogy további érvül szolgáljanak olyan általánosításhoz, amilyen az antiszemitizmus? Holott ilyen általánosítás fel sem merül nem zsidókkal szemben. Viszont már egyetlen zsidó kapcsán is felmerülhet, akár automatikusan is. Politikai példán szemléltetve: Korvin Ottó, mondjuk, aktivizálhat zsidóellenességet, de Szálasi magyarellenességet nem – függetlenül attól, hogy az antiszemitának milyen a politikai meggyőződése. És ez a séma ismétlődik – így vagy megfordítva. Mert úgy igazi az egyensúly, ha védekezésül vagy az egyébként is egészségtelen társadalmi légkör miatt a séma zsidó megfelelője is megteremtődik. (Erről az ördögi körről és torz lélektanáról még lesz szó.) Ha ugyanis pusztán „szociális körülményekre” és azokra támaszkodó szociális demagógiára volnának visszavezethetők az okok, vagy kizárólag állam- és társadalomszerkezeti okokra: szigorúan véve szabad volna ma olyan irracionálisú, másrészt annyira könnyen befolyásolható készséget tapasztalni az antiszemitizmusra, mint ami tapasztalható? (A zsidó–arab viszonytól és e viszony Izraellel összefonódó kérdésétől tekintsünk el. Külön tárgy, noha több eleme van, melyek hasonlóak a keresztény antiszemitizmus indítékaihoz.)

Gyakorlatilag kevésbé bolygatott kérdések ezek – és továbbra is a német fasizmus látszik a leginkább útbaigazítósnak. Vajon mért az ő célkitűzéseik között kapott olyan központi helyet a zsidóság likvidálása, mint a faji fölemelkedés és tisztaság közérdekűnek nyilvánított, első számú előfeltétele? Miért lett a megsemmisítésnek eszmei-ideológiai-hitbeli fontossága? Miért Németországban, ahol a zsidók relatív lélekszáma korántsem volt a legnagyobb? Tudniillik, ha a „mennyeségben” rejlő gazdasági-kulturális veszélyeztetésre gondolunk. Miért Németországban, ahol a zsidóság korábban a maga önkifejezése és megvalósítása szempontjából (talán) a leghagyományosabban tudott otthon lenni? – ami annyit is jelent, hogy otthonot kapni. Vagy ha már a Versailles

utáni katasztrófahelyzetben a választott módszer mindenképpen az áthárítás és bűnbakállítás stratégiája, az ürügystratégia lett, akkor a sok egyéb „lehetőség” mellett mért éppen a zsidóság egyetemleges felelősségre vonása került középpontba, és nem a társadalom kiváltságosainak felelőssége *általában*, plutokratáké, tőkéséké stb.? Avagy ha a német politika ezúttal is pusztán csak háborút akart volna nyerni, egy nem zsidóellenes német fasizmus (mint amilyen az olasz fasizmus volt ideológiailag és sokáig gyakorlatban is) vajon megnyerhette volna a zsidó kiváltságosok, tehetősök és tehetségesek rétegét ugyanúgy, mint a hasonló német rétegeket? Mint ahogy *ez* az egyenlőség korábban mindig is természetes volt zsidók és nem zsidók között. Egy ilyen német fasizmusnak nem lehetett volna meggyőződéses és rábólintó tömegbázisa a zsidó kispolgárság körében (főképp ott), hasonlóan a nem zsidó kispolgári rétegekhez? Miután bármilyen demagóg reformpolitika („új rend”, „új Európa” stb.) mindig ezeket a rétegeket tudja legjobban mozgósítani, s eljátszatni velük az igazi forradalom, progresszió és radikalizmus tragikus-véres paródiáját. Vajon: mindez együtt nem a német hadipotenciált növelte volna? – még olyan értelemben is, hogy az ellenfélországok zsidóságát nem készítette volna az állampolgári hűségen is túlmenő elszántságra és összefogásra a németekkel szemben.

A német fasizmus nem akármilyen háborút akart nyerni. Bár hogy a szükség még a ritualizált fanatizmus esetében is mennyire törvényt bonthat, bizonyítja Göring hírhedt jel-szava: „Hogy ki zsidó, én mondom meg.” Amire azért is szükség volt, mert számos érték védettsége csak így volt biztosítható. Köztük éppen a fajmítosz „szakralizálásában” fontos szerepet kapott Wagner Richárdé, mintegy ellentétpárjaként Marxnak, akit viszont politikai-ideológiai szempontból lehetett így kiátkozni, hogy az antiszemitizmus nemzeti szükségességét is igazolja. (Az idős Rathenau esete más jellegű példa; koránál fogva ugyan könnyebben megtehetette volna, hogy német mondjon, Speer memoárja szerint mégis ráállt, hogy nélkülözhetetlen tanácsokkal járuljon hozzá a német hadigépezet kiépítéséhez.)

A német fasizmus ennek ellenére nem törődött vele, hogy áldozataiból értékes támogatók is lehetnének. Pedig erre még a baljós körülmények között is – rövid ideig – jelek tudtak mutatni. Nálunk, ahol az átlag zsidótudat a legkezdeti időszakban nem azonnal ismerte fel a német fasizmus végleges leszámolásra kész antiszemitizmusát – holott a MEIN KAMPF már olvasmány lehetett, a németországi eseményekkel tele volt a világsajtó –, bizonyos veszélyt lebecsülő elbizonytalanodásra lehetett fölfigyelni. Mintha fel akarta volna mondani a szolgálatot a zsidóság megpróbáltatásban tapasztalt szeizmográfja. Visszapergetve a személyes vitákat, élményeket (gyakorlatilag a vidéki zsidóság közhangulatát ismertük jobban), megrendítően természetes és rendhagyó kép idéződik fel. Mikor rossz sejtelem uralkodik el, általában a kétes mozzanatok is reménnyé duzzadnak – az ő becsapottságukban azonban volt valami indokolatlannak tűnő *érzékeny* többlet. S ez meglehetősen zavaróan hatott a háborús körülmények közt. Ezeknek a kis és módosabb egzisztenciáknak a személyes és családi múltjában a „németség” más élményrétegezettséget is jelentett, mint a vidéki magyarság átlagtudatában. Náluk egy német nyelvben, kapcsolatokban szellemileg jobban otthonos hagyomány volt az élő – a magyaroknál a hagyományosan intranzigens kurucosság tette kétértelművé a „sorsszerű kamerádság” beidegzéseit. A zsidó becsapottság irracionális hitetlenségről, megtorpanásról, bénultságról, vakságról árulkodott – pszichésen. Nem volt ritka a „jólértesültségre” hagyatkozó várakozás sem, s ebbe többnyire bezárkóztak, nem fedték fel a hátterét. Törékeny titkolódzással vonták be a szorongásukat.

Természetesen más kérdés, hogy gyakorlatilag mit tehettek volna a végzetük ellen, mikor ezt a térségben sem a politikai ellenállás, sem a taktikázással kevert behódolás nem befolyásolhatta – utólag így kell látnunk. Itt azonban nem ezt, csupán a veszélyt lebecsülő lelki hangoltságot bagozzuk. Az viszont konkrét tényekre is támaszkodhatott – ha úgy értékelték őket. Nálunk a diszkriminációk halogatása számíthatott ilyennek, melyek valóban csak a német bevonulás-megszállás *után* torkolltak bele a végső náci programba. Bár ugyanakkor a munkaszolgálatot is elrendelték – *korábban*. A tragédia inkább lidérces kétértelműséggel közeledett, mint egyértelműen. A munkaszolgálatból visszatértek beszámolóiból a magánszadizmus és magánemberiesség két véglete közt rajzolódik ki egy zsidó „Todt-hadsereg” cél és értelem nélküli megtizedelődése, melynek „hivatalos” háttere valójában nélkülözte a „karakteres” indulatot, a következő ideológiát: bürokratikus volt és egy azonosítani magát sem tudó mechanizmus törvényei szerint embertelen. És mindennek ellenére voltak mozzanatok – úgy látszik –, melyek elősegítették az irreális önn nyugtatást. Így a nem zsidóellenes olasz modell is sokakban okozott zavart. Olaszországban a legfelső vezetésben is voltak zsidók, s közvetve ez is erősíthette a hitet, hogy az erőszakmódszerek végül háborús hisztériának, kapkodásnak fognak bizonyulni (a pogromedzetség logikája), s hogy az egységesítő tengelypolitikától függetlenül idővel vissza is vonhatók. Sőt arról is lehetett hallani, hogy maga az olasz párt is szabotálja a saját intézkedéseit. Kétségteljesen igaz, hogy mint nálunk, ott is csak Mussolini bukása után tudott a zsidókérdés „német vágányra” kerülni. Ami mellest – ha az olasz és magyar eseményeket egymás mellé tesszük – adalék is a faszizmus pusztán zsidókérdésre sarkított felelősségproblémáinak abszurd viszonyításához. Amíg ugyanis az egyik ország saját közösségi mozgalmával hord ki és valósít meg fasizmust, a másiktól nemzeti sérelmek helyesbítéséért kívántatik meg cserébe úgy, hogy az egyúttal a nemzeti-politikai morál feladását is jelenti (Teleki komplexusa) – s közben a zsidókérdésben *egyformán* nem rendelkeznek önálló döntési joggal.

Tény, hogy számos zsidó kispolgár, kispolgári értelmiségi kezdett vak módjára megbarátkozni a faszizmus álforradalmiságával (Európa-szerte), olyan vállalható politikumot, faszizmusalternatívát remélve benne, mely – ha a térségben így vagy úgy tartósabb létfeltétellé szerveződik – a zsidóságot nem fenyegeti, sőt az események alakulásával a német modellt is befolyásolhatja. (Önmagában nincs is mit csodálkozni ezen: a reménynek *ilyen* ereje minden nép és diaszpóra létfenntartó gyengesége is...) Mégis – bátoratlan kalkuláció volt ez, és korántsem általános, de részleges tünetként is felhívó jellegű. Mutatja az irracionális hitetlenség torzult következményeit: *mintha azt a felismerést akarták volna késleltetni sokan, hogy éppen a németiség lesz, lehet a gyilkosuk.*

(Zsidóság és nemzet)

A zsidó tudat és közérzet tárgyilagosa megközelítése nem választható el a nemzettudat általános problémájától. Így ennek megfelelően kell világossá tenni – és a kiindulás is csak ez lehet –, hogy alapvetően más dolog egy védhető-támadható nemzet nem megbélyegzett, úgymond, természetes tagjaként igényelni, kihordani, elutasítani, eltűrni különböző politikai rendszereket, ahogy azokat a korszellem, a kényszerek és adottságok sorssá, feladattá avagy vétekké teszik – alapvetően más, mint történelmileg kialakult és meghatározott, ugyanakkor veszélyeztetett diaszpóratudattal is viszonyulni és tartozni bármilyen politikai rendszerű társadalomhoz, nemzethez.

Kortársi közelből láthatjuk ma, hogy Izrael a maga politikatörténelmének megalapozása során mennyire nem árul el semmilyen választottságból eredő kivételességet. Teszi vérrrel és vér nélkül mindazt, ami a nemzetállammá szerveződésnek s a saját érdekek biztosításának nem évülő sablonja. Eszményeink tükrében kifogásolható sablon ez, csupán önkövezés nélkül nehéz követ dobni rá. Bevett gyakorlatunk, hogy egy-egy „ügyeletes” botrány, vitatható esemény elítélésével tudjuk le az erkölcsi felháborodás vagy a cselekvés kötelességét, s teremtünk fedezéket vele a magunké számára. A legfrissebb antiszemita megnyilatkozások – elsősorban Nyugat-Európában – szorosán kapcsolódnak Izrael katonai és politikai akcióihoz. Ezek szakértékelése nem tartozik ide, néhány háttérök azonban igen, mert beleszövődik az antiszemitizmus érvhálózatába. Izrael *jogos* állami létét a zsidóság nem fegyveres erővel vívta ki, hanem nemzetközi döntés hozta létre. Másképp árnyalva: amit a zsidó vallás és kereszténység közösen őrzött meg két évezreden át Izraelként, mint egy hajdani ország és nép eszmés szimbólumfoglalátát, az a mai Izraelnek olyanformán tudott jogérvényesítő alapja lenni, amihez hasonlót a politikai jogérvényesítések története – kétezzer éves jogfolytonosságot – nem ismer. Ha ehhez nem „mértéktartó” politika járul, akkor burkoltan vagy nyíltan – más nemzeti követelésekkel összehasonlítva, melyeket a világpolitika nem jegyez – belejátszhat egyéb feszültségek és viszályok antiszemitizálásába. A Begin-kormányzat legutóbb úgy fogalmazta meg egyik területi követelését, mint a *bibliai* Galileára vonatkozó jogát. Kérdés, hogy mire vezetne, ha a területi igények érvei és bejelentései *általában* így archaizálódnának. További veszélyállandó Izrael nemzeti sors helyzetében, hogy a két nagyhatalom földrajzi, stratégiai pozíciószerzésének, támaszpontszerzésének versenyében – akár akarta, akár nem – ugyanúgy vált a mérleg nyelvéné, mint a zsidó tragédia színhelyei annak idején: a közép-kelet-európai államok. S azokéhoz hasonlóan a nemzeti igények biztosítása, a biztonság alakulásának feltételei sem lehetnek függetlenek attól, hogy melyik nagyhatalmat tudja vagy kényszerül patrónusának tekinteni. Az izraeli képlet majd’ minden vonatkozásban kínál olyan lehetőséget az összehasonlításra, mely főképp azoknak a diaszpóráknak a számára nem lehet közömbös, melyek a meg- és elhurcolást átértékelték, s eleve sebzett közérzettel térhettek csak vissza hazájukba. (Az ehhez kapcsolódó komplexust még ma is jelzik az ilyen társalgásba is becsúszó megnyilatkozások: „Ez egy igazi nyilas ország” – „A dán király fel tudta varrni a sárga csillagot, nálunk kicsoda?” – ami nyilván sem érzelmi, sem másfajta alapja nem lehet a terápiának.) Az izraeli helyzetben a palesztinok nem fegyvertelenek, sőt a konvencióellenes harc eszközeivel is élnek (terrorizmus) – a szűkebben vett térség népei közül mégis egyedül ők vannak diaszpóralétre ítélve. Elkerülhetetlen, hogy a zsidóság ne lássa meg ebben a maga történetének sorsanalógiáját – mutatis mutandis. Így az izraeli állampolgárok nem csekély hányada is más helyzetből tehet ma mérlegre egy „nemzetpolitikai sötét leckét” – mint akkor, amikor üldözték és elhurcolták. Jóllehet a célok és eszközök nem összehasonlíthatók, és az sem kétséges, hogy a palesztinkérdés nyíltan nagyhatalmi érdekek tétje is. Bár semmivel sem kevésbé, mint amennyire a mi térségünk fölötti uralom kérdése volt tét, s lett újra azzá Jalta után. Lehet tehát morális próbatételről beszélni Izrael esetében, de ugyanúgy katonai és politikai felelősségről is – mint minden radikális nemzetpolitikai akció esetében (amikor a már említett Teleki-féle komplexusok változatai jelezhetik a politikai moralitás végül is hiábavaló végleteit). A bejrúti tömegmészárlást nehéz másnak minősíteni, mint politikailag is mélyen tragikus fordulatnak – bármit derít is ki a

nyomozás. Ha azt vesszük, hogy Izrael léte a diaszpórák szívósságának történelmi érdeme, akkor a felelősség vissza is fordítható: a diaszpórák számára nem lehet közömbös, hogy Izrael hogyan és miként biztosítja, illetve akarja biztosítani a létét. Tudniillik az *antiszemitizmus* számára közömbös az a tény, hogy az izraelihez hasonló eseményekkel mindig is tele volt és most is tele van a világ. Csupán más országok akciói, intézkedései, politikája általában nem váltanak ki megtorlásba is átcsapó társadalmi hangulatot – a saját diaszpóráik tagjai ellen.

Van azonban itt egy olyan összetevő, amely speciális, és a következményei is azok. A zsidó–palesztin kérdésben két sarkított kétségbevonás áll egymással szemben. A zsidóság végül is a múltban sem mondott le soha Izrael újrafelépítéséről – még ha csak vallásos-eszmei síkon tartotta is ébren a gondolatot. Viszont a palesztinok sem mondtak le mind ez ideig egyértelmű világossággal Izrael politikai megszüntetéséről, akár fegyveresen is. (A kérdés e pillanatban nyitott még; a diplomáciai megoldásnak éppúgy esélye van, mint annak, hogy a nagyhatalmi érdekek radikális ütközésének a térségben ürügye és tétje legyen.) Ma Izrael a legkorszerűbb szinten rendelkezik és él a szerzés és birtoklás katonai eszközeivel. S ezzel *közvetve* – a szétszóródás történelmi zsidósága is elveszít egy minőségkategóriát, mely egyik, de nem lényegtelen eleme volt különös sorhelyzetének. A *várahóvás* metafizikai közérzetének *világi*-politikai aspektusa veszítette el azt, hogy megkülönböztető jegy legyen: Izraelben *valóságosan*, a diaszpórában *képletesen*. Izrael belépett a teljes jogú nemzetek sorába, mindazzal együtt, amit ez jelent; a diaszpórában pedig, legalábbis pszichésen, lehetővé vált a *haza* fogalmát másképp is megélni, mint eddig. Ez azonban magyarázatra szorul.

Térjünk vissza a kiinduló gondolathoz: mit jelent diaszpóratudattal is viszonyulni a nemzeti problémákhoz. A közép-kelet-európai térség fasizálódása idején például logikus is lehetett volna, hogy az itt élő zsidóság más lelki hangoltsággal, az elbizonytalanodás elemei nélkül ismeri fel a fasizmus politikumában rejlő veszélyt. Pontosan azért, mert történelmileg bizonytalanná tett helyzete *elvíleg* jobban függetleníthette a „csábításoktól”, melyek a térség politikáját nemzeti ködökkel kábította el. De a zsidóság is csak akkor eszmélt föl, mikor az álarc számára egyértelműen lehullott. Ami másfelől nem ünnepi adalék is, hogy a státusskizofrénia ellenére mennyire erős a kötöttsége az adott nemzeti sorshoz – ha az nem a másokétól megkülönböztetett módon fosztja meg a jogaitól, és követeli a vérért. Csakhogy épp ezt kíséri a rendhagyó diaszpóra-közérzet – kinél hogyan és mennyire. Sz. mondja erről: „Mi ezt a génjeinkben hordozzuk.” Igaz, csak amit a génjeinkben hordozunk, azt nem folyamatosan éljük meg tudati szinten, s nem minden vonatkozását mindig: talán így is lehetne címkézni a lelki egyensúlyt, ahol az egészség kezdődik. Ha a zsidó tudat kibillen ebből az egyensúlyból – s az antiszemitizmus ezen munkálkodik –, közérzetre lebontva így jellemezheti magát: a nemzettesten kívül, amelybe beleszülettem, amelyben otthon vagyok, melynek a nyelve, kultúrája az enyém, történelme az én személyes előzményeim történelme is: mégis tartozom, illetve szüntelenül tartozhatnék valami hasonló sajátához is, ami realizálhatóan nincs.

E. mondja sírással küzdve: „Minden idegszálammal, emlékemmel idetartozom. Havá máshová, ami *valóság*? De ha váratlanul rúgást kapok, nekem minden másképp omlik össze. Idejét se tudom, mikor voltam zsidó templomban; más templomokban gyakrabban. Múltkor egy rúgás után mégis betértem, a zsinagóga volt közel. Tulajdonképpen magam sem értem. Rettenetesen régi, archaikus otthonosságot éreztem, ismeretlen »ismerősség« vett körül, az idegenek nem voltak idegenek, én sem azoknak. De ez

se megoldás. Kitámolyogtam a Bajcsy-Zsilinszky útra. Ezt az egészszet nem lehet elviselni, ha meg akarod érteni.” Tegyük hozzá: egy ilyen közvetlenségű és hangoltságú „visszakapcsolást” csak erőszakoltan lehetne fedésbe hozni egy magyar, német, francia stb. visszakapcsolási lehetőségeivel. Egyrészt, mert nem rendelkeznek a nem tudatos emlékezés szempontjából döntő vérségi belterjesség relatív tisztaságával (s persze ennek *tudatával* sem), mint a zsidóság. A különböző wotanizmusok, druidizmusok, turanizmusok csupán művi másolás-kísérletei a hasonló emlékezésnek – tudományos (vagy áltudományos) ismeretanyaggal megtámogatott visszakapcsolások. De az ilyen visszakapcsolások *kényszere* sem szorítja őket. Az európai kultúrkörben a zsidóság ebből a szempontból sajátos maradvány. S ami a legfontosabb, rendelkezik az emlékezést biztosító olyan belterjes vivőközzel (vallás-rítus), mely nem átadható, nem elvehető, s ha csökkenő mértékben is, de élő. Ha más nem, az emléke. Van olyan álláspont, hogy ezt valójában úgy lehet tekinteni (legalábbis az emancipáció lassú folyamatának kibontakozásáig), mint a zsidó nemzeti lét „széttöredezett” továbbélését. Erősen vitatható, hogy egy *valóságos* nemzeti lét mindennapos közösségi élménye átmenthető a „széttöredezettségbe”. Az utóbbi csak érzelmi-képzletbeli egységélményt tarthat ébren; bár épp a zsidóság számára a vallás-rítus-törvény ezt különösen konkrétá tudta tenni. Amiről szó lehet, mégsem nemzeti lét, hanem a *hiányához* való kivételes kötöttség mindennaposan megélhető realizmusa. S ezt még ma is fenntartja, hogy a zsidó vallás és származás nem szétválasztható. Így viszont az antiszemitizmus bármelyiknek vagy mindegyiknek a „feladása” esetén is újra szembesíthet egy zsidót mindkettővel vagy az egyikkel; pontosabban mindkettővel szükségszerűen, miután szétválaszthatatlanok. S ezzel a létérzés pszichés köre ismét önmagára zárul. Az antiszemitizmus személyesen *csak* diaszpórában sebezhet.

Az új árnyalat tehát az, hogy az eddigi kettős érzéshez Izrael állami léte a diaszpóra számára is új tudatminőséget csatol *lehetőségként*: egy fenntartott izraeli, de általánosíthatóan is megélhető nemzettudatot, mely az „ösi szent földhöz” most már valószínűleg is hozzákapcsolható – ha van személyes igény rá. Másik következmény, hogy az új tudatminőséggel szemben, de teljességgel mégsem függetlenül tőle, új felhangot kaphat a kezdettől fogva kritikus alapkérdés – ti., hogy miként lehetséges *zsidónak* megmaradni, illetve milyen tudati tartalmakkal lehet megmaradni *magyarnak, németnek, franciának* stb. Sőt az új helyzet a lélektani valószínűség szerint a felhangnál mélyebbre is hathat. Meg kell élni a diaszpóra – *ha akarja, ha nem* –, hogy abszolút fenyegetettsége esetén *van* menedék; ami eddig nem volt. S nem csupán egy *másik* ország, ahol szintén nincs kizárva a megalázó vagy távozásra készítő megkülönböztetés.

Természetesen itt is más kérdés, hogy az új haza az egyetemes befogadásra, az alijára egyáltalán alkalmas-e. Nyilván nem, sem gyakorlatilag, sem mint egyértelmű pszichés csábításkötelezés. Arról van szó, hogy Izrael a zsidóság alaplétezésébe építette be *felszabadító* módon egy másik saját haza képzetét, megszüntetve a sorsszerű különöség közérzetének *feltétlenül* kényszerítő voltát. Másrészt úgy, hogy belátható ideig a politikai hazán, a saját nyelvű vallásos-archaikus hagyatékon kívül nem tudna még biztosítani olyan újkorba és mába átvezető, saját nyelvű kultúratelevényt, amilyennel a természetes fejlődésű és rég önállósult nemzetállamok rendelkeznek. S ez egy olyan nép számára, mely nem elmaradottságból lép elő hirtelen nemzetállammá, hanem jelentős szellemi teljesítmények különböző nemzeti múltjából és jelenéből – nem elhanyagolható tényező, ha *valóságos* hovatartozandóságáról hoz belső döntést, vagy mint dilemmával egyáltalán megütközik vele.

Így lesz vagy lehet még bonyolultabbá a kettős érzés azok számára, akik lélektani képtelenségnek érzik a bármilyen indokból elhatározott, *programszerű* nemzettudat-váltást. Jóllehet továbbra is seb marad az ellentmondás, melyet a nemzeti sorsba való beoltottság és az antiszemitizmussal szembeni védtelenség jelent. S még ha volna is vágy, hogy ennek terhétől a teljes asszimiláció révén szabaduljanak, biztosítékot továbbra sem érezhetnek, hogy adott esetben nem teszi-e ezt is vállalhatatlanná az asszimilációjukkal szemben is tapasztalható fenntartás. S hogy ez még örökíthető is a keveredés során.

Így a maradás-elvándorlás dilemmája az új helyzettel sem szabadulhatott meg évezredek lélektanától. Nem zsidók esetében ennek a belső folyamata olyan, amilyenné a nemzetállamok kialakulásának a ténye formálta. Számukra még az érzelmi kötöttség teljes felszámolása után is (ami elméleti eset) élő marad az a lélektanilag fontos mozzanat, hogy amihez tartoztak, ahhoz kettős érzés nélkül tartoztak. Azaz egyértelműségből léphetnek ki saját döntéssel a kettősségbe – amit megkülönböztetett veszélyeztetés nélkül vagy fenn fognak tartani, vagy az asszimilációt vállalva felszámolnak. Ez lényegében akkor is így van, ha mondjuk egy élő származástudattal rendelkező magyarországi svábról van szó vagy romániai csángó magyarról: az ő kettős érzésüknek egyértelmű háttérbázisa van – Magyarország, illetve Németország. Másik fontos különbség nem zsidók esetében, hogy ami ellenszenved, tartózkodásba stb. ütközhetnek új hazájukban (fehérek és fehérek, fehérek és színesek között), annak irracionális hangoltsága (ha ott van ilyen egyáltalán) feltűnően különbözni fog az antiszemitizmus sajátos jegyeitől. Noha a megkülönböztetés külső formái esetleg azonosak is. Különösen a színesekkel szembeni ellenérzés árulkodó. Ezt döntően az egzotikus-biológiai másság motiválja, és csak másodsorban a lelkiakat, észjárás, lelkivilág stb. mássága. Vagy épp ellenkezőleg: döntően ezek segítik elő a vonalmat, egymást elfogadást. S teljességgel nélkülöznek minden olyasmit, ami a mélyantiszemitizmus jegyeihez hasonlítana. Hogy ez utóbbiak között a faji-biológiai másság mint ellenszenvalap mégis szóba kerül (torzított képi ábrázolásuk sablonja szerint), inkább arra bizonyíték, hogy nem azt jelenti, amire vonatkozni látszik: „feltűnőbb” különbségekkel is szolgál az emberkert. A lelkiakat, észjárás, lelkivilág stb. „mátságának” hangsúlyozása pedig éppen valami mélyen közösnek a valóságát igyekszik tudatos-tudatlanul kétségbe vonni. S éppen az ebbe fojtott elintézetlenség az antiszemitizmus alaptelvénye.

A maradás-elvándorlás zsidó képlete ezzel szemben szükségszerűen más. Ha az Izrael előtti kettős érzésből indulunk ki, akkor elvileg – és a mindennapunk lélektana szerint is – úgy duplázódik meg ez a kettős érzés egy választott új hazában, hogy az emlék-visszakapcsolás (akár vágyódás színezi, akár nem) eleve kétségbevonható köt össze kétségbevonhatóval. Tudniillik gazdasági-kulturális okokból az elvándorlás és emigráció főképp olyan területeket választott (és választ ma is), ahová az európai hangoltságú antiszemitizmus lehetősége továbbra is követi. (Csupán lábjegyzetként: a cionizmus-diaszpóra kérdésével kapcsolatban a nemzetközi publicisztika például olyan lehetőséget is számításba vesz, hogy „*hacsak nem történik váratlan katasztrófa az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában*”. – François Furet tollából, *Le Nouvel Observateur*, 1982. február 27.) Másfelől: az említett duplázódás egymásra rétegződve ismétlődik meg minden újabb választással – önmaga lélektani ismétlésével. Van tehát új helyzet, de az eddigi valóságos külső helyzetet nem változtatta meg. Vagy csak kevesek számára. (Az említett cikk írja, hogy Izrael már csak a saját születési arányszáma szerint fejlődik, a be- és kivándorlás mérlege negatívrá fordult.) A változás Izraelen kívül a történelmi létérzékelés általános hangsúlyait érinti – vagy érintheti. S a mérleg

nyelve az antiszemitizmus. A diaszpóralét nem felszámolható, ahogy a cionizmus nagyszabású hittel megálmodta, sem olyan démoni módon, ahogy a német fasizmus megtervezte. Amíg időszerűsége lesz a nemzeti létnek, addig ennek a nem kisajátítható *heterogén egysége* az a közeg, melyben a megoldás elképzelhető. Hacsak nem olyan időponthoz kötjük, mint ami Marx érveléséből értelemszerűen következik: az állam elhalásához. Ez fölöttébb teoretikus vigasz, számosan nem fogják megérni. Olyan arénát kell teremteni a kezdéshez, ahol a közelebbi eredmények minősíthetnek. Tény, hogy ahol eredmény mutatkozik, ott valamilyen szinten megvalósult politikai demokratizmus van. Bár – és ezt fontos kiemelni – *önmagában* ez sem varázsszer. Csupán a legközelebbi lépcsőfok a *lelki* demokratizmus felé.

Mindennek makacs végiggondolása erős ellenkezést válthat ki azokból, akik bénító értetlenséggel élik meg, ami zsidóságuk miatt érte vagy érheti őket. Noha arra sem képesek, hogy valóban kettős érzésük legyen, s ezt úgy hordozzák, mint a magyar-, német-, francia- stb. tudatuk állandó kiegyesítését. Eddig sem akartuk, a továbbiakban sem akarjuk „rávenni” őket bármilyen kettős érzésre. *Ez több volna, mint bűn.* A lelki folyamatoknak megvan a maguk személyes öntörvénye, személyes ön- és sorsvállaló nehézkedése, melynél semmilyen elemzés igazsága, logikája nem nyújthat többet, sem igazabbat. Különösen, ha fájdalmas abszurdot próbál legyőzni. Ez azonban nem kerülhet ellentétbe azzal, hogy a jelenség gyökereit ne ott keressük, ahol vannak. Olyasmit is el kell mozdítani ilyenkor, ami – ilyen vagy olyan áron – megtalálta már a maga helyét. Pontosan azért, hogy ne veszélyeztessen a leárnýékoltság, a kompenzálás valamilyen csökevénye. Hogy valóban emancipált legyen az a „másság”, amely csak hazugsággal megtagadható.

(Folytatása következik.)

Kovács István

VIRRASZTÁS EGY ALTEMPLOMBAN

Az altemplom boltíveinek mélyén,
hol négyrét görnyednek az oszlopok,
a kelő nap bezúz fényöklével
egy álmos ólomüveg ablakot.

Színes cserepei szerteszállnak,
mint tarka lángok, torzó csillagok,
s beleremegnek a hold-rozettás
éjszakán túlra vándorló vakok.

Nyisd ki kapud, a magadba zártat...
Hagyd imádkozni a zarándokot.
A kerengőben eltűnődve szállnak
a fénylő gregorián dallamok.

AZ ÉGŐ SEMMI

Azt, hogy a petróleumlámpa-burából
 rá lehet gyújtani,
 varázslatként éltem meg.
 Láthatatlanul égett a semmi.
 Égett és égetett,
 mert a kanócon halfarokszerűen
 trónoló lángot
 képtelenség volt
 a lámpaüveg pereméig csavarni.
 Ha túlságosan megnyúlt a láng,
 elpattant a gnóm lopótök alakú üveg.
 Ötéves lehettem.
 Láttam egy fényképet,
 apámról az egyetlent.
 Szája szegletéből
 cigaretta lógott ki,
 de nem égett.
 Színész volt –
 mondták róla.
 Ültem az asztalnál.
 Néztem a lámpa
 rézveretestül megtekeredett talpát,
 s fölötte
 a hagymamód hasas
 porcelán tartályocskát,
 amelyet sárga virágkoszorú övezett.
 A virágok alatt domború lányok álltak kört,
 kéz a kézben...
 Valaki
 cigarettával a szájában
 fölém hajolt,
 majd a lámpaüveg felé dőlt.
 Derékon ragadta a lányokat,
 és megemelte őket.
 A cigarettavég
 a lámpabura peremén,
 a dohányos ember könyöke pedig
 a fejem búbján
 fészkelődött.
 Parázshizlalón zihált a cigaretta...
 Hajborzoló
 simogatást éreztem,
 a tétova tenyér
 érdes melegét.

Gazdája
füst- és pálinkaszagot húzva maga után
elimbolygott
a nagyvilágba...

Báthori Csaba

ÉRINTÉS

Ha már megérintsz, ezt üzenem az
ujjaidnak: megrebben locska számon
a cseresznye, veszélyes kicsi bolygók
rajzanak szét a vérben, tőzegek
lazulnak az érfalak lomha bársony-
szövetében, nyomvonalak pimasz
hálója hurkolódik rég poroltott
szívkamrák köré. Elevent viszek.

Vagy tán, mint egy szökött fegyenc, hazudnak
zsigereim? Halszálkák, fémsörétek,
hegyes gyorsszemcsék, fürge dajkatú
csillagait szóró szikék sűrögnek
a simaizmok tömlőiben. Ablak
aranyát nyitja rám a tavaszi
kéz. Amikor már rohadtam az évek
alján és elkészültem az üregnek.

A vérágas pacaszem szakadékok
mentén, rideg irtásokon lefagytam.
De félttem, írtam, éltem, irthatatlan.
A semmit akartam, és azután
szeretni megint. De olyan bután
ül modellt a búcsúzáshoz az ember.
Istenhez, pokolhoz is van elég ok
megérkezni a zúgó gyötrelemmel.

Ha már megérintsz, hát halld, újra mondom:
ő a fenti, te vagy az emberi
mozgató. Add ide, add mindened,
ha neked semmi nem jutott. Csak úgy megy.
Minden érintés itt lenn a porondon
kell majd a füstökben is. Semmi istent
nem aláz meg, ha megsúgod neki,
hogy ő létrecsalt, de más megteremtett.

Payer Imre

UGYANAZ A SÖTÉT PILLANTÁS

Dzsungelhomály. Szalad az ágon a rhesus, és a mélységbe lendül. A nyomában a falka csimpánz. Lengő liánba kap a kéz, a sötét pupilla tágul. Mögötte a halál. A viczor. Visítás. Már ott liheg. Fekete szőrpamacs a pofáján. Ráfordul a teste. Foga mélyed a kismajomba. És húscsfat zuhan a zöld levelekre, fűre. Csillan rajta a csalóka, bizonytalan fény. Nőstény rikolt szilajon, ínye piroslik. Éles szemfoga váj a zsigerekbe, a szelíd-kacér vonzása nincs sehol. A hímet elúzi, és... Ekkor kikapcsolom a dzsungelt. Majd szőrfőzőm egy kicsit Toshiba X, sztereóval ellátott Trinitron monitorú televízióm csatornái közt. (A keresője beprogramozható.) Morcheeba. Fashion TV. Szanszkrit file-ok. Öltözöm. Jelez a Doxa karóra. Masszív-nak érzem most magamat. 740 GLE Volvo vagyok. Nokia pitttyeg. A számom titkos. Járók s kelők tömege végig a járműn. Hátam mögött liheg valaki. Szőrpamacs a pofáján. Megfordulok. Ugyanaz, ama sötét pillantás, tág szembogár. Az a feszült, az a vad, ugrásra kész várakozás. Robbanás előtti merevség. Akárha csak a milliméternél is vékonyabb átlátszó fal vagy fátyol lenne közöttünk. Csak egy mozdulat, jel, valami – s szerteszakad. Kezdődik...

Ébli Gábor

MÚZEUM ÉS PÉNZ

Kultúra és ökonómia találkozása a boncasztalon?

Múzeum és pénz; művészet és marketing; kutatás és menedzsment? Semmi közülük egymáshoz, tiltakozunk idehaza. Bár a múzeumi világ élénkítésének igénye már nyilvánvaló, ennek gazdasági vetületeiről alig esik szó. Különösen éles (még) a határvonal a közgyűjtemények állami finanszírozása és kultúrpolitikai kerete s a magánkezdeményezések között. Tény: a nyugati országok példái a kultúra kommercializálódásának számos hátulütőjére mutatnak rá. Ám ott legalább folyik erről diskurzus,¹ s a kritika nyomán a piaci és a köznevelői szemlélet egy sor szerencsés kombinációja valósult meg. Talán érdemes ebből idehaza is merítenünk.

Egy nyugat-keleti összehasonlítás aligha működik az általánosságok szintjén, hiszen a múzeumok történeti létrejöttében, kulturális küldetésében, társadalmi beágyazottságában, valamint finanszírozásában és szervezeti felépítésében oly sok a különbség. A nyugati múzeumi világ maga is nagyon tagolt. Különbözik az észak-amerikai, illetve a nyugat-európai múzeumi gyakorlat. Az előbbiben döntő a magánpénzügyi források szerepe, s az intézmények nonprofit, de önfenntartó módon működnek.² Ezzel párhuzamosan művészeti profiljukban döntő a (művelt) közönség, a magán- és intézményi fenntartók és a (leendő) donátorok figyelmének megragadása, míg kicsiny a nemzeti reprezentáció igénye.³ Ezek a hangsúlyok néhol annyira markánsak, hogy az Atlanti-óceán erősebb határvonalnak tűnhet a nyugat-kelet elválasztásnál. Ettől függetlenül nemcsak nyugati és keleti, hanem amerikai, illetve európai s az utóbbin belül nyugat- és kelet-európai múzeumi világról eshet szó.⁴

A nyugat-európai közeg is igen sokszínű.⁵ A brit rendszerben hagyományosan az amerikaihoz közel álló vonás, hogy az állam visszahúzódó kultúrpolitikai szereplő. A National Lottery révén ugyan szinte minden jelentős múzeumi fejlesztés támogatáshoz jutott a közelmúltban, ám ennek elvi előfeltétele, hogy az intézmény saját és filantrópiái forrásból fedezze a projekt másik hányadát. A pénz felhasználása is az adott múzeum szakmai felelőssége: az ötletek nem a kulturális kormányzattól jönnek, hanem az csak a beadott pályázatok között válogat.⁶ Így a brit állami szerepvállalás inkább csak koordináció, semmint közvetlen irányítás.

Míg ezek a jegyek rokon angolszász vonások, s ezért Kanada vagy éppen Ausztrália múzeumi gyakorlatát szintén jellemzik, a brit közeg számos európai kötődést is felmutat. A múzeumok alaptevékenységét (az épület fenntartását, az alkalmazottak fizetését, a gyűjtemény kezelését) az állam finanszírozza. A londoni múzeumok éppen a munkáspárti kormány döntése nyomán lettek most ingyenesek. Azaz az adófizetők pénzéből minden látogató után múzeumonként eltérő nagyságú, akár húsz-harminc fontot is elérő dotáció jár. Ez a klasszikus dilemmát melegítette fel: aki nem jár múzeumba, az is fizet, finanszírozza mások kulturális fogyasztását.⁷ Még egy, eredetében hasonlóan XIX. századi európai gondolatot, a nemzeti művészet külön bemutatását láthattuk Londonban nemrég újra megvalósulni. Az új Tate Modern megnyitásával a ré-

gi Tate a brit művészeté lett. Amennyire a British Museum minden, csak nem brit, úgy a Tate Britain (jelenleg) nemzeti gyűjtemény.

A brit anyag a két londoni és a két vidéki Tate helyszín (Liverpool és St. Ives, egy cornwalli városka Anglia délnyugati csücskében) között vándorol. A négy Tate koordinációja azt mutatja, hogy a kiállítások vándoroltatása nem csupán a Guggenheim múzeumi hálózat (New York, Bilbao, Velence, Berlin) amerikai indíttatású gyakorlata. Ugyanakkor a Guggenheim franchise rendszerének nyílt bevételi orientációja elűt a brit gyűjtemények cseréjének nemzeti, ismeretterjesztő missziójától. Hasonló elv egész más célú alkalmazását látjuk tehát a Tate, illetve a Guggenheim programjában. Ha úgy tetszik, forprofit amerikai ötletek ültethetők így át nonprofit jelleggel az európai közegbe; de azt is mondhatjuk, hogy az amerikaiak üzleties leleményességgel használják fel az európai múzeumi gondolatokat.⁸

1999-ben a Tate megállapodott a londoni iparművészeti gyűjteménnyel, a Victoria és Albert Múzeummal is, hogy a brit anyagot egységesen kezelik, s kiállításaik igényének megfelelően mutatják be a V & A-ben vagy a Tate-ben. Ezzel a két nagy modern brit anyag intézményileg ugyan különálló marad, ám a felhasználásban feloldja az ipar- és képzőművészet között a XIX. század végén vont s a XX. század közepéig fokozatosan megerősített hierarchiát, amelynek megkérdőjelezése az elmúlt évtizedek művészeti gondolkodásának egyik vívmánya lett. Magyar múzeumokban is láthatók már próbálkozások, hogy a képző- és iparművészetet összefüggésükben lássuk. Világszerte megfigyelhető a művészeti határok még tágabb értelemben vett elmosódása s akár a néprajzi anyagok integrálása. Egy ilyen szintetikus, civilizációs múzeumi szemlélet egyik modelljévé éppen a British Museum válhat, amelynek gyűjteménye a brit kolonializmus hű tükré, igazi kulturális konglomerátum.

Az állami gondoskodást eközben már a brit múzeumok sem ingyen kapják. Az immáron egy évtizedes holland gyakorlatot átvéve,⁹ a központi költségvetésből érkező támogatást mérhető teljesítménycélokhoz kötik. Az egyes múzeumokkal kötött megállapodások (*government funding target agreement*) szerint a jelen pénzügyi évben a British Museumnak 6,3 millió, a Tate-nek összevontan ötmillió látogatót kell fogadnia; ebből 11% (Tate: 6%) etnikai kisebbség s 14% (11%) társadalmilag hátrányos helyzetű kell legyen. A szerződéses mutatószámok között szerepel még például a múzeumi honlap internetes látogatottsága is. A British Museumnak évi négymillió internetes látogatót kell fogadnia; a Tate már egymillióval teljesíti az előírást.

A múzeumi munka közhasznú jellegének mérése jogos igény; az adófizető pénzét mégse költség haszontalan dologra. De kérdéses, vajon miként mérhető a látogatók társadalmilag hátrányos helyzete. Esetleg a ruhatárban letett kabátok alapján? Nyilván nem; inkább statisztikai mintavétellel. Legyen. No de mennyiben tükrözik ezek az indexek a múzeum minőségi szintjét? Vagy már nem is az számít? Mintha az állami finanszírozás Európában is az amerikai political correctnesshez egyre hasonlóbb elvárásokat támasztana a múzeumokkal szemben. Az óceán mindkét partján megfigyelhető, hogy a múzeum társadalmilag kiegyensúlyozott látogatottságú kulturális központtá alakul.¹⁰ Nem véletlen, hogy az urbanizációs fejlesztésre egyébként kiválóan használt Tate Modern a Temze-part leszakadt részén nem művészettörténész alkalmazottait is kifejezetten a környék munkanélkülieiből toborozta, s közönségkapcsolati munkájában is főszerepet adott a magaskultúrától eredendően távol eső társadalmi csoportok bevonásának (outreach).¹¹

A teljesítményorientáció Európa kontinentális országaiban is terjed.¹² Legújában

az osztrák múzeumokat kezdték gazdasági szereplővé átalakítani. A belépőjegy egyre kevésbé látogatói hozzájárulás, hanem a kulturális szolgáltatás borsos piaci ára. Mint ha ezen a téren (is) demokratikusabb lenne a látszólag kevésbé egalitárius amerikai rendszer, ahol a nagy múzeumok zömmel csak ajánlott összegként tüntetik fel a belépőjegyet, s a kevésbé tehetősektől ennél kisebb, tetszőleges nagyságú összeget is elfogadnak.¹³ Bécsben a további piaci eredetű bevételek előírása arra is utal, hogy például a Museumsquartier-ban teremtett új múzeumok a turizmust vagy a nagyvállalati és társasági rendezvényeket mennyire nyíltan a kulturális beruházások utólagos finanszírozóinak, majd folyamatos fenntartóinak tekintik.

Ez a hozzáállás azonban erős centralizációval és minőségi kompromisszumokkal jár. Ausztria vidéki központjainak vagy Bécs kevésbé frekvenciált kerületeinek fejlesztése helyett a Kunsthistorisches Museum szomszédságába zsúfolt új múzeumi központ a reprezentatív eseményekre történő bérbeadásnak és a turistacsoportok egynapos rohamlátogatásainak kedvez. Előnye ugyanakkor, hogy a központi fekvés elősegíti a rendszeres múzeumlátogatást, azaz jó értelemben vett szórakoztató és ismeretterjesztő urbánus központként definiálja a múzeumot. A londoni Tate Modern, illetve a bécsi Museum moderner Kunst így a külterületi városfejlesztési versus belvárosi, presztízstípusú múzeumi koncepció egy-egy új, szélső példája.

E skálán jól elhelyezhető néhány más, hasonlóan átfogó múzeumi fejlesztés. A múzeum mint „citoyen centrum” gondolat jegyében épült egy évszázada és kerül most felújításra a berlini Museumsinsel, amely a második világháború után a keleti városrészhez tartozott, s ezért szó szerint kissé elszigetelődött. Ugyancsak a városközpontban terjeszkedik ma a szentpétervári Ermitázs, amely nemcsak a szemközti volt cári Főhadiszállás épületét kapta meg kiállítási tér gyanánt, hanem, a Louvre mintájára, a Palota tér alatti részt is szeretné passzázs formájában birtokba venni. Ezzel szemben Budapest képtelen még a prominens fekvésű művészeti kiállítási tereit is a mindennapi városi áramlás részévé tenni: a Hősök tere (Szépművészeti Múzeum és Műcsarnok) s még inkább a Vár (Nemzeti Galéria, Ludwig Múzeum) kiesik a városlakók útvonalaiából és sétáiból, s inkább a turistacsoportokat vonzza. Budapesten talán két művészeti központ volt valaha ideális helyen: a Nemzeti Szalon és az 1933 és 1953 között a Károlyi-palotában működő Fővárosi Képtár (ma az óbudai Kiscelli Múzeumban). Ez jelzi, hogy a bécsi megoldás az új modern múzeum központi elhelyezésére követendő is lehet; míg a pesti Duna-parti új múzeumépítkezés ma ugyan látványos városfejlesztési döntés, de az intézmény tényleges működését nem kis részben a helyszíne fogja meghatározni.

Bajosabb viszont a másik új bécsi gyűjtemény, a szomszédos Leopold Museum anyagának minőségi ingadozását megvédeni. Elsőrangú művek (például a lefegyverző Schiele-válogatás) keverednek a két világháború közötti osztrák kolorizmus kétes színvonalú teremsoraival. Ezt a magángyűjteményt felére kellett volna szűkíteni a kiállítás előtt. Ehelyett ma a szemrevaló építészeti megoldás és a nemzeti reprezentáció túltengése jellemzi a múzeumot. Talán e téren sem elvetendő az amerikaiak tapasztalata: magángyűjteményt egy múzeumnak megszerezni derék dolog, de ezt olyan feltételekkel kell megtenni – különösen, ha közpénzből történik –, ami a kollekció ívét nem töri meg, de nem is abszolutizálja, hanem művészettörténeti értékelés alapján szelektálja. Ennek elmaradása a Leopold-anyag esetében erősen dokumentatívvá, azaz történeti és nem esztétikai értékűvé tette a múzeum néhány részét. A magángyűjtői ízlés így hasonlóan „posztmodern” bemutatót hozott létre a párizsi Musée d’Orsay művei-

hez, amelynek szándéka eleve a kánon megkérdőjelezése s a hajdani Salon újraértékelése volt.¹⁴

A francia múzeumi világ eközben a közízlés (át)alakításában is ragaszkodik az etatista hagyományhoz. A nagyszabású párizsi projektek központi irányításúak és finanszírozásúak. Kiemelt céljuk s különösen a Louvre – Musée d’Orsay – Centre Pompidou hármasság modern részének egyértelműen sugallt víziója továbbra is, hogy a nemzetközi modern művészetet francia lencsén át láttassa a honi és külföldi látogatókkal. A párizsi múzeumok tulajdonképpen Napóleon örökét viszik tovább, amikor a „grandeur et gloire” nacionalista üzenetét hirdetik nemzetközi igénnyel. Ez egyfajta állami művészeti reprezentációs vállalkozás, amely a hasonló nemzetközi hegemoniára nagyjából Jackson Pollock életművétől kezdődően igényt tartó amerikai művészeti intézményrendszerrel áll versenyben.¹⁵

Nem véletlen, hogy Jean-Louis Cohen francia múzeumi szakember nemrég „*a tömegkultusz emlékműveként*” jellemezte mind a New York-i Guggenheimet, mind a párizsi Centre Pompidou nemzeti modern művészeti múzeumát.¹⁶ A magánalapítványi amerikai múzeum és a francia kultúrpolitika zászlóshajója más-más igazolással, anyagi háttérrel és esztétikai választással, de ugyanúgy a modern művészet bizonyos irányait emelte a kifinomult közízlés követendő normájává. Az amerikai kurátorok és művészeti marketingszakemberek közvetlenebbül a látogatók szórakozási és fogyasztási vágyaira apelláltak, míg francia kollégáik a fiatal városi értelmiségi és yuppie elit sznobizmusára építettek, de a – sikeresen megvalósult – szándék ugyanaz lett: divattá, mai, szekularizált rítussá tenni a múzeumba járást, s domesztikálni a valaha rebellisnek tűnő modern művészetet.

Szintén régi „nemzeti sajtóság” Európában a francia központosítással éppen ellenértés német törekvés. Ez a földrajzi terítettséget, a nem tisztán állami vagy magán-, hanem vegyes, gyakran önkormányzati (tartományi, városi) finanszírozást és a centralizált bemutatás helyett az ugyanahhoz az időszakhoz vagy kérdéshez való alternatív, párhuzamos múzeumi közelítéseket szorgalmazza. Frankfurt városának múzeumépítési programja a nyolcvanas évek nagyszabású elhatározása volt, hogy a helyi polgároknak és a turistáknak egyaránt kulturális vonzerőt nyújtson több mint egy tucat, közepes méretű, egyedien tervezett, világhírre ugyan nem törő, de izgalmas múzeummal. Ez a mai múzeumi terjeszkedés egyik legrokonszenvesebb útja lett: élénkítette, de nem dominálta a városképet; közpénzre támaszkodott, de az a helyi források miatt az adófizetők-felhasználók közvetlen javára és ellenőrzése mellett zajlott; és nem lévén nemzeti szólalomokhoz kötve, a program szakmai alapú maradhatott.¹⁷

Egy ilyen európai körkép hosszan folytatható lenne, s még több nemzeti, városi vagy egyedi intézményi sajtóságot vonultatna fel. A centrumországok brit, francia, német példái mellett külön figyelmet érdemelnek a „nyugati periféria” múzeumi újításai. A spanyol gyakorlat modellezheti a nagyon különböző központi projektek (Madridban a Thyssen–Bornemisza-gyűjtemény megvétele, a Reina Sofia kortárs művészeti központ kialakítása egy századfordulós kórházépületből), az ennek részben a katalán önállóságért alternatívát kínáló, városi-regionális barcelonai beruházások (kortárs művészeti múzeum) s a gazdaságilag elmaradott és a szeparatizmus miatt negatív megítélésű, ezért egy amerikai múzeum és sztárépítész segítségével támaszkodó Guggenheim Bilbao együttélését. Bármily eltérő is ezek politikai, gazdasági és jogi háttere, mind a modern és kortárs művészet reprezentációját használják fel egy kozmopolita városi profil s egy építészeti márkajegy kialakítására.

A spanyol történet párhuzamokat rejt a magyar helyzettel is. A Franco-diktatúra miatt elenyészően kicsi volt a modern művészet szerepe Spanyolországban; s a „nemzeti” modern művészet nagyjai közül sokan – például Picasso vagy Miró – hosszan dolgoztak külföldön. A múzeumi gyűjteményeket dominálta a klasszikus anyag. Ezt mutatta a Prado esete, amint a magyar Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának – jogos – túlsúlya is; vagy, hasonlóan, a Magyar Nemzeti Galériában a barokkig terjedő anyag elsődlegessége. Ehhez képest az elmúlt két évtized spanyol modern művészeti múzeumi beruházásai, óriási összegeket felemészítve, bámulatot fordulatot hoztak. Bár Bilbao egész építési és fenntartási költségét (és részben akvizícióit) a baszkok viselik, s bár a Thyssen-gyűjtemény megvásárlása nagy felháborodást váltott ki (mert erősen a kétes hírű feleség lobbizásának volt köszönhető), a „befektetés” megérte: a látogatók és a szponzorok hamar kiálltak az új múzeumok ügye mellett.

A Reina Sofíában látható Juan Gris-anyag például a spanyol telekommunikációs cég, a Telefonica finanszírozásának köszönhető. S Bilbao példája serkentőleg hatott az egész országban. A madridi kurátorok eleinte nemkívánatos, kommersz ízü vetélytársnak érezték az amerikai-baszk múzeumot, ám annak sikere végül az egész múzeumügy iránt fokozta az érdeklődést, s így a hagyományosabb, központi múzeumoknak is javára vált. Ezek az intézmények ugyanakkor közönségkapcsolati munkájuk teljes átalakítására szorultak. Talán általánosságban is az az igazi kérdés ma, miként lehet igényes, szakmai értékeket fenntartani a kurátori munkában, és azokat egyúttal hatékonyan, invenciózusan kommunikálni.¹⁸ Alighanem Magyarországon is elkerülhetetlen év(tized)eken át nagy összegekkel, elkötelezett állami támogatással, egyszermind szakmai önállósággal és magas színvonalon kiállni a modern művészet ügye mellett, hogy ez vidéken és Budapesten egyaránt privát kezdeményezéseket, magángyűjteményi múzeumokat és támogatókat is ösztönözzön.

Az északi múzeumi kezdeményezések közül a legismertebb, a stockholmi Moderna Museet átalakítása a spanyol Rafael Moneo tervei szerint éppen ellentmond a spanyolországi logikának. A Moderna tudatosan nem látványos külsőt öltött, s belesimul az egyik stockholmi sziget épületei és parkja közé. David Elliot igazgató múzeuma kiállításait is rendre úgy jellemzi, hogy azok a spektakulum helyett szakmai elismerésre törnek, s a látogatóktól nagyobb elmélyültséget várnak.¹⁹ Pontus Hulten, a nemzetközi múzeumi „vándorcirkusz” talán legkezdeményezőbb alakja szintén skandináv származású. Intenzív múzeumi kutatást és revelatív kiállításokat hirdető programja s a múzeumi valóság közötti feszültség miatt már több (francia és amerikai) múzeumi igazgatói posztról idő előtt távozott. Vajon ennyire helyi adományozói, kormányzati érdekektől, kurátorok ambíciójától függ a múzeumi munka; s tényleg nem lehet már a nyugat(-európa)i múzeumi gyakorlatot egységként kezelni?²⁰

E sokszínűség, helyenként rivalizálás és feszültség pozitívan is értékelhető. A múzeumok kultúrán belüli súlya mindenütt megnőtt Nyugaton; az építészettel és a kortárs alkotóművészettel való kapcsolatuk impulzív, egyszerre ellentmondásos és újításra serkentő; s a gazdasági viszonyrendszerük is összetettebbé vált. Éppen az amerikai múzeumok finanszírozó- és közönségbarát gyakorlatának kihívása nyomán az európai múzeumi és kultúrpolitikai döntéshozók is új szerepeket és lehetőségeket keresnek. Ez részben egységesíti a palettát, hiszen a múzeumok előtt álló dilemmák egyre hasonlóbbak, s az „európai”, nonprofit jelleg hangsúlyozása homogenizál. Másrészt a kihívásra adott válaszokban minden múzeum vagy kulturális kabinet a maga (nemzeti, regionális, egyedi) adottságaira, hagyományaira támaszkodik. A cél mindenütt hason-

lő: pluralizálni a múzeumot. A látogatók jöjjenek sokféle társadalmi csoportból; a helyszín adjon teret minél többféle művészeti és szórakoztató programnak; a múzeumi költségvetés merítsen minél több forrásból; s a kiállítások minél több irányban nyúljanak túl a művészet szigorúan definiált világán.²¹

Emez elvek felé a nyugati múzeumok hasonló eszközök eltérő kombinációjával igyekeznek. Aligha állja meg már az általánosítás a helyét, hogy az amerikai oldal a kommersz, s az európai az erkölcsileg magasabb rendű, az anyagi látogatottságnál nemesebb eszméért harcba szálló fél.²² Magyar viszonylatban is mérlegelendő: a múzeumi látogatottság lehetőségeit, a kulturális kormányzat elvárásait, a magántámogatói hajlamot s a katalógusok szakmai, illetve ismeretterjesztő része iránti érdeklődést egyre inkább a nemzetközi minták fogják meghatározni. Ettől (továbbra is) el lehet maradni; más utat választani nemigen.

Az a politikusi és finanszírozói generáció, amely mostanság döntéshozói helyzetbe kerül idehaza, s az a felnövő értelmiségi elit, amely az oktatás és a média csatornáin keresztül fogja a kulturális vélemény és viselkedés trendjeit meghatározni, a művészeti reprezentáció nyugati modelljeit követi. Érvényesül a konvergencia – nem marad különutas értékrend a magyar múzeumok számára, s nem lesz feltétlen, elvi különbség abban sem, hogy a követendő nyugati normák amerikai vagy európai jellegűek legyenek.²³ Ám igenis van mód egyedi arcél kialakítására, történeti adottságok, prioritások érvényesítésére. A modern magyar művészet és múzeumi saját szint képviselhetnek a skandináv, kelet- és dél-európai karéjban.

Az amerikai múzeumok sajátosságai tanulságosak. Mivel közpénzből jövő támogatásuk még a működés töredékét sem fedezi, vezetőik folyamatos „fundraising” körúton vannak. Ha szétválík az irányítói funkció, akkor ez általában az elnök dolga, míg az igazgató jobban a szakmai kérdésekre figyelhet. A magánfinanszírozást segíti elő a Board of Trustees is, amely – részvénytársasági terminusokkal élve – egyfajta összevont igazgatótanács és felügyelőbizottság. Tagjai anyagi potentátok vagy olyan személyiségek, akik a saját ismeretségi körükből tudnak szponzorokat mozgósítani.²⁴ A múzeum vezetése és a Board között folyamatos a kapcsolat – és általában a feszültség is. Hiszen a trustee szeretné önmagát nem csupán a „fejőstehén” szerepében látni, hanem a művészeti kérdésekbe is beleszólni. Lévén általában jeles műgyűjtemény tulajdonosa (és ritka esetenként az ehhez megszerezhető szaktudás birtokosa is), erre hivatva és képesnek is érzi magát. Gyűjteményét zömmel éppen a művészettörténészek segítik tanácsaikkal, annak reményében, hogy az majdan a múzeumot gyarapítja. Így feloldhatatlan a konfliktus: minél nagyobb és ígéretesebb a kollekció, annál megalapozottabbnak érzi tulajdonosa, hogy a múzeum szakmai kérdéseibe máris beleszóljon.

Vesződéses és unalmas az európai múzeumi vezetők számára a kulturális bürokráttákkal egyeztetni s a minisztériumban kilincselni támogatásért? Nos, az amerikai mechanizmus ugyanezt a konfliktust szüli muzeológus és trustee vagy a becserkészendő más támogató között. Az amerikai rendszer vizsgálatának szembeötlő tanulsága, hogy illúzió független múzeumi vezetésről álmodni. A múzeum az Atlanti-óceán mindkét oldalán lobbizási, alkudozási és kompromisszumfolyamat; ennek csak a keretei mások. Az amerikai variáns türelmes, empatikus társasági jellemet és pszichológiai felkészültséget kíván: éppen annyira fontos helyesen kommunikálni a célokat, mint szakmailag megfelelően kijelölni azokat.²⁵

A probléma a folyó költségek és a szerzeményezési összegek biztosításánál egyaránt fennáll. A mai, gyakran sok millió dolláros műtárgyárakat tekintve bizonyára a vásár-

lások finanszírozása nehezebb, hihetnénk. Ám ez gyakran fordítva van. Minél magasabb egy adott műtárgy ára, megszerzésének annál nagyobb a reklámértéke a múzeum s a presztízsértéke az ezt finanszírozó személy vagy cég számára. S mivel nagy vagyonok esetében már szinte mindegy, a támogató sok vagy még több pénzt ad, gyakran könnyebb a nagyobb összegre adományozót találni, ha azt megfelelő gesztusokkal honorálják. A múzeumnak adott pénz közgazdasági értelemben luxusjóság: minél drágább, annál jobb, hiszen ez a garancia, hogy mások aligha követhetik a példámot, s így kitüntetett helyzetbe kerülök adományommal. Ezt az összeget tehát nem annyira a múzeum kapja, mintsem a finanszírozó vásárolja meg rajta a különlegesség státusát (distinction). Az adomány egyúttal „bűnbocsátó cédula” gyanánt is működik. Különösen a kétes eredetű vagyonok tulajdonosainak morális felmentést kínálja.²⁶

A működés költségeit néha nehezebb fedezni, hiszen nem ad elismerést, kitüntetettségi érzést, ha valaki a közüzemi számlát fedezi. Itt üt vissza az elmúlt évtizedek múzeumi terjeszkedése is. Lenyűgöző építészeti csodák sora született az új vagy átalakított múzeumok posztmodern hullámában, gyakran igen nagyvonalú adományokból. Hiszen az épület finanszírozása ugyanolyan magas presztízsű tett, mint egy drága műtárgy megszerzésének támogatása. Am ki kötelezi el magát az új épület fenntartása mellett? Bizony ez lett a blockbuster típusú kiállítások egyik kiváltó oka: az intézmények keservesen rászorulnak a látogatóktól jövő bevételre, hogy egyáltalában fenntartsák pompás épületeiket. S ezért (is) szaporodtak a múzeumi éttermek és boltok: a múzeumi épületek számláit hatékonyabban segít fedezni a kiskereskedelmi bevétel, mint a kiállítási terület. Kis túlzással az is mondható, hogy a kiállítás ürügy lesz: csak csábítsa be a látogatókat, azok aztán már költik a pénzüket, ami eltartja a múzeumot. Ez egyfajta árukapcsolás – látszólag a kiállítási élményt vesszük meg a belépődíjjal, ám igazából a plaza jellegű fogyasztásunkat helyezük át a múzeumba.

A múzeumépítészeti hullám másik gazdasági jellegű oka (számos esztétikai és kiállításrendezési tényező mellett) a múzeumi ingatlan fajlagos olcsósága. Bármily hihetetlen, az Egyesült Államokban, ahol a felhőkarcolók légtérének jogát is drágán mérik, múzeumi alapterületet jutányosan lehet növelni. Ezt ugyanis gyakran az érintett város adja a turizmus fellendülésének reményében.²⁷ Így a beruházási keret mint adomány s a telek is nem piaci kondíciók mellett szerezhető meg. Az új épülettömbök mindig új donációkkal is kecsegtetnek, hiszen a gyűjtők lelkesen adják anyagukat, hogy az az új, látványos helyszínen kerüljön (állandó) kiállításra. Vagyis az épület helyszíne, felépítése és „berendezése” egyszerűbb s az igazgatónak örök dicsőséget és kiadós sajtószereplést biztosító vállalkozás, mint későbbi fenntartása. Ezért „ingatlan- és gyűjteményintenzív” az amerikai múzeum.²⁸

Gyűjteményeket nemcsak muzeológusi tanácsért s szép épületért, hanem adókedvezményért is előszeretettel ajándékoznak. Aki ezt életében teszi, adóköteles jövedelmét csökkenti. Aki örököseire bízta a döntést, hogy műtárgyaival mit kezdenek, az az egyébként horribilis összegű örökösödési illetéket mérsékli. Mivel az utóbbi időben – a neoliberais kormányzatok, főleg a Reagan-adminisztráció jövedelemadókulcs-csökkentései nyomán – az örökösödési kedvezmény nagyobb lett, egyre szaporodnak az olyan adományozások, amelyek az adományozó halálával lépnek életbe. Ezt ugyan mindig azzal indokolják hivatalosan, hogy a donátor annyira kötődik kollekcijához, hogy életében nem tud tőle megválni, de a becsületesebb adományozók megtalálják annak a módját, hogy életükben már letétbe adják az anyagot, amelynek tulajdonjo-

ga azután halálukkal száll a múzeumra. Akárhogy is, kitűnik, hogy az amerikai állam közvetve óriási összegekkel támogatja a múzeumi gyűjteményezést.²⁹

Átlagosan a szerzett művek értékének mintegy harmada adókedvezményből származik, amelyet az állam nem újra elosztott, hanem hagyott már eleve kulturális célra fordítani. Ez persze valamelyest szemben áll a demokrácia szabályaival. Hiszen muzeológusok és gyűjtők maroknyi csapata dönt arról, amit – ha a donátorok befizetnék adójukat, s a piacon adnák el képeiket – tulajdonképpen a népfeltség elve alapján megválasztott képviselőknek kellene megszavazniuk a kulturális költségvetésben, vagy számvetőszékieg ellenőriznének például az amerikai „nemzeti kulturális alap”, a National Endowment for the Arts kifizetéseiben. Így minden amerikai állampolgár áttételesen részfinanszírozója a gyűjteményeknek, holott esetleg a kultúrának egyáltalán nem ilyen formáit kívánná támogatni, vagy nem újabb műveket szeretne megszerezni múzeumoknak, hanem például ingyenes vezetést kapni az állandó kiállításon. Ha Európában egy apparatcsik elit dönt közgyűjteményi kulcskérdésekről, akkor Amerikában ezt egy informális magánelit teszi. S innen nézve nem is olyan alaptalan a követelés, hogy a múzeumokat nyitottabbá kellene tenni a közönség minden rétege iránt.³⁰

Amerikai múzeumok saját forrásból is igyekeznek vásárolni. Ennek módja az alapítványuk feltőkésítése, hogy annak hozamát költhessék. A Guggenheim sok kritikával illetett mai vezetője, Thomas Krens sokszorosára növelte múzeuma alapítványát; sőt piaci kamat mellett felvett kölcsönből is sokat vásárolt.³¹ Hogyan vette rá az alapítványi befizetőket a nagy összegű csekkek kiállítására? Itt megint a látványkiállításokhoz jutunk. Olyan bemutatókkal és azok nemzetközi utaztatásával, amelyek a megfelelő helyen feltüntetett adományozói névsort folyamatos rivaldafénybe állították. A múzeum a közszereplést (publicity) nyújtja a milliós befizetésekért cserébe. Normatíván lehet ezt bírálni, de tény, hogy a pragmatikus igazgató feladata úgy „pozicionálni” a múzeumi kiállításokat és vásárlásokat, hogy azok egy minél szélesebb tábornak megfeleljenek. Elég igényesek legyenek az akadémiai szakmának, elég közérthetők a látogatóknak, látványosak a média számára és vonzók a finanszírozók ízlésének.³² A minden oldalról jövő kritikát és elismerést kell úgy egyensúlyoznia a piaci orientált-ságú múzeumnak, hogy összességében az imázs folyamatosan javuljon. Egy ilyen kulturális vállalkozás legnagyobb értéke a (márka)névéhez kapcsolódó goodwill.

Az utóbbi évtizedben ez a múzeumi imázs egyre markánsabban a vállalati szponzorok meggyőzésére szolgál. Cégek maguk is jelentős műgyűjtőkké váltak.³³ Gyakran hosszú távon együttműködnek múzeumokkal; rendszeresen helyszínt és anyagi hátteret biztosítanak kiállításoknak. Ezért cserébe ugyanazt kapják, amit a múzeumok a magántámogatóiknak tudnak adni – tanácsadást a saját gyűjtemény kialakításában és presztízsértéket. Negatív társadalmi megítélésű termékek (például a dohány- vagy olajiparban) gyártói előszeretettel vállalnak mecénatúrát, hiszen az jó színben tünteti fel őket a közvélemény előtt. A szponzor szinte azért fizet, hogy közszereplésben kapcsolódhasson a múzeum nonprofit, a „múzsák kertjének morális tisztaságát megőrző” intézményéhez. Az asszociáció a múzeummal tisztára mossa az inkriminált céget. Nem véletlen, hogy például a Whitney Museum of American Art és a Phillip Morris vagy a Metropolitan és a Mobil Oil együttműködése széles körű kritikát váltott ki, sőt konceptualista művészeket még híressé vált tiltakozó alkotásokra is inspirált.³⁴

A szponzori megállapodások többségében látszólag nem rejlik ilyen konfliktus. A vállalatok gyakran a mai kor Medici családjai, akik a kiállítások hatalmas biztosítási,

szállítmányozási és egyéb költségeit segítenek fedezni. Néha ezt önzetlen mecénásként teszik; gyakrabban várnak el reklámot a szponzori pénzért. S ebből adódik azután mégis a konfliktus. Ugyan kevés vállalat van, amelyik közvetlenül beleszólna, hogy adott támogatásért milyen kiállítást szeretne, de minden cég esetében egyértelmű, hogy számukra a kultúrára fordított pénznek „public relations” gesztusként meg kell térülnie. Ezért szakmailag igényes, ám egyúttal jól emészthető, adott társadalmi értékeket igenlő s a kívánt célcsoportot megszólító kiállításokat támogatnak. A múzeumigazgató pedig, tudatosan vagy tudat alatt, már saját terveit is cenzúrázni fogja, hogy azok eleve illeszkedjenek a le nem írt, de sugallt elvárásokhoz. A mai kiállítások tervezési szakaszának egyik döntő kérdése: bejön-e erre annyi és olyan látogató, amit egy vállalat megfelelő reklámközönségnek talál ahhoz, hogy támogassa a bemutatót.

A kiállítással tulajdonképpen a mosolygós arcát mutatja a cég mint a nagyvonalú és a gazdaságon kívül is felelősséget vállaló ágens. A múzeum látszólag önállóan cselekszik, s szakmai munkájával érdemli ki a támogató önzetlen, önkéntes segítségét. A közönség pedig olyan élménnyel lesz gazdagabb, ami „nem jöhetett volna létre”, ha nincs a mennyei szponzor. S való igaz: remek kiállítások, vaskos katalógusok születnek ilyen együttműködésből. Csakhogy eközben a látogatót kooptálódik (közvetlenül) a kulturális fogyasztásnak egy mélysegesen „establishment” fajtájába, s (közvetve) az általánosanabb fogyasztói kultúrába, amelyben a termékek nyereségessége eleve úgy kalkulálódik, hogy a „szelíd meggyőzés”, a nonprofit szponzorálás költségeit is tulajdonképpen a vásárló fizesse meg. Ez így a második olyan pont, ahol egy szűk elit dönt kulturális értékek megjelenítéséről, s azt ugyanakkor részben olyan rétegek finanszírozzák, akik nem is élvezik. Ezért értelmezhető a kritikus társadalomtudományi hagyományban a nonprofit múzeum mint a forprofit gazdaság (és a politikai stabilitásban érdekelt döntéshozói réteg) trójai falova.³⁵

Mint látszik, a kiállítási nagyüzemben minden részvevő oldalán sok az álszent elem. Egyéni ambíció, gazdasági nyereség, növekedési vágy, ideológiai befolyásolás – ezek az amerikai kulturális közeg velejárói. A múzeum maga is érintett mindegyik torzulásban, s segít azokat érvényre juttatni környezetében is. Ám ez a rendszer teszi lehetővé az úttörő kutatások nem csekély részét is, amire csak így jut pénz; a számtalan tényleg önzetlen adományt, amelyre a sokrétű korábbi együttműködés ösztönzi a támogatót; és azokat a kiállításokat, amelyekre tényleg tömegesen jönnek látogatók – olyanok is, akik korábban mindig a rögbimérkőzést vagy a hollywoodi filmet választották egy múzeumi séta helyett. Kiküszöbölhetők a visszásságok? Aligha. De érdemes velük tisztában lenni s törekedni a csökkentésükre.

A kritikai hozzáállást pedig alkalmazzuk a saját házunk táján is. Az európai múzeumi modellek, különbségeik mellett is, más szereplőkkel, de hasonló, részben negatív vagy legalábbis kétélű kísérőjelenségeket produkálnak. Az anyagi érdek kevésbé nyilvánult, talán ténylegesen gyengébb is, mint Amerikában; de az állami vagy helyi kultúrpolitika ideológiai töltete annál erőszakosabb. Pénz, illetve politika kompromittálja a szakmai érveket – ez a különbség kétségtelenül létezik az amerikai és az európai rendszer között. De mindkét rendszerre s azok helyi variánsaira igaz, hogy a művészettörténeti szempontokat korlátozza, illetve elferdíti az intézményi keret. Ezért a tanulság is ugyanaz az óceán mindkét partján: a lehetőleg szakmai szempontok szerint működő múzeumot a külső körülményektől való minél nagyobb anyagi és szervezeti függetlenség segíti legjobban. Cserébe az intézménynek a fenntartói és a használói szempontjából minél átláthatóbban, közhasznúan kell működnie.

Jegyzetek

1. Módszertanilag tanulságos William Hendon: *ANALYZING AN ART MUSEUM* (New York: Praeger, 1979); míg Martin Feldstein (ed.): *THE ECONOMICS OF ART MUSEUMS* (Chicago: University of Chicago Press, 1991) múzeumi igazgatók, kurátorok véleményéből, esszéiből összeállított informatív könyv.
2. Költségvetésükben az önkormányzati és federatív támogatás együttesen sem szokta meghaladni az egy számjegyű arányt. Erről Richard Oldenburg, a MoMA huszonhárom éven át volt igazgatója írt kifejezetten európai–amerikai összehasonlítást: *ABSCHIED VOM KUNST-TEMPEL. Deutscher Lettre International*, 34, 1996. 42–47.
3. Az amerikai kulturális ökonómiához l. Edward Banfield: *THE DEMOCRATIC MUSE* (New York: Basic Books, 1984) és Stephen Benedict (ed.): *PUBLIC MONEY AND THE MUSE* (New York: Norton, 1991).
4. A tipizálás finomításához l. James Heilbrun és Charles Gray: *ECONOMICS OF ART MUSEUMS*, in: *THE ECONOMICS OF ART AND CULTURE* (Cambridge: Cambridge UP, 1993). 187–218.
5. Vö. Susan Pearce (ed.): *MUSEUMS AND EUROPE 1992* (London: Athlone, 1992).
6. A múzeumi kézikönyvek közül a brit szerzők munkái a leggyakorlatiasabbak. Vö. Michael Fopp: *MANAGING MUSEUMS AND GALLERIES* (London: Routledge, 1997); Kevin Moore (ed.): *MANAGEMENT IN MUSEUMS* (London: Athlone, 1998) és Timothy Ambrose: *MANAGING NEW MUSEUMS* (Edinburgh: Scottish Museums Council, 1993).
7. Lásd Dick Netzer: *THE SUBSIDIZED MUSE* (Cambridge: Cambridge UP, 1978).
8. Vö. Deborah Silverman: *SELLING CULTURE* (New York: Pantheon, 1986). Teljesen átvették időközben az európai múzeumok a múzeumi bolt, kávézó és étterem gyakorlatát. A szuvenír, a kulináris élvezetek és a kikapcsolódás már Európában is komoly bevételi forrás, egyszersmind a múzeumban töltött idő meghosszabbításának módja, s lehetőség a fogyasztói, hedonista szemléletű látogatónak az előírt múzeumi fegyelem áthágására.
9. A holland múzeumi diskurzus módszertanilag és tartalmilag is elsőrangú. Két angol nyelvű kötet: Rob van Zoest (ed.): *GENERATORS OF CULTURE. THE MUSEUM AS A STAGE* (Amsterdam: AHA, 1989) és Peter van Mensch (ed.): *PROFESSIONALIZING THE MUSES: THE MUSEUM PROFESSION IN MOTION* (Amsterdam: AHA, 1989).
10. „A művészeti múzeumok legnagyobb problémája ma... a politikusok, közösségi aktivisták, szponzorok, szakemberek körében egyre növekvő egyetértés a tekintetben, hogy a művészeti múzeum mindene-előtt szociális intézmény” – írja a Fogg Art Museum (Harvard) igazgatója (kiemelés az eredetiben), James Cuno: *WHOSE MONEY? WHOSE POWER? WHOSE ART HISTORY?*, *Art Bulletin*, March, 1997. 6–9.
11. Vajon idehaza is ilyen szerep vár a Lágymányosi hídnál épülő új modern művészeti múzeumra? Egy széles körű vizuális nevelési program feltétlenül a javára válna, de a lemaradt városkerület élénkítése, a magánbefektetői ingatlanfejlesztés, a nemzeti reprezentáció, a modern művészet kanonizálása és/vagy a kortárs alkotófolyamat támogatása mint párhuzamosan futó célok könnyen ellentmondásba keverednek.
12. Lásd Patrick Boylan (ed.): *MUSEUMS 2000. POLITICS, PEOPLE, PROFESSIONALS AND PROFIT* (London: Routledge, 1992). Egy tényező maradt az európai kivétel: míg az amerikai gyakorlat engedi, sőt időnként ösztönzi a raktárreszlet részleges kiárusítását (de-accessioning), ez nem lett elvárt bevételi forrása Európában. A következetesen szabadelvű amerikai érvelést a műtárgyállomány tőkejóságként kezelésére l. William Grampp: *ART MUSEUMS*, in: *PRICING THE PRICELESS. ART, ARTISTS, AND ECONOMICS* (New York: Basic Books, 1989). 167–204.
13. Nyereségesség és kultúra kölcsönhatásáról az egyik legalaposabb szociológiai kötet Paul DiMaggio (ed.): *NONPROFIT ENTERPRISE IN THE ARTS. STUDIES IN MISSION AND CONSTRAINT* (Oxford: Oxford UP, 1986).
14. A klosterneuburgi Essl-gyűjtemény – második világháború utáni anyagban – más szervezeti és kiállítási koncepciót követett, amikor magánkollekciónál nyilvános, de nem állami múzeummá vált. Szakmailag következetesebb munkája arra utal, hogy egy magángyűjteménynek ugyan anyagilag és rövid távú ismertségben hátrány (lehet) az állami támogatás hiánya, ám ez megtérül abban, hogy az önálló munka nem hivatalos reprezentációra, hanem

inkább független, szakmai értékekre összpontosíthat.

15. Ennek jól ismert eseményei a több száz-ezer nézőt vonzó, kontinensek között utazó látványkiállítások, a „blockbuster”-ek. Bár ötletük amerikai, gyakorlatuk már európai is. A kölcsönhatást jól szemléltette a két évvel ezelőtti, garantált közönségsikerre, a vízilíomokra építő MONET A XX. SZÁZADBAN című kiállítás. Ezt a Boston Museum of Fine Arts szervezte, de a londoni Royal Academy ösztönzésére, ahol is a néhány hét alatt több mint félmillió látogató történelmi rekordbevételt hozott, ami elengedhetetlen volt az intézmény pénzügyi túléléséhez. Vö. Albert Elsen: MUSEUM BLOCKBUSTERS. *Art in America*, 6, 1986. 24–27.

16. Az így címzett írást I. Cahiers du Musée National d'Art Moderne, printemps (67), 1999. 4–29.

17. Vittorio Lampugnani (ed.): MUSEUM ARCHITECTURE IN FRANKFURT 1980–90 (Munich: Prestel, 1990).

18. Lásd Fiona MacLean: MARKETING THE MUSEUM (London: Routledge, 1997). Ilyen egyensúlyt igyekszik megtalálni a New York-i Metropolitan Museum is, mióta Thomas Hoving híres-hírhedt igazgatósága (1966–1976) túllontúl a tömeges látványosság irányába tolta el a múzeumot. A mai igazgató a hagyományos múzeumi aura részleges újjáélesztésének híve: „Demisztifikáljuk a múzeumi tapasztalatot? Nem! Az egyre prózaibb világban a titok, a csoda, a valódi jelenléte az egyetlen lehetőségünk a különlegességre.” Philippe de Montebello: THE WORK OF ART IS THE EVENT. *The Art Newspaper*, May (70), 1997, 28–29.

19. E dilemma elméleti igényű, kritikai elemzését – Boris Groys és James Clifford írásaival – l. például: MUSEUM ALS SPEKTAKEL. *Deutscher Lettre International*, Sommer (33), 1996. 28–37. A gyakorlatias, menedzsmentszemponthoz vö. Victoria Alexander: MUSEUMS AND MONEY (Bloomington: Indiana UP, 1996).

20. Vö. Marie Malaro: MUSEUM GOVERNANCE (Washington, D. C.: Smithsonian, 1994).

21. Lásd Neil Kotler és Philip Kotler: MUSEUM STRATEGY AND MARKETING (San Francisco: Jossey-Bass, 1998).

22. Vö. két európai közgazdász véleményével kultúra és piac kapcsolatáról: Bruno Frey és Werner Pommerehne: MUSEUMS AND ART GALLERIES, in: MUSES AND MARKETS (London: Blackwell, 1989). 61–77.

23. Tanulságos ízelítőt nyújtott ebből a Serrano-kiállítás az újpesti MEO-ban. Az anyag társadalmi üzenetéről vs. esztétikai értékeiről alkalmassint csak nagyobb időtávból lehet majd érvelni, de nyilvánvaló, hogy a kiállítás befogadápszichológiailag professzionálisan volt „pozicionálva”: a képek és marketingreprodukcióik annyira provokatívak voltak, hogy érdeklődést keltsenek, de igazán tabukat nem döntögettek. Esztétikumán túl egy tekintetben mindenképp vérbeli, mai művészet volt ez: ha „the business of businesses is business”, akkor a művészet ma annak művészete (is), hogy művészetként láttassunk tetszőleges vizuális élményt.

24. Vö. Mark Blaug (ed.): THE ECONOMICS OF THE ARTS (London: Robertson, 1976).

25. Daniel Fox: ENGINES OF CULTURE. PHILANTHROPY AND ART MUSEUMS (New Brunswick: Transaction, 1995).

26. Vö. AMERICA'S MUSEUMS, special issue, *Daedalus*, 3, 1999.

27. Ennek legjobb példája a Metropolitan Museum expanziója a Central Park rovására az elmúlt négy évtizedben.

28. Suzanne Stephens (ed.): BUILDING THE NEW MUSEUM (New York: The Architectural League of New York, 1986).

29. Európában az ilyen jövedelemadó-kedvezmény elenyésző, de az örökösödési illeték mérséklése, sőt akár teljes kiváltása az illetékes hatóságokkal egyeztetett műtárgy-adományozás révén az ötvenes évek óta elterjedt Angliában és Franciaországban. A Musée d'Orsay anyagának döntő része, de a Tate kollekcióinak is nagy egységei innen származnak. Ez magyar összehasonlításban és történelmi vizsgálatban igen fontos tény. A hazai múzeumi modern művészeti gyűjtemények ugyanis egészen a második világháborúig behozható hátránnyal lépést tartottak a nyugati múzeumokkal. Mai fájdalmas leszakadásunk az elmúlt évtizedekben alakult ki, hiszen máig hiányoznak például az ilyen adományozásokat vagy jutányos vételeket elősegítő jogi és pénzügyi keretek.

30. Alan Feld: PATRONS DESPITE THEMSELVES: TAXPAYERS AND ARTS POLICY (New York: NYU Press, 1983).

31. Rosalind Krauss: THE CULTURAL LOGIC OF THE LATE CAPITALIST MUSEUM, *October*, 54, 1990. 3–17.

32. Vera Zolberg: AMERICAN ART MUSEUMS: SANC-

TUARY OR FREE-FOR-ALL? *Social Forces*, December, 1984. 377–392.

33. Lásd Marjory Jacobson: ART AND BUSINESS. NEW STRATEGIES FOR CORPORATE COLLECTING (New York: Thames and Hudson, 1993); és Rosanne Martorella, CORPORATE ART (New Brunswick: Rutgers UP, 1990).

34. Lásd a messze túl apologetikus Sam Hunter: ART IN BUSINESS. THE PHILLIP MORRIS STORY (New York: Abrams, 1979) című kiadványt, il-

letve a kritika két alapművét: Hans Haacke: UNFINISHED BUSINESS (Cambridge, Mass: MIT Press, 1985) és Hans Magnus Enzensberger: THE CONSCIOUSNESS INDUSTRY (New York: Seabury, 1974).

35. Herbert Schiller: THE MUSEUM AS CORPORATE SHOWCASE, in: CULTURE, INC. (Oxford: Oxford UP, 1989), 91–98. és Max Kozloff: THE CONTEMPORARY MUSEUM: UNDER THE CORPORATE WING, *Art in America*, July, 1971, 92–103.

Sajtó László

YORICK MONOLÓGJA

Lenni vagy. Nem lenni: milyen az, kérded,
 Halál utáni nem ismert tartomány,
 A megnevezhetetlen valami,
 Ahonnan élve nem tért vissza senki –
 Értem, királyficsúr, a rettegésed.
 Fáradt, megtért utazó, elmesélem,
 Fenséges úr, halott kémed jelenti,
 Hogyan *nyűzsög*, *zsizseg*, s ragyog a lenti
 Cifra palota, föld a vakablaka –
 Elmondom én, elmondanám, csak engedd
 El, kérlek, a gigám, mer' azt szorongatod.
 Úgy. Látod, máris jobban vagyok. A nyelvem
 Nem forog, földzabált fogaim közt
 A szavakat nehezen artikulálom,
 Gennyrögöket köhögök föl, ez a slájmom.
 Halálom éppen halálom napjára esett,
 Testem rosszul esett, sok féreg nekem esett,
 Rosszul esett nekem, nem nagy eset, megesett,
 Eső esett, beáztam, arcom be-, az állam
 Leesett, esetlen esdekelek: bocsánat!
 Vagyok, ki volt Yorick: üres fejű, pofátlan.
 Hát ehhez tartsd magad, magasra koponyámat.
 Hová születésed óta utazol,
 A földben, királyfika, majd átázol.
 Földfázol. Bocs', nincs több szójáték, poén,
 Udvari bolondod megnevetett és
 Mulattat, hogy múltjék kicsinyt a rettegés.
 Fennség, odalenn leszel te lennység,
 Dühöng agyadment esztelenség,

És szag fog, piszok, hidegen, szép-
 Fiú, elveszejt, rádtör az ellenség:
 Nyú, rovar, temetőbogár, atka.
 Féreggyülekezet, vegyének és egyének,
 Ez ő, ez a teste, csak egy éték.
 Föld, támadunk! Íme hitünk szent titka.
 Ó, élet, gyönyörű műlovarnő,
 Halálba hajszol, hol nyú, rovar nő.
 Hiába tettetsz te tetszhalottat,
 Csak rothadsz, rothadsz, rothadsz, elrothadsz.
 No de ne vágjunk ily mohón bele –
 A legnagyobb ellenség az ember
 Saját bele, a has bélgázoktól
 Puffad, zöldesfeketén színeződik,
 S a többi szorgos szerv is önszántából,
 Bár immár ímmel-ámmal, lélektelenül
 Önemészt. Hát, valahogy így kezdődik.
 Ha már nem bírod, koponyámat rakd a
 Kiásott sírhantra, fordulj el, ne nézd.
 De még nincs vége a folyamatnak,
 Folytatom. A fent említett, és még fönt,
 Míg fönt vagy!, keletkező úgynevezett
 Rothadásos hullafoltok után
 Igazán csak lenn indul meg a föld, omlás,
 Úgy van!, kitaláltad a – rossz – rímet: bomlás,
 Fémion uszkálgat zsírsavakban,
 S ott vagy: földbeejtett piszkos szappan.
 Figyelem!, a tetem alakját megtartva
 Lesz páncélszerű, szürkésfehér massa.
 Szegény Hamlet, hiába a páncél,
 Rajtad az atka, rovar tovább él.
 Meddig áll el az ember rothadás
 Nélkül a földben?, kérded. A lány részek
 Mintegy 7 évig bírják. A csontozat
 Kábé 10 év alatt lesz zsírtalan.
 S meddig tart, míg az egész el nem rohad?
 Mit tudom én!, s akkor nem mondtam sokat.
 De úgy látom, több kérdésed nincs. Ha van,
 Hallgass. Hallgasd, a fűszál hogy' zizeg.
 Koponyámon hangya mászik. Söpörd le.
 Nap süt. Bántja szemgödröm a nagy fényesség.
 Föltámad a szél. Vágyom vissza földbe.
 De csitt!, ma még Ophéliát temetik,
 A szerelmedet, Hamlet! Te meg itt
 Szerencsétlenkedsz! Még szeretheted,
 24 óra múlva hullamerev,
 És 24 óráig így marad,
 Míg tart ez az egy napos pillanat,

Siess, mert hullaviasz-virradat
 Homálya jó, előnti őt a langymeleg,
 Talajvizekben lágyan oldódik,
 Mosolyrongy lifeg szája szegletén.
 Csókold. „A halál szerelmes belém
 Hatolt, jó vele lenni, oly jó itt,
 Leúszom mélyre, a Nagy Folyóig...”
 A lányban, aki soká feküdt a nád közt,
 A rekeszizom alatt, egy üregben,
 Fiatal patkányok fészkére leltek.
 A vízbe fült. A vízbefült testen
 Igen előrehaladt a rothadás,
 A szennyes-piros arcon elterjedt
 Szürkés zöld foltok mutatkoznak úgy,
 Hogy néhány lépésről az arc feketés zöld.
 Mire vársz?, ugorj utána. Hazudj.
 Hiába már az összes színlelés,
 Festék alatt igazi szín-lelés.
 Nyugodt lehetsz, te csak a darab végén jössz.
 Hallga csak, hallga!, halva leszel, halva.
 Vagy nem lenni. Ha jól emlékszem, méreg.
 Négy százados emel majd ravatalra,
 Vándorló hullafoltok, míg a véred
 Nem fut ki belőled, s meg nem alvad,
 Aztán beivódik, és a bűztől senki
 Sem közelít, amikor piszkos-barna
 Terjengő hullafoltok ütköznek ki,
 S megütköznek a népek és a férgek,
 Kiváncsisággal elegy undorral, rajtad.
 Na, indulj. Mindjárt véged. Ennyi elég lesz.
 Sokat pofáztam, elfáradtam. Tegyéle.
 Lenni vagy, nem? Majdnem mindent elmeséltem.
 Szedelőzködik koporsókészítő szellő,
 S vesz a hullákról méretet, mérgezett édes
 Illatot. Dobjatok vissza. Halott
 A fönt, míg él a lent – –
 Stb. Néma csend.

Irodalom

Shakespeare, William: HAMLET, DÁN KIRÁLYFI. Fordította Arany János.

In: Shakespeare ÖSSZES MŰVEI 2. Európa, 1964.

MAUZÓLEUM. Bölcsész Index Centrál Könyvek, ELTE BTK, 1987.

Benn, Gottfried: MORGUE. In: Gottfried Benn VERSEI. Európa, 1991.

Veres Máté

A FÉLREOLVASÁSRÓL

ammita versben keresunk azt sokszor
 egy felre olvasott sor aggyameg
 az abeceben vagy uton, soha lyobbkor
 meglatni ommagunkat nemlehet

egy ozslopon, a hirdetesekben
 is ott lapulhat akar egy disztihon,
 s a hibas elme-billentgyuzeten
 felvan cserelve az x es y,

az o es az o, es mind a tobbi korbent,
 talan lekoppott mar az ekezet,
 ;nebrokut ahtnim, dotal avtidrof se

akar iszzadva szunnjadt eberek,
 kutatnad kepeit, mi mere relylett,
 halykurazsod sokaig kenjszered –

s mikent az almot, udjis elfelelyted

VASÁRNAP ÉJFÉL

Ősszel mindig kedélybeteg –
 A nyáron szokott le kínkeservesen,
 s most újra cigarettára gyújt;
 ujját megfesti a nikotin,
 karikákat fúj a füstből
 (lehelete sorra kifosztja a fákat).
 Ilyenkor általában teázni támad kedve;
 lábujjhegyen lépdél a hideg konyhakövön,
 csészébe vizet tölt, citrom nélkül issza,
 ujjára ragad egy kevés porcukor
 (télvíz idején sokan nyakukat szegik),
 kavargat, körbe-körbe ring az ujjá,
 míg a vízben kiázik a filter.

Felhajtja. Szája szélén lecsordul néhány csepp,
 végiggurul a tenyerén
 (egész falvakat elönthet az áradás).
 Most fázni kezd. Sietve befűt
 (máris itt a március
 és néhányan az édeskés lébe fulladnak);
 közben végigszívta a cigarettát,
 és elegáns mozdulattal
 a hamutálba ejti a csikket,
 majd a zongorán álló fénykép
 felé fordulva morog a bajsza alatt:
 – Ez jó.

Halasi Zoltán

ÉLŐSZÓ

Omar Khajjám négysorosai elé

A „rubái” arab eredetű szó: négysorost jelent. Egészen pontosan „ru-bái” négy fél sort jelent, de a fél sor és a sor közti különbségek fejtegetésébe, nem lévén az arab–perza poétika szakértője, inkább nem bocsátkoznék. Maradjunk a négysorosnál, amely valószínűleg igen ősi alapformája a költészetnek: a sorpár megkettőzéséből születhetett. Négysorosokra kelettől nyugatig mindenütt találunk példákat, népköltészetben és műköltészetben egyaránt.

Négysornyi szöveg jól tagolható, jól felépíthető retorikailag. Gondoljunk a legegyszerűbb népdalra, mondjuk az *EZ AZ UTCA BÁNAT UTCA* kezdetűre: valóságos szerelmi dráma rajzolódik ki belőle négy sorban. „*Ez az utca bánat utca, / bánat kővel van kirakva, / azt is az én rózsám rakta, / hogy én sírva járjak rajta.*” Példánkon megfigyelhető a tartalom elrendeződése: az első sor állítást tartalmaz, a második ennek kifejtő megerősítése-megismérlése, a harmadik sor valamiféle új elem megjelenését hozza (mintegy „ugrik” a szöveg), a negyedik pedig az egészet egybekapcsoló következtetést állít elénk (megtudjuk, hogy itt szerelmi merénylet történt). Próbáljuk bármelyik sort elvenni a szövegből: csonkának, hiányosnak találjuk a történetet. Próbáljunk hozzátoldani bármit: nyúlni kezd, mint a rétestészta, óhatatlanul veszít tömény állagából, ritkássá, lyukacsossá, terjengőssé válik. Mindkét esetben elmondható: egészérzetünk sérül. Ez az egésznek mondott egység – amely véleményem szerint egybeesik a négy sorral mint olyannal – persze elválaszthatatlanul összefügg a népdal énekelt természetével. Valószínűnek tartom, hogy elsődlegesen a dallam szerkezete formálta a szöveget, és nem fordítva. Valami szimmetriaelv jutott itt érvényre és égett a fülünkbe az idők során akusztikus bélyegként.

Mutatis mutandis ugyanez áll a négysoros „rubái”-nak nevezett perzsa változatára. A perzsa költészetben is megvolt ez a forma mind a mű-, mind a népköltészeti hagyományban.

mányban. Csak épp az előbbiben létfilozófiai alapkérdéseket is próbáltak a négy sor segítségével memorizálni, az utóbbiban pedig pl. a karaván vezetőjét biztatni mihamarabbi indulásra, hogy a kedvessel való találkozásra ne kelljen annyit várni. Jellemzője a perzsa rubáinak az oralitás, az alkalmiság, a rögtönzés: régen az írástudók éppúgy ontották az alkalmi rigmusokat, mint mondjuk manapság a jobb vőfélyek nálunk is a falusi lagziban. Keleten máig eleven a népköltészet és a műköltészet szóbeli létformája, nyugaton már papírra, számítógéplapkba dolgozunk. Orientalisták elbeszéléséből tudom, hogy pl. a Közép-Keleten még ma is tízezerszám tudnak idézni verssorokat fejből. Négy sorosok is születnek egy-egy lakoma alkalmából úgy, hogy a vendég nevét, kiválóságát ott helyben beleszövik valamilyen összefüggésbe, esetleg tréfás-csattanós formában. A keletiek még ma is skandálva, kántálva, félig-meddig énekelve mondják ezeket a rögtönzéseket. Ha ezt magunk előtt látjuk, akkor előttünk áll a középkor, az a világ, amikor a jobbak negyvenezer párverset betéve tudtak, a Koránt fejből idézték, és képesek voltak néhányszori elolvasás után egész könyveket megjegyezni.

Az élőszó világa volt ez. Volt neki közege: a makámamondóké, akárcsak a népi mesélőké, a piactér zsbongó tömege; a bekiabálásoké, a bravózásoké. Vagy voltak értelmiségi baráti körök: egy mester köré gyűlő tanítványi társaság; értő fülek, fogékonyak a nyelvi finomságokra. Vagy ott volt az udvar: a szultán, a kalifa és tiszttségviselői, ők is elvárogták az alkalmi énekes költők bravúrszámain. Rubáik tehát sokfelé születtek, de igazi poézisnak a dicsvers, a khászida, vagy a belőle kinövő szerelmes vers, a ghazal, vagy a nagy epikus formák számítottak. Ez utóbbiakat jegyezték le inkább, a rubái olyan volt a műfaj-hierarchiában, mint a bútorok közt a hokedli, egye fene: számary. Odatesszük a konyhába (szobába), de nem feltétlenül büszkélkedünk vele. Gyártották is szakmányban, gyártják mind a mai napig.

Omar Khajjám (1048–1132) tollából egyetlen rubái sem maradt fenn. Valószínűleg ő sem tartotta sokra rögtönzéseit, éppúgy, mint az a mai tudós orvos, aki meghitt baráti körben időnként dzsesszt improvizál zongorán, briliáns módon. Ő is elsősorban tudósnak, matematikusnak, csillagásznak tartotta magát, a költészet a műveltség részét képezte, de sem az udvarban nem produkálta magát ilyesmivel, sem egyéb nyilvános helyen. Kortársai nem tartották számon mint költőt. Nem is említik ilyen minőségben. Ám ahogy telt-múlt az idő, mind több és több perzsa versgyűjteményben említik a nevét, hol mint istenkáromlóét, hol mint akihez jellegzetesen szarkasztikus négy sorosok fűződnek. A neki tulajdonított rubáik száma egyre növekszik, összességük lassan eléri és (a XVI–XVII. századra) meghaladja a kétezret. Szerzőségével nem áll egyedül, négy sorosokat számos más perzsa költőhöz, tudóshoz, híres szúfihoz köt a hagyomány, ám a rubái műfajon belül markáns jegyek jellemzik a Khajjám-féleket. Ilyen jegyek: a már emlegetett szarkazmus, a blaszfémia, az Istennel való bensőséges viszony és a vele szembeni egyenes tartású kiállás, a tudás megkérdőjelezése, a borversek, a hedonizmus stb. Ugyanakkor mindeme jegyek ellenkezője is előfordul nála: a mély és megingathatatlan hit és remény, az ember magasztalása, az önvád stb.

Modern nyugati és keleti filológusok évtizedeket töltenek azzal, hogy megpróbálják különféle ismérvek segítségével elkülöníteni az „igazi” Khajjámokat a „nem igaziaktól”. Változnak a módszerek, gyarapodnak az ismeretek: ami száz éve még igazinak számított (mondjuk azért, mert szerepelt benne a „Khajjám!” önmegszólítás), az ma már nem igazinak számít (merthogy ezt a költői eszközt csak később kezdték alkalmazni a perzsa lírában). Gondolhatnánk, hogy minél régebbi a versek lejegyzése, annál hitelesebb a hagyomány. Ez így is volna, de a középkori-újkori Perzsiában előszere-

tettel hamisítottak versgyűjteményeket is, nemcsak mint nálunk, nemesi armálisokat vagy birtokadományozó okleveleket. Külön vizsgálatok tárgya tehát, hogy mi minősül réginek. Bár a tudósok sokszor eltérő eredményre jutnak a hiteles Khajjámokat illetően, valamiféle konszenzus mintha körvonalazódni látszana. Jelen fordítás Alijev és Oszmanov tadzsik irodalmárok 1959-es szövegkiadásán alapul, a nyersfordítás Simon Róbert munkája. Ebben a Khajjám-kiadásban 293 rubái szerepel, ebből a szerkesztők az utolsó negyvenet tekintik olyan réginek, hogy akár Khajjám is mondhatta őket személyesen. A *Holminak* én ebből a negyvenből válogattam.

Magyarul eddig mintegy tucatnyian közöltek Khajjám-négysorosokat. Többségük közvetítő nyelvből dolgozott (németből, franciából, angolból), néhányan a perzsa eredetire támaszkodtak. Leghíresebb és máig közkezen forgó Szabó Lőrinc RUBAIYÁT-ja. Szabó FitzGerald angol szövegét ültette át magyarra nagy műgonddal, drámai erővel. FitzGerald igen lazán kötődött az eredeti anyaghoz: hol összevont két rubáit, hol hozaköltött két sorhoz még kettőt. A perzsa rubái természetéből adódóan önálló, egyik a másikhoz legfeljebb variánsként vagy tematikailag hasonlóként viszonyul. FitzGerald azonban összekapcsolta őket, nemegyszer úgy, hogy a négy sorból nyolcsoros egyseget csinált: a különálló gyöngyszemeket fölfűzte a XIX. századi szimbolista költő fonáljára. Végül ötös jambusra (U – U – U – U – U –) változtatta az eredeti ritmust (– – U U / – – U U / – – U U – vagy – – U U / – U – U / – – – – ; az első láb konstans, a második és harmadik változó); ez olyan, mintha a hintót homokfutóra cserélte volna. Tíz szótagot csinált tizenkét-tizenhárom szótagból, és mechanikusabbá változtatta a ritmust (mintha egy régi hepehupás utat cserélt volna fel macskakövel). Egyvalamizhez ragaszkodott: az a a x a rímeléshez, bár az eredetiben előfordulnak gyakran bokorrímek (a a a a) is. Tökéletesen elkerülte a figyelmét viszont a perzsa (és az arab) költészet különlegessége: a sorvégi kísérő vagy követő rím: a redif. Márpedig ez nem kis formai nehézség elé állítja az európai átültetőt. Mi is a redif? Valami hasonlót olykor a magyar népdal is alkalmaz: „*Én elmentem a vásárba fél pénzzel, / tyúkot vettem a vásárba fél pénzzel / Tyúkom mondja: kitrákotty! / Kári kittyom, édes tyúkom, mégis van egy fél pénzem.*” De mit csinál a perzsa? „*Ha meghalok, borban mossatok meg engem, / borról legyen szó, mikor temettek engem, / föltámadáskor, ha majd kerestek engem, / a kocsmajtó porában lettek engem.*” A rendes rím��avak (itt igei állítmányok, a magyarban kissé durva asszonáncok) után ismétli a másik ríműszót (itt a tárgyat), amely refrénként erősíti, fokozza és egyben keretezi, befoglalja a mondandót. A rendes ríműszó és a redif együtt olyan a sor végén, akár a dupla soros gombolás a ködmönön. El lehet őket hagyni, lehet át-hajlásokat alkalmazni (ilyenek is bőven akadnak FitzGeraldnál), csak akkor az egy másik ruhanemű: mondjuk, nyílt gombok helyett rejtett patenettel záródó mellény. Mindezzel röviden azt akartam mondani, hogy bár FitzGerald ismertette meg Európával Omar Khajjámot, egyszersmind át is szabta őt szinte mindenestül: brit útlevelet adott a kezébe, és a birodalom elegáns polgárává avatta.

Szabó Lőrinc mellett Sziklay Andor, Faludy György és Kállay Szabó Éva dolgozott FitzGeraldéból. De akadt, aki Friedrich Rosen német fordítására támaszkodott (mintha Weöres Sándor ezt tette volna, ő hatodfeles jambusban fordított le néhány Khajjámot), volt, aki a magyar felező tizenkettessel kísérletezett (Baktay Ervin), volt, aki az előbbi formákat keverte alexandrinussal (Franyó Zoltán), és akadt fűzfapoéta (Erődi Harrach Béla), aki az új stílusú népdalok 4, 4, 3 osztatú tizenegy szótagos sorait vélte Khajjám adekvát magyar megfelelőjének. Nem állhatom meg, hogy ez utóbbitól ne idézzek: „*Láttam, amint dolgozott egy fazakos. / Az agyagra kegyetlenül rátaPOS. / És az agyag*

hozzá ily szót intézte: / *Mért csapkodsz úgy, ember voltam, miként te.*” Perzsa segítséggel fordított Hegyi Endre, de ez sem menti magyarját (mely a hatos jambus és az alexandrinus között inog); íme ugyanez a darab tőle: „*Minap egy korsós a vásárban odakint / gyömködté agyagát, és hallám jól, amint / megszólalt az agyag a lábai alatt: / kímélj kicsit, bennem tennen sorsod tekintsd!*” Hát ha a verssorok agyagból volnának, nekik is lenne erre mit mondaniuk. Senki sem hinné, hogy Hegyi az 1950-es években intonálta ezt a hangot, pedig így volt. Végezetül hárman voltak hűek a perzsa formához: Képes Géza, ő a redifet megtartotta, a ritmust és a szótagszámot igen szabadon kezelte, Tandori Dezső, ő igen rigorózan ragaszkodott a formához, ám ezt a tartalom megsínylette, valamint Fürjes Péter (rá is szinte ugyanaz érvényes, ami Tandorira). Omar Khajjám eddigi magyar fordítóinak (még a nyersfordítókénak is) idevonatkozó munkássága szinte teljes terjedelmében olvasható a Terebess Kiadó elektronikus Ázsia-könyvtárában.

Akárcsak Tandori, én is Simon Róbert nyersfordításából dolgoztam. Igyekeztem az eredetiből megtartani, amit meg kellett, engedni csak ott engedtem (a prozodiában), ahol a magyar szöveg kívánta. Elsődleges célomnak tekintetem, hogy szép magyar verseket hozzak létre, hogy elhitessem: Khajjám valóban világ csodája nagy költő, továbbá hogy megidézzem a rögtönzés frissességét, a beszédszerűséget, az érvelés pengeélességét, a halottakhoz való gyöngéd viszonyt, a keserűség tufeketéjét, a meg nem alkuvást. A fordítás elé áthatolhatatlan gátat emel azonban a két kultúra távolsága és alig átjárhatósága. Az eredetiben például nem egy, az arab nyelvű Koránra épülő blaszfémikus szójáték jelenti a csattanót, vagy ahhoz, hogy igazán élvezni tudjuk némelyik négysorost, szükséges volna az iszlám akkori szellemi irányzatainak első kézből való ismerete. Mindez megtévezve az ad hoc jelleggel, azzal, hogy az eredeti csak úgy kiszalad a mondóból: könnyedén, nemtörődöm módon és minden esetben magasrendűen, telitalálatként – hiszen ezért is őrizte meg a perzsa hagyomány. De hagyományunk nekünk is van: s minthogy a Khajjám-féle rubái sokféle regiszteren játszik, nem haboztam költőelődeimtől tanácsot kérni: Balassitól kezdve Csokonain, Aranyon át József Attiláig, Petriig sokan álltak a hátam mögött, és súgtak. Ha itt-ott sikerült visszaadnom az előszó örömét, azt a magyar költészetnek köszönhetem.

Omar Khajjám

RUBÁÍK

Halasi Zoltán fordításai

Hagyd ott, ki a sorssal békén – állítja – „kijön”.
Borozz be a széppel, ki a pázsitra kijön.
Elmegy valahány, mind, e földi síkra ki jön,
mind el; olyan út ez: vissza már nincs aki jön.

Ó, te, kit ural hét bolygó és elem négy,
ki szüntelen aggódsz, háborgatod elméd,
légy lázbeteg, mert így csak a kint növelnéd,
nem értve a lényeket: ha elmégy – elmégy.

*

Földnek valahány porszeme, míg volt, ami volt,
mind fényteli arcú, ragyogó homloku volt;
simítsd le a kedves arcról gyengéden a port,
mert az is egy kedves arca, egy fürt haja volt.

*

E korsó, amelyből most napszámos kortyol,
egy sáh szeme volt s egy vezir szíve egykor.
Minden kupa, melyből részeg ember kortyol,
egy mámoros arc, egy csókos száj volt egykor.

*

Mert pillanatéletű vagy – egy perc csak a láz –,
békülj meg a sorssal, noha folyton megaláz,
lásd végre be bölcsen, miből élsz itt, mi a test:
föld, pára, lehellet, szikra – hamvadni parázs.

*

Gyötrelmes az élet, csupa kényszerkövetés,
mind több a robot, mind kevesebb a pihenés;
hál' isten, a sújtás oka Más nem lehet, és
Ő mondja meg azt is, mire jó ez az egész.

*

Annak, ki e bánat-sivatagba mehetett;
nem volt beleszólása se abba: mehetett,
mindig hitegették azzal: csak ma – mehetett,
másnap ugyanúgy, hisz meg volt szabva: mehetett.

*

Míg nincstelenül nem kóborolsz – semmi se lesz,
nem mosdik meg vérkönnyben az arc – semmi se lesz;
míg bánat emészt, nem izzó vágy, mely elemészt,
magadnak amíg bucsút nem mondsz – semmi se lesz.

*

Mikor tavaszonta rózsapirulás van,
merülj gyönyörűm el hosszú borozásban!
Hurit, palotát, mennyei kertet, poklot
felejts – mese mind. Csak ülj itt, arcod lássam.

*

Hogy fény a tudás, e hitnek sokat betudok:
sok titkot e hitben, véltem, lassan kitudok –
bár éjt- nap eszem járt, túl a hetvenkettőn
most annyi világos csak, hogy semmit se tudok.

*

Mit ér a remény, ha testünk földbe szállna?
Kerted-palotád, ha lelkünk égre szállna?
Mulasd a baráttal el ezüstöd-aranyad,
dirhem se maradjon – ellenségre szállna.

*

Hogy én filozófus – mondta ellenségem.
Isten a tudója, hogy ha bárki – én nem.
Ám lassan a bánat úgy felőrli énem:
már azt sem tudom, ki vagyok voltaképpen.

*

Egy percre e létben nem lehettem oldott
vagy felszabadult, elégedett vagy boldog;
hiába inaskodtam a sorsnál, mester
még most se vagyok, béklyóznak földi dolgok.

*

Nem rejthetek el Napot rózsával én sem,
nem láthatok a sors titkán által én sem,
tenger a tünődés pedig, s mélyről jön a gyöngy:
átfúrni viszont nem vagyok bátor én sem.

*

Bú-akna, öröm-forrás: te vagy, emberi lény;
nincs más az igazság vagy a gazság gyökerén;
mélység, te, magasság, te tökély, te csökevény;
rozsdás tükör és Dzsam kelyhe: te, bűvös edény!

*

Nem erszényem érzem szűknek, s ezért nem iszom,
vagy mert berugok, s csepülnek, ezért nem iszom;
úgy voltam, amíg ittam: a bú ellen iszom –
most itt vagy örömmek, üdvnek: *ezért* nem iszom.

*

Jön sorra a semmi sarja, és – „Most jövök én!” –
kincset, palotát akarna, és – „Most jövök én!” –
már ülne a nagy jómódba, ám egyszer csak
kinyúl a Halál csontkarja: „És most jövök *én!*”

*

Meghaltam azért, mert üres űr volt csak a lét,
gyötres helye, teljes igazságnélküliség;
csak az mosolyogjon, kire nem vár ez a vég:
úgy él, a halál rá ne tehesse a kezét.

*

Élvezd, ami jut: a mátkifőzték tegnap,
a vágyaidat már lefőlték tegnap;
tőled, mit csinálnál, nem kértezték tegnap –
holnap mi a dolgod, eldöntötték tegnap.

*

Egyszer fazekastól csoda korsót vettem,
elmondta a titkát, amit így értettem:
„Sáh voltam, aranykupám volt, most részegek
korsója vagyok, pusztagyaggá lettem.”

*

Érlelne reménygyümölcsöt, s elérném már,
tán életem értelmét is felérném már.
Ám így csak e börtön szíke, létkínja gyötör.
Táruhá a semmi! Ó, ha megérném már!

*

Úgy látom, a titkok gyökeréig nem jutsz,
de még a szokásos elmésségig sem jutsz;
teremts nosza földi édent, réten borpatákat;
a túlnani édenig ha jutsz, ha nem jutsz.

*

Ej, kedvesem, ébredj, oldd meg szívünk gondját,
hozz bort, gyönyörű, egy korsó jó bort mindjárt;
addig hadd igyunk így együtt, míg a fazekas
mindőnk agyagából korsót nem gyárt.

*

Téged idehoznak, őt meg elragadják,
miétre a választ tőlünk megtagadják;
sorsunk titok, épp csak jelképét mutatják:
telt serleg az élet, borral töltve adják.

*

Míg tőlem a kín, a bánat el nem széled –
te életedet jó sorban, vígan éled.
Most még. De a sors szeszélye: ki tudja, mi jön.
És épp amikor a legkevésbé véled.

*

Kagylóban a fogoly vízcsepp gyönggyé válik.
 Rab vagy, ugye, szenvedsz. Ez tesz szabaddá itt.
 Elfogyhat a gazdagság, de majd lesz valami.
 Egyik kupa ürül, megtelik a másik.

*

Földtől a Szaturnusz zenitjéig sorban
 a nagy egyetem titkait megoldottam,
 minden bonyolult bogot – fortélyos voltam;
 egygel, a halállal így sem boldogultam.

*

Lehet, hogy az üdv a földi mennyből sarjad,
 lehet, hogy az élet pompásan áll rajtad,
 és árnyat adó sátor a tested, de a négy
 tartócölöp ingatag, soká nem tarthat.

*

Rám köp csak a sors: ha új életet kezdek,
 mindig balul üt ki, akármíhez kezdek. –
 Lelkem megelégtelt. „Itthagysz” – mondtam. Mire ő:
 „Dől össze a ház. Nélküle mihez kezdek?”

*

Kellett-e a test előtt aludnod-enned?
 Míg áthat a négy elem, muszáj ezt tenned.
 Most mind kivonul, nincs kényszer többé benned.
 Azzá, aki voltál, szabad ismét lenned.

*

Abból, ami van, nincsen kezvedben semmi,
 abból, ami van, nemlét tud csak teremni:
 nem jobb-e, ha *nincs* az, ami van – így venni,
 s mindaz, ami nincs, hogy: *van* – e hitben lenni?

*

Forgó egeken nem vesz erőt senki soha:
 prédája a földnek lesz itt mindenki pora.
 Hencegsz, a tiéd nem? Nem evett még meg a föld?
 Ne félj, elemészt az: hamar eljön a sora.

*

Ha adja a sors, hogy épp van pár napra kenyér,
 friss víz, a törött korsóba amennyi fér –
 mért állsz be ahhoz, ki nálad cseppet se különb;
 tűröd, utasítgasson, ki nyomodba sem ér?

*

Harcot s a hatalmat a világ kedveli, nézd!
És íme a sír, mely ugyanezt elnyeli, nézd!
Sáhok, vezetők, főnökök: föld színe alatt.
Holdarcuk a sok kis hangya hogy szétszedi, nézd!

*

Hitványnak, alávalónak szolgálsz: meddig?
Koncert dehogy add el lelkedet, mint eddig!
Inkább a saját véredet idd, egy kenyeret
egyél napokig, mintsem a másét edd itt.

*

Jobb saskeselyűként egy csonttal beérnem,
mint nagy lakomákra senkikhez betérenem.
Jobb árpakenyéren, mintsem mocskolva magam,
élődsi gyanánt senkik táljából élnem.

*

Sokan az igazságot a hitben keresik.
Mások bizonyosságuk az ésből meritik.
Félek, hogy az égből egyszer ily szó harsan:
„Balgák! Ha van út, az nem az ész és nem a hit.”

FIGYELŐ

HÁROM BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Kukorelly Endre: TündérVölgy avagy Az emberi szív rejtelmeiről

Kalligram, Pozsony, 2003. 371 oldal, 2900 Ft

I

ISMERŐS ÉS VADIDEGEN

*„Semmi sem hullik szét olyan gyorsan,
mint egy kor illata, pedig voltaképp ez
fogja csak össze valamennyi részletét; és
ugyanakkor hány részlet kell ahhoz, hogy
ez az aura megteremtődjék!”*

(Heimito von Doderer)

Számos példa: Rakovszky Zsuzsa, Térey János, Vörös István munkái bizonyítják, hogy a mai magyar lírikusok egy része a nagyobb ívű epikus formák vonzásába került. Ennek oka lehet egyrészt az a hallgatóságos műfaji hierarchia, amely a világteremtő nagy könyvet, a regényt helyezi a csúcsra, másrészt az adott szerzők pályáinak belső logikája. Mindenesetre a TÜNDERVÖLGY-gyel most Kukorelly Endre is a regényíró költők sorába lépett, és az új mű kétségkívül az eddigi pálya legnagyobb szabású vállalkozása. Arra a kérdésre, hogy milyen értelemben tekinthető összegző munkának, annak függvényében lehet választ adni, hogy milyen mértékben kapcsoljuk a lírai művekhez, illetve hogy milyen mértékben származtatjuk a lírai művek sajátos gondolkodásmódjából és szövegkezeléséből a regény gondolkodásmódját és szövegkezelését. Izgalmas értelmezési szempont lehet, hogy a TÜNDERVÖLGY milyen mértékben haladja meg – írja fölül, dolgozza a saját előtörténetévé – a lírai művek teljesítményét: vajon az ott felhalmozott poétikai lehetőségek kiteljesítését viszi-e véghez, vagy sokkal inkább a Kukorelly-líra mellett van a helye, a versek problémafelvetéséből és költői eljárásából jócskán építkező, de mindezeket az el-

járásokat egészen más célra használó, merőben új közegbe helyező műként. Jómagam inkább az utóbbi nézőpont felé hajlok, és amikor a lírai munkák bizonyos jellegzetességei felől igyekszem megközelíteni a kötetet, hangsúlyoztam szem előtt kívánom tartani a belső címlapon, mindjárt a cím alatt található műfaj-meghatározás igénybejelentését, miszerint a TÜNDERVÖLGY: regény, s mint ilyen egyértelműen valamiféle nagystruktúra létrejöttére írányul.

A TÜNDERVÖLGY önéletrajzi jellegű, egyes szám első személyű mű, ahol az elbeszélő a felnőtt-korból visszatekintve kiskamasz- és ifjúkori emlékeit eleveníti föl. A helyszín többnyire az érett Kádár-korszak Magyarországa. Az emlékezés folyamata mozaikszerű, sem időbeli, sem a teljes művön végighúzódó logikai rendet nem követ. Az önéletrajziság efféle „szétszórása” sajátos erővonalakat hoz létre a regény világán belül. Az elbeszélő események folyamatos mozgását, fortyogását szigorú külső forma ellenpontozza, kilenc fejezet, mindegyik szintén kilenc részre osztva. Ez azonban jobbára váz marad: annak az erőfeszítésnek a jele, ahogyan az elbeszélő igyekszik rendet teremteni a rendtelenségben, keretek közé szorítani az emlékezet uralhatatlan és strukturálatlan működését. Mindaz, amit és ahogyan leír, „*pustán az emlékezettől függ. És mitől függ az emlékezet?*” (155.)

Mindez a Kukorelly lírai munkáival kapcsolatban felvetődött *időtlenység* fogalmának új aspektusát is magával hozza. A TÜNDERVÖLGY-ben nem működnek dramatikus struktúrák vagy sablonok: „*Nemigen emlékszem, nyaraltam, utazgattam, nincs történet.*” (20.) „*Egy történet van. Telle, üres. Teli és üres. Tele üres helyekkel*” – amelyeket adott, esetenként újra és újra előszedett elemekkel igyekszik betölteni az elbeszélő. (343.) Az emlékezet működését ennél fogva a tautológia irányítja, mint ahogy pár oldallal később be is jelenti: „*Lesz olyan, amit többször is összeszedek, máshogy nem megy.*” (346.) Ez az időtlenység érzékletesen idézi meg a kor mozdulatlansá-

gát, ugyanakkor ezen a ponton némiképp veszélyes játékot űz a szerző: amikor ugyanazok a történetek, események többször is felbukkannak, méghozzá *ugyanabban a formában*, tehát az ismétlődés ténye nem változtat rajtuk, nem helyezi őket más fénytörésbe, akkor akár az olvasó türelme is kockán forog. Lehet, hogy a regényben nincs Julien Sorel, csak mondatok vannak, de az olvasó mégsem csupán mondatokra kíváncsi.

Persze az is előfordul, hogy az újra és újra megjelenő motívumok szerepe egy ponton váratlan fordulatot vesz. Ilyen például a földrengés motívuma, amely a kezdőjelenettől fogva szinte az egész regényen végighúzódik, hogy aztán a 348. oldalon, amikor az elbeszélő kisfiúnak a leckét kell bebiláznia, a következő, egyszerre bornírtan iskolás és az adott összefüggésben erőteljesen költői mondat formájában kerüljön elő: „*Miért alkalmasak a földrengéshullámok a Föld mélyének kutatására.*” Vagy ilyen a felláció motívuma, ami a nőikkel való kapcsolat már-már meghökentető gyakorisággal visszatérő eleme. Aztán a regény vége felé az elbeszélő az iskolai mosdóban észrevétlen szemtanúja lesz a fizikatanár pedofilijának: a motívum perversitódik, és ezáltal visszamenőleg is más helyi értékre tesz szert. Ezek azok a momentumok, amikor a tautologikus szerkesztésmód egy-egy váratlan fordulattal képes új tartalmakat magába emelni. Számos esetben azonban mindez elmarad, és ugyanazokat a történeteket-történetfoszlányokat olvassuk többször egymás után, némi megrökönyödéssel.

Az időtlenség érzetét kelti az is, hogy a regénybeli figurák voltaképpen nem változnak, az elbeszélői tekintet egyfajta statikus állapotban vagy szerepben rögzíti őket. Az elbeszélő nem árul zsákba macskát: „*Amire visszaemlékszem, azt előbb még ki kell találnom*” – jelenti ki. (39.) A regény teljes világa ennek a nézőpontnak van alárendelve, amely, Márton László találó megfigyelése szerint, tulajdonképpen két nézőpont: a regénybeli kiskamaszé, illetve a rá visszapiillantó felnőtté. (FOLYAMATOS MECCS. *Magyar Narancs*, 2003/27.) Az így létrejövő, erősen tárgyias viszony nem engedi, hogy a szereplők egyéniségekként jelenhessenek meg. C., a női „főszereplő” nem egy személy, hanem több nőből összeálló figura, ha úgy tetszik: „a nők”. A gyermeki játszóterások szintén mindvégig idegenek maradnak: „*velük játszom, ve-*

lük nem beszélgetek. Hanem futballozunk. [...] Van, akinek nem is tudom a rendes nevét, a legtöbbször nem.” (65.)

Egyfajta távolságtartó, fürkész pillantás irányul az apa alakjára is. A világháborúból hadisebesültként hazatérő, majd leszerelő katonatiszt, aki magába zárkózva, mintegy belső száműzetésben éli az életét, a fiú hangosan soha fel nem tett kérdéseinek a kereszttüzeiben áll. „*Leszerelt, nem civil. Hogy úgy mondjam. Valamilyen értelemben*” (99.) – állapítja meg a fiú, aki ezt a bizonyos értelmet igyekszik meg- vagy felfejteni. Az apa figurája zárkózottságból és megközelíthetetlenségből épül fel, fontos döntéseinek a motívumairól nem nyilatkozik, és szemmel láthatóan *túl van* élete minden fontos eseményén. Hivatali teendői, kertészkedés a hétvégi telken – miközben a fiú hiába kutatja az autonóm én kialakításának a mintáit. Nincs köztük valódi kapcsolat, párbeszéd, eltekintve talán a könyvek nyújtotta személyes kapcsolattól: az apa hozza haza az ifjúsági regényeket a könyvtárból a fia számára, és felolvass neki a WINNETOU-ból.

„*Ha beszélék az apámhoz, hozzá tartozom*” – szögezi le a fiú, mivel a beszélgetés teremti meg a valódi kapcsolatok lehetőségét: „*szeretevágyat és szeretetet gyárt. Szeretet-gyár.*” (364.) Mindehhez képest a *regény formája monológ*, és ez a formai vonás egyszerre teremti meg és hordozza magában a TÜNDERVÖLGY immanens tragikumát, a főhős magányának eleve meghatározott kereteit. Ebből az ürességből zeng vissza a kérdés: „*Nem folyton másvalaki tekintetébe kapaszkodom?*” (362.), némileg reménytelen és kétségbeesett hangfekvésben. Ezt az egzisztenciális reménytelenséget erősíthetik a női „főhősre”, C.-re vonatkozó részek. Az ő több személyből összegyúrt, mégis arctalan figurájában a női nemhez fűződő, végtelenen tárgyias viszony testesül meg: „*Nőkkel pedig nem is tudom, hogy beszélgetek-e. Hogy amikor beszélgetek, ahhoz a nőhöz való viszonyom nem szűnik-e meg magától.*” (363.) A monologikus elbeszélői világteremtés önmagán kívül semmilyen más személyiséget nem enged érvényesülni vagy egyáltalán megjelenni. Mindez azonban nem csupán formai vonása, hanem egyben tárgya, központi problémája, generátora is a regénynek.

Ebből a szempontból különösen érdekes Lev Tolsztoj CSALÁDI BOLDOGSÁG-ának a következően végigvezetett motívuma. A Tolsztoj-mű

tematikailag nem, inkább csak a címében jelelt fogalom alakjában kerül elő Kukorelly Endre regényében. Ugyanakkor a regény bizonyos értelemben mintha a CSALÁDI BOLDOGSÁG inverze volna: a TÜNDÉRVÖLGY, szemben Tolsztoj remekművének a női nézőpontot monológformában megkonstruáló lélektani bravúrával, nem ismer női szemszöveget, a testi megközelíthetőségen kívül nem vázol fel másfajta – akár ellenséges vagy feszült – viszonyt. És nem ismer fejlődést, nem ismeri a személyiség kibontakozásának, felépülésének a drámáját – szintén csak ellentétben a paratextusként megidézett szövegekkel, a Tolsztoj-művel vagy Kierkegaard VAGY-VAGY-ával. A nevelődési regény árnyéka azonban mégis rávetül a TÜNDÉRVÖLGY-re.

Arról, hogy a TÜNDÉRVÖLGY olvasható-e nevelődési regényként, már az eddigi, közvetlenül a kötet megjelenését követő recepcióban is eltérő álláspontok bontakoztak ki. Márton László fent említett kritikájában azt mondja, hogy nem a fejlődés vagy a nevelődés íve határozza meg a szerkezetet, mivel a regényben nincs fejlődés, nincs mozgás: „*a határtalannak bizonyuló elbeszélői szubjektum nem hajlandó önmagát önmaga tárgyává alakítani, s így az elbeszélői pillanatot is határtalanná tágítja*”. Ez a megállapítás Dérczy Péter olvasatával száll vitába, amely szerint a TÜNDÉRVÖLGY egyszere családregény, szerelmes regény és nevelődési regény is. (A TELJESSÉG VÁGYA AVAGY HARMONIA PRAESTABILITA. ÉS, 2003. május 16.) Dérczy állítása szerint a felnőttkor „*felől nézve jelennek meg visszaemlékezésszerűen a múlt, a történettöredékek eseményei, alakjai, kijelölve így bizonyos útját az önmegértésnek és az önmegalkotásnak*”.

Véleményem szerint a TÜNDÉRVÖLGY fő színtere épp ez a „*bizonyos út*”, pontosabban út-talanság. A nevelődési regény teleologikus struktúrájából mindössze az elmozdulás vágya vagy kényszere marad meg, miközben a környezet mozdulatlanságra, egy helyben toporgásra kényszeríti a hőst. A közelebbi család magatartása olyan tartást és olyan formákat sugall, amelyek a következő generáció számára részben vonzóak ugyan, de továbbvihetetlenek bizonyulnak, részben pedig – mint például a bridzsparti közben folyó kommunisztázás és zsidózás – értelmezhetetlenek. A tét valóban a nevelődési regények voltaképpeni tétje, az

énné válás, a probléma pedig nem kevesebb, mint a *többiek* – a minták, a formák, a kapcsolatok – hiánya. A család és a családtól szintén bizonyos távolságot tartó apa ebben a (részben nyilván politikai gyökerű) hallgatásban közös nevezőre kerül: „*Nem direkt elfelejteni, csupán nem beszélni, nem megbeszélni, szemérmesen, mégis flottul működő családi stratégia, nincs persze kimondva. Látszik rajtuk a mély meggyőződés, nem illik föltétlen a dolgokat agyonbeszélni, eltűnnek azok úgys maguktól. El is tűnnek. Királyi út a felejtés...*” (158.)

A Kádár-rendszer által felkínált kompromisszum, illetve a korszak ebből (is) következő kollektív amnéziája páratlanul erős színekkel jelenik meg a könyvben. Ennek az ábrázolásnak meglátásom szerint az a legfőbb erénye, hogy a dolognak nem a politikai vetülete kerül előtérbe, tehát nem a *közhatalom* válik a konfliktus fő téjévé, hanem a mérleg másik serpenyőjébe kerülő *magánboldogság*. Kukorelly a kádári kiegyezés hazug mivoltát a magán-szféra részleges, elvileg nyereségként elkönyvelt autonómiájának az elégtelenségén demonstrálja – noha a regény ezt a politikai olvasatot közvetlenül nem teszi a témájává, csupán megteremti ennek az értelmezésnek a keretét: „*Tűkos, hosszan kitartó, lelassult anyag, lassú méz, [...] erős formák, erős határok is, kívülről pedig a nem mihozánk tartozó, veszélyes, lehet, hogy nem is annyira veszélyes részek. Lejárt a hét, szombat kihéveznek a szüelim, anyukám a szomszédban barátnőzik, apám fekszik a nyugágyba, úgy, hogy a dőfje ne vessen árnyékot rá. Kész, nem kell más, becsukta a szemét, látszott rajta, hogy így megfelel neki. [...] Belül, befelé, lehunyt szem, nem várt semmit.*” (275.)

A nevelődési regény tétje ez esetben a *Bildung* elmaradása, illetve lehetetlensége. „*Nem mondott semmit, nem emlékszem, hogy bármit komolyan megbeszél voltam velem*” – olvassuk az apával kapcsolatban (276.), majd innen jutunk el a kiábrándító következtetésig: „*Nem nagyjából, hanem egészen feladta, és látszott rajta, hogy megfelel neki, jó így, könnyű, hogy édes íz feladni.*” (277.) Hogy mi következik mindebből a nevelődésre nézve? „*Valamivel érdekesebb, hogy én miért maradtam itthon. Fogalmam sincs, őszintén szólva. A szörnyen rossz, hiányos, a szeretet ingoványára alapozó neveltetés miatt. Nem mozdulni, nem kiszakadni, az érzelmeiktől ilyen erősen megbabonázva, a kilátástalanság óriási kigyójától bűvölnen.*”

*Ahogy attól a bizonyos ellustító **családi boldogság**-tól feloldódik, aminek ellenállnál, boldogan semmi-be veheted, mert semmi az, amiben vagy.*” (278., kiemelés az eredetiben.)

Kukorelly Endre az én megalkotásának eleve adott kudarcát – mely a szoros logikai kapcsolatban áll a tautologikus szerkesztésmóddal – mégis képes diadalra fordítani. A regényből dől a kor illata, ez az áporodott, ismerős illat. Megdöbbenő felfedezés volt számomra, hogy, noha a saját kiskamaszkoromat két évtized választja el a szerzőétől, minden mozzanat ismerősnek tűnt. Nem csupán az idő *eltöltésének* strukturális azonosságaira gondolok (habár ebben a tekintetben is a kulturális szocializáció figyelemre méltó azonosságai figyelhetők meg: „*Kijövök, körülnézek, némi szédülés, nulla lovagkor, gyorsan vissza. Otthagynom, megyek a boltba, ebédeltünk, mindez aránytalanul nehezen sikerül, túl érdes felület, kora reggeltől belesüllyedek a könyvembe, nincs kedvem kikerülni onnan. Szinte azonnal délután lesz, egybeáll az egész. Úgy látszik, kihasználtam a szünetidőt, de mire.*” – 272.), hanem sokkal inkább arra az értelmezési és alkalmazkodási kényszerre, amely talán nem generáció-, hanem korszakfüggő lehetett: „*Ami történik velem, a helyzetnek, amibe kerülök, nincs köze ahhoz, amit csinállok. Nem csinálok semmit. Hanem létezik bizonyosfajta rend, és azzal foglalkozom, hogy nem tudom, mi az, nem is kerülgetem, inkább, amikor lehet, nem figyelek oda. [...] Nem fogom fel, mi működött, mindenestre működik, én meg úgyis azt teszem, amit a többi.*” (100–101.)

Nem kifejezetten szociológia, szociográfiai vagy bármiféle korfestő hűségéről van szó, ugyanakkor Kukorellynek mégis sikerült a mondatokból összeraknia egy „ismerős és vadidegen” világot. Ez a kifejezés a regény 267. oldalán található, és nem lehet eldönteni, mire vonatkozik: a Budapest utcáin bókklászó hűlye lányra vagy magára a városra. A legvalószínűbb megoldás az, hogy mindkettőre. A TÜNDERVÖLGY-ről sem mondható el, hogy egy korszak vagy egy világ pontos rajza, esetleg tablója volna, de az, ami egy ilyen tabló esetében a legfontosabb, maga az atmoszféra, pontos és érzéki módon jelenik meg benne. Ismét visszajutottunk oda, ahonnan elindultunk: a költőiség kérdéséhez. Amennyiben oda a regény enciklopédikus teljessége, Kukorelly a formátlan, tautologikus, töredezett nyelvhasználat költőisége által teremt valami nagyon hason-

ló, lényegében azzal egyenértékű totalitást. Gyanúm szerint a TÜNDERVÖLGY akár még abban is segítségünkre lehet, hogy végre felhagyjunk a mimézis fogalmának szitokszóként való használatával.

Keresztesi József

II

„MEGMARAD, SZÉJJELJÖN, MEGHAL”

A végéről kezdem. Kukorelly regényét már másodszer böngésztem végig, mert biztosan éreztem, hogy van benne valami, ami nekem nagyon tetszik, vagy inkább: jólesik olvasnom; de nem tudtam rájönni, mi is az. A „laza” vagy inkább a korosztályunkhoz illőbb kifejezéssel élve, „lezser” hanghordozás? (A lezserség ebben az esetben azt a nyelvhez való viszonyt jelenti, amelynek jellemzője a *nem kimódolt* játékoság: a nyelvben lakunk, tehát viccelődünk vele, de nem trükközünk. Kár lenne a gőzért, hiszen ő súgja a trükköket is; ha már eszünkbe jut valami, azt lejátszunk, de nem tulajdonítunk neki nagy jelentőséget. Így aztán a nagy húzások mellett bejön a blódlí is. Hadd jöjjön.) Nos, a lezser hanghordozást, a „kukorelly” stílust ismerjük jól, mintegy írásainak védjegye ez. Az idősíkok, az emlékképek sokszor aleatorikus, sokszor csupán annak látszó kevergetését, miközben az az érzésünk, hogy csak egyetlen idő van, az a bizonyos végeérhetetlen nyár a Duna mellett? Ez már kétségkívül nem akármilyen prózaírói teljesítmény – de sokan csináltak és csinálnak hasonlót. A vendég szövegek szétszórt darabjainak teljesen váratlan, az adott szövegrészbe úgy-ahogy beleszervülő felbukkanásait, amiben nyilvánvalóan ez az „úgy-ahogy” a legjobb? Ez érdekes lehet ugyan, de aligha nevezhető radikálisan új és meglepő megoldásnak. Mi hát a jó ebben a TÜNDERVÖLGY-ben? Mert valami igen jó van benne, bizonyos értelemben a legjobb, amivel a magam részéről Kukorelly általam eddig olvasott írsaiban találkozottam.

A végén kezdem, mert az utolsó mondatokat újraolvasva véltem megérteni valamit ebből a zavaros érzeményből. „*Mindenestre megvan, és ez így marad, megvan az apám, ennyi az egész. Nem jut eszembe. Úgy van meg nekem, hogy nem jut eszembe, és ha mégis eszembe jut, lassacs-*

kán elmáskál onnan. Lassan el, más, ennél kétségbeejtőbb dolgok felé.” (A vastagon kiemelt rész, mint a mű egészében, az egyik vendég szöveg töredékét jelzi, megvallo, fogalmam sincs, melyikét.) Az apához való viszonyban van valami szokatlan, amit nehéz megfogalmazni, hiszen látszólag teljesen világos képletről van szó, amely „nem érdekes, inkább unalmas és átlátszó, de meleg és biztos”. Tudniillik „önéletrajzi” próza ez; a kitalált vagy fiktív részek ugyanúgy az ön-életrajziséget erősítik, mint azok az elemek, amelyek talán megfeleltethetők az „igazi” Kukorelly „igazi” emlékeinek. Márpedig, ha önéletrajziség van, akkor van papa és mama és család, mese nincs. Illetve mese van, ez a mese. A közelmúlt évtizedeinek magyar epikája tobzódott és tobzódik papákban és mamákban, ami egyrészt természetes, mióta a regény mint műfaj létezik, másrészt nem meglepő, ha ennek az időszaknak az óriási társadalmi-politikai változásaira gondolunk. Ilyenkor ugyanis a generációk egymáshoz való viszonya a szokásos (de vég nélkül variálható) képleten túlmenően számtalan egyéb jelentéssel telítődik. Ilyenkor nyomulnak a szülők, felsírnak a csecsemők, frusztrálódnak a kamaszok; ellepik a prózai szöveget.

Csak ne lenne olyan végtelenül ismerős ez a jelenség! Mondhatom durvábban is: csak ne lenne olyan végtelenül unalmas. A sokadik ilyen művet olvasva az ember kezd telítődni a család, a gyermekkori traumák és sérülések kifogyhatatlan változataival, amelyek egy idő után minden különbözőségük ellenére kezdenek hasonlítani egymásra. Valami hasonlót érezhetett Deleuze és Guattari az ANTI-ÖDIPUSZ írásakor: hogy teljes képtelenség az emberi létezés, a vágó és a kielégülés teljes spektrumát az „ödipális háromszögbe” kényszeríteni; hogy elég már a „családi műsor” zsarnokságából. (A TÜNDERVÖLGY családi miliője egyébként már ebből a szempontból is rendhagyó: „Nem az, hogy folyamatosan a bizonytalanság lett volna műsoron, mert folyamatosan nem is volt műsor. Nyáron csöppet sem, minden magától megy vagy áll, megmarad, széjjeljön, meghal.”) Nem mindegy persze, hogy milyen írói készségek lépnek működésbe ebben a „papás-mamásban”, amely nyilvánvalóan remekművek potenciális termőtalaja marad, amíg csak az irodalom az általunk jelenleg ismert alakzataiban fennáll. Az auto-

matikusan működésbe lépő sémákat fel lehet forgatni, meg lehet zavarni (egyébként egyre nehezebben, a technika mint technika mind hamarabb leplezi le magát). A szövegszerzés legkülönbébb szintjein lehet váratlan hatásokat előidézni, amelyek azután új fényben mutatják fel az unalomig ismert konfliktusokat. Lehet „tisztá” nyelvi játékká párolni a szemantikai beidegződéseket, ravaszul kerülgetve a megszokott jelentések csapdáit, s még sorolhatnám. Egyszóval: mindig vannak és lesznek lehetőségek; csak éppen olyan időszakok is vannak, amikor egy nemzeti irodalomban egy-egy vadászterület szaturálódik, s érzésem szerint most ilyen időket élünk. A TÜNDERVÖLGY is a kellős közepébe vág ennek a területnek, a családi boldogság problematikájának (Tolsztoj azonos című novellája állandó referenciapontja Kukorelly szövegének). Az idősíkok minden variálásával együtt elég jól áttekinthető képet kapunk az egyes szám első személyben beszéző figura életéről, kezdve a kisgyermekkorától a kamaszkoron, a katonai szolgálaton és az egyetemi éveken át az írás jelen idejéig, vagyis a kilencvenes évek közepe-végéig. Regény ez mindenképpen; akárhányfelé szórja szét a diribdarabokat a szerző (a szöveg néhány soros, egymással gyakran egyáltalán nem érintkező bekezdésekből épül fel), az önélet összeáll. Nem azért mondom, mintha ez baj lenne, hanem csak úgy. A mihez tartás végett, mondaná Kukorelly.

Tehát belemászik a mocsár legközepébe, de a végén valahogyan kikecmereg belőle. Hogyan lehetséges, minek köszönhető ez? Hiszen a könyv olvasása közben nemegyszer az érzésünk, hogy most érkezett el az a pillanat, amikor végleg elmerül a tágabb értelemben is veszélyeztetett területen, vagyis az éneflődés, a család történet és a korrajz Bermuda-háromszögében. A megoldás talán az a nézőpont, amelyről az idézett utolsó sorok tanúskodnak. Kétségtelen, hogy a beszélő jórészt az apa rejtélyével foglalkozik. Nem azt állítom, hogy mennyiségileg az apaproblematika foglalná el a legnagyobb teret, hanem arra utalok, hogy ez alkotja, néhány egyéb szál mellett, azt az „erezetet”, amely az elejétől a végéig átszövi a regényt. Ez a „rejtély” azonban paradox, mivel egyszerre megfejthetetlen és teljesen áttetsző, s ha ez utóbbi aspektusát ves-

szük, nincs benne semmi titokzatos. A beszélő (a gyerek) a szó szoros értelmében mindent ért abból a jelenségből, amely apjaként része az életének, ugyanakkor mégsem ért belőle valamit – éspedig a lényegét. Ennek a bizonyos „lényegnek” a távoli leképeződései azok a viszszerterő, későn feltett kérdések, amelyek valamilyen konkrét összefüggésre vonatkoznak (a nőkhöz való viszony, a politikához való viszony, a szülők egymáshoz való viszonya stb.). Kivétel nélkül mindannyian tudjuk és ismerjük ezt a késést; kit anya szült, az óhatatlanul adós marad önmagának és felmenőinek néhány fel nem tett kérdéssel.

A Tündérvölgy énje azt nem érti az apából, hogy miért olyan, amilyen, miközben ez a nem értés többnyire mégsem kérdések, hanem megállapítások formájában fejeződik ki. „*Ez marad, így kell lennie, mert így alakult. Ha nem így kellene lennie, akkor nem így lenne. Nem nagyjából, hanem egészen feladta, és látszott rajta, hogy megfelel neki, jó így, könnyű, hogy édes is feladni. [...] Nem volt egykedvű az apám, mondhatnám, vidám kedve volt nekije.*” Van ebben elégedetlenség, persze hogy van, de az érthetlenség döbbenete a fontosabb; hogy valaki nem titkol semmit (bár keveset és töredékesen mesél, mert meg tudja, mégsem lehet érteni. „*Mit higgyek, hogy csinálta és mit gondolt, ha másképp gondolta, miért nem úgy mondta? Most én egyáltalában vele foglalkozom vagy magammal?*” Az utóbbi kérdés még a regény első harmadában hangzik el, de kulcsot ad a lezáráshoz is. Az én folyamatosan önmagával foglalkozik, de ehhez „*lángképzé- lődésből*” (Vörösmarty) fel kell építenie egy világot, amelyet ugyanakkor „*emlékezés útját*” (Kierkegaard), hogy azon áthaladva megtudja: „*Ki mondja ezt és miért?*” (Tolsztoj). Az idézett három mottó a regény három alappillére vagy inkább erővonalat nevezi meg. Az elbeszélő alapvető kiindulópontja az a meggyőződés, hogy teljesen lehetetlen megállapítani a fikcionalitás részarányát az emlékezésben, viszont a két oldal között folyó szüntelen birkózás konstruálja azt a teret, amelyen belül egyáltalán énné nevezheti magát egy hang. „*Ha bármit leírok, olyankor nem emlékszem, és nem nem- emlékszem, inkább kitalálok, pontosan abban a formában, ahogy volt, azt a formát.*” Mármint ennek a folyamatos örvénylésnek vannak gócpontjai, s a Tündérvölgy-ben az egyik ilyen gócpont az „apám”. Ilyen értelemben igaz, hogy amikor

az elbeszélő „vele” foglalkozik, valójában inkább a saját, minduntalan összeroskadni készülő világát próbálja építgetni.

Kukorely azért tud kikeveredni az általam „papás-mamásnak” nevezett írói keresztretjé- vények katyvaszából, mert nála folyamatosan érezzük azt a paradox dinamikát, amely az apa rejtélyének kínzó megoldhatatlansága és e rejtély *érdektelensége* között alakul ki. A konkrét, élesen körvonalazható emlékfikciók vagy fikcióemlékek egészen egyszerűen unalmasan sivarak. Ennek megfelelően a Tündérvölgy bizonyos részei kifejezetten unalmasak; ám ennek az unalmonak funkciója van, összhatá- sában néha közelít amaz „*unalmon túli unalom- hoz*”, amelyről Pilinszky beszélt valaha. Például a Szentistvántelegen töltött nyarak leírásából az olvasó alighanem ezt a rezzenetlen unalmat őrzi meg, s csodálkozva jegyzi meg magában, hogy ennek az unalmonak az atmoszférája milyen hihetetlenül erős. Körülveszi az elbeszélőt, akár egy nagy, alig moc- canó víztömeg; biztonságos, védelmet nyújtó, ugyanakkor kétségbeesítően transzcendálhatatlan. Nincs is miért transzcendálni, ahogyan az apa ellen sem lehet lázadni. Már csak azért sem, mert „*mintegy ráadásaként, jó ember, de szó szerint véve, érzelmes, érzélgős és fárasztó. És az fárasztó. A saját érzéseimtől az. Állandóan egy pusztit kellett neki adni, halál unalmas, elmész mellette, és egy. Pusztit. Durr. És puff, unod a te apádat.*” Ez az apa föladta. „*Mondjuk így, megadta magát a dolgok egymásutánjának, mert nem csupán a módját adta meg, ami kijárt, hanem saját magát is megadta, és magával együtt mindazt, ami hozzá tartozott, beleértve engem is, mert én hozzá tartoztam.*” Ez ellen az önfeladás ellen azonban nem lehetett lázadozni, hiszen minek a nevében történt volna a lázadás? Ebben a világban, amely az apa volt és amely az apáé volt, mit lehetett volna tenni, ami nem minősül önfeladásnak?

Hát igen, el lehetett volna menni. De el- menni csak úgy érdemes, ha az ember tudja, hogy másutt egy másik világot tud teremteni. „*1956-ban majdnem elmentünk, aztán nem. Néha mesélt az apám ezt-azt, de az a helyzet, hogy nem ezt meg azt kellett volna mesélnie. Inkább mondta volna el rendesen, hogy miért maradtunk itt, azzal már majdhogyanem mindent elmondott volna. Furcsán rövidre zárt monológok, alig alakuló történet, kanyarog és kész, abbamarad, nincs vége, közepe sincs, csak eleje.*” Nem volt nyelz az elmenéshez. Le-

hetett volna-e? Az elbeszélőnek, aki egyúttal a fiú, meghatározásából eredően van nyelve. De ő sem ment el. „*Például minek maradtunk tulajdonképpen itt, miért maradtam itthon? Aztán majd válaszolok is, én fogok saját magamnak felelni helyette is, hallottam eleget ahhoz.*” Felmerül a kérdés: mi volt az az elég, amit hallott? A választ természetesen nem halljuk, nem is lehet válasz, hiszen közben a kérdés is megváltozik, az „apa” névvel jelölt kérdéshalmaz „*elmáskál*”, más, „*ennél kétségbejöttőbb dolgok felé*”. Az „apáról” tehát kiderül, hogy távolról sem rögzített, mozdulatlan entitás, hanem „elmozdul”, vagyis helyet és formát változtat. Ebben látom Kukorelly művének szokatlanságát, azt a leleményt, amelynek jóvoltából sikerül kilépnie az ödipális háromszögből. Kell hozzá egyfajta megbékélés, kiegyezés az emlékek és a képzelet együttes hatalmából összegyúrt szülőfigurákkal, ám ez a megbékélés nem lehet a racionalizáló megértés eredménye. Amikor megérteni akarunk, mindig a megmagyarázhatatlan kerekedik felül, vagy ami még rosszabb, az egysíkú magyarázatba való belenyugvás. A TÜNDERVÖLGY elbeszélője azt mondja az apjáról, hogy „*úgy van nekem, hogy nem jut eszembe*”, amivel pontosan ezt a paradoxont fejezi ki. Akkor „értem” apámat, amikor nem jut eszembe; amikor eszembe jut, akkor nemcsak azt konstataálom, hogy nem értem, hanem azt is, hogy „*más, ennél kétségbejöttőbb dolgokról*” van szó.

Melyek ezek a „más dolgok”? Nos, a regény szerteágazó szálaiból sok mindent ki lehetne emelni, hiszen a fragmentumokból valóban összeáll itt egy világ és egy történelmi időszak. Kukorelly könyvének nagy erénye, hogy – noha nem rekeszt ki az elmelkedő vagy okoskodó diskurzusokat a szövegtérből – a politikai vonatkozásokat elsődlegesen érzéki benyomásokon átszűrve jeleníti meg. Ez is leképeződik az apa figurájában, aki, mint megtudjuk, „*nem komcsizott*”, noha talán neki lett volna rá a legtöbb oka. Szerencsére vagy éppen ezért az elbeszélő sem komcsizik, pedig a szöveg eredendően heterogenitása lehetővé tenné. Nem csupán azért jó megoldás ez, mert így az olvasó megússza a közhelyes és ma már rettenetesen unalmas „irodalmi” eszmefuttatásokat egy politikai kurzus bűneiről, hanem azért is, mert a politika beletagozódhat a „*családi boldogság*” névvel jelölt, jóval tágabb és izgalmasabb

problematikába. A TÜNDERVÖLGY írója persze folyamatosan játszik a súlypontoszással. Az olvasó hol az apavonalat véli a legfontosabbnak, hol a rejtélyes és státusát állandóan változtató C. nevű nőt („*aki a mű központi alakja*”), hol a „pézn” címszó alatt kifejezhető emberi viszonyokat; ez utóbbira még visszatérek. A legtágabb kört azonban ez a bizonyos „*családi boldogság*” alkotja, amely egyszerre halálos és megtartó, dögletesen unalmas és sírnivalóan megható, a szeretet első számú közege és legfőbb ellensége; egyszerre elérhetetlen és elveszítéstartetlenül jelen levő. Tulajdonképpen akármerre indul el az elbeszélő ebben a „*völgymentben*” (a cím két tagját elválasztó nagy V talán az emlékezés alászálló jellegére utal), mindenképpen a „*családi boldogság*” szókapcsolat lehetőségének és lehetetlenségének a kérdésébe botlik. „*Ez a könyv nem C.-ről szól, hanem a családi boldogságról. Arról, hogy van-e cs. b. Nincs.*” Másutt természetesen az derül ki, hogy nagyon is van, csak éppen nem igazán boldogító, hanem ragacos, unalmas, sőt „halálos”. Tolsztojra – és a tőle való távolságunk érzékeltetésére – azért van szükség, mert nála ugyanúgy ez a kettősség fogalmazódik meg megismételhetetlen szépséggel, csak éppen ellenkező előjellel, mint a XXI. századi regényben. Az orosz író *akarja*, hogy *legyen* családi boldogság, ám annyi lemondást és önfeladást épít bele ebbe a kellésbe, hogy azt majdnem másfél évszázaddal később már szinte önmaga cáfolatának érezzük. A TÜNDERVÖLGY elbeszélője a fentebb idézett „*nincsből*” indul ki, miközben lépten-nyomon tapasztalja a saját bőrén, hogy valami mégiscsak van, valami, amire vágyik és amitől menekül egyszerre.

Egyébként Kukorelly szövegének működésmódja sok tekintetben azokra a kocsmai játékautomatákra emlékeztet, amelyeken kártyalapok vagy gyümölcsök futnak folyamatosan; a játékos feladata, hogy a megfelelő pillanatban megállítsa a gépet, s ezáltal egybeeséseket hozzon létre. A TÜNDERVÖLGY fejezeteinek elején ugyanígy futnak az évszámok; a lepergő időt a fettel szedett dátumnál állítja meg a szerző. Ilyenkor a gép egy ismeretlen rak-tárból kidob egy szót. A negyedik fejezet elején például a „pézn” szó bukkan fel. Erre a vonatkozásra azért szeretnék kitérni, mert az egyik legkülönösebb összetevője a regénynek, és egy alaposabb elemzés talán komplex poé-

tikai alakzatokat tárhatja fel ezen a vonalon haladva. A pénz ebben a műben óriási, önálló hatalommal növekszik, kissé ahhoz hasonlíthatóan, ahogy Marx írja le demonikuságát a GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK-ban. A démonikus erőt az biztosítja, hogy nem csupán beépül minden emberi kapcsolatba, hanem e kapcsolatok mércéjévé és szabályozójává is válik. „Másoknak a pénz által jelentek bármit, mert amit csinálók, elcserélni igyekszem arra, amit ők csinálnak, és abba nekik előbb még bele kell egyezniük. Ha beleegyezne, az a pénz, belemész, azzal állítod elő. Ha nincs pénzem, nem szeretnek.” A „pénz” szóval tehát minden emberi viszony cserkapcsolat-jellegét metaforizálja a szerző. Ha nem tudsz valamilyen „árut” kínálni magadból másoknak, ha nem teszel egy-két lépést, „egy-két másoknak megfelelő mozdulatot legalább”, akkor magadra maradsz. Az átvitt értelem mellett végig megmarad a „pénz” konkrét értelme, hiánya vagy megléte, az előbbi eszmefuttatásokat követően nem véletlenül merül fel a büzlő hajléktalan képe. De nem csak az a baj a pénztelenséggel, hogy megvonja tőlem a többiek szeretetét. „Amikor nincs pénzem, nem törődöm a többi emberrel, köpök rájuk, muszáj, hogy pénzem legyen. Én nem vagyok közömbös, szükségem van egy helyre, és ez a hely a többiek között van.” Ahhoz, hogy az ennek helye legyen a többiek között, pénzre van szükség; pénz nélkül nincs **családi boldogság** sem: „nincsen hozzá pénz, nincs elég a boldogsághoz”. „A pénz az időmet váltja ki, jelen időt jelent, külön veszi, ha nem is hozza vissza, de megjeleníti, láthatóvá teszi.” Nemcsak mérce és viszonyítási alap a pénz, hanem általa válnak láthatóvá az emberi viszonylatok. Lehetetlen őket elválasztani a pénztől. Ez a fejezet nagyon érdekesen tagolódik a mű egészébe, és talán magyarázatlehetőséget nyújt az egyik legtöbbször visszatérő és legerőteljesebben vizuális történetfoslány szerepére vonatkozólag. Az ismeretlen férfira gondolok, akit a gyerekcsapat tolvajnak néz, holott öngyilkosságra készül, amit aztán el is követ: a HÉV-szerelvényvel fejezti le magát. Ennek a történetnek semmiféle konkrét értelmezési tere nincs például az apavonal vagy a családi boldogság ügy vetületében. A pénzfejezet tükrében azonban legalább részben érteni véltem a történet jelentőségét. Az öngyilkosságra készülő, akiben a gyerekek ösztönösen megérik a kirekesztettet („tolvaj”), tulajdonképpen a

„pénz” nélküli ember, akinek nincs helye a többiek között. Talán éppen azért választja önmaga elpusztításának ezt a groteszk formáját, hogy utolsó gesztusával még egyfajta „pénzviszonyt” hozzon létre: mintegy átnyújtja a koponyáját, mint soha többé nem viszonzható adományt.

Ezzel a konkrét példával azt szerettem volna érzékeltetni, hogy Kukorelly regénye a motivikus kölcsönkapcsolatok bonyolult hálózatát tárja elénk, miközben (és számomra ez az egyik legvonzóbb vonása) nagy teret biztosít a véletlenszerűnek és az esetlegesnek. A mondatok szintjén is teljesen kiszámíthatatlan az egymásra következés logikája, a fejezetek pedig, mint láttuk, csak nagyon tág értelemben súlypontosznak és szelektálnak az emlékek és a képzetek áradásában. A sokszorosan ismétlődő mozzanatok, mint amilyen a lefejezett ember története is volt, nem feltétlenül azon a szinten fontosak, mint amelyeknek az eddigiekben központi jelentőséget tulajdonítottunk. Maradnak elvarratlan és narratológiaiilag valószínűleg elvarrhatatlan szálak, de utóbb ezek sem bizonyulnak fölöslegesnek, mert vagy hangulati effektusokként, vagy éppen a kaotikuság és áttekinthetelenség kellékeként funkcionálnak. Nyilvánvaló, hogy annak a befogadónak a számára, aki egy „igazi” regénytől szorosabb, rafináltan átgondolt, egyetlen szerző központon feltételező kompozíciót vár el, nem ez a könyv lesz az ideális olvasmány. Aki ellenben képes a saját szabadságát megérezni abban a szabadságban, amellyel Kukorelly a regény anyagát és az attól elválaszthatatlan írói eszközöket kezeli, az jól fogja érezni magát ebben a TÜNDERVÖLGY-ben.

Angyalosi Gergely

III

SINE IRA ET STUDIO

Kukorelly Endrének az idei könyvhéten megjelent legújabb könyve körülbelül ugyanannak az elmúlt kilenc-tíz éves alkotói korszaknak az összefoglaló munkája, amiképpen ez más jelentős magyar írók szintéziskísérletéről is elmondható, például Esterházy HARMONIA CAELSTIS-éről vagy Márton László regénytrilógiájáról, a TESTVÉRISÉG-ről. Mindhárom mű „nagy-

epikai” alkotás, s nemcsak abban az értelemben „opus magnum”, hogy egy alkotói korszakot összegez, hanem abban is, hogy olyan műfaji formákra reflektál, melyek a klasszikus nagypikák reprezentálták: mint például a történeti regény vagy a családregény. Érdekes és tanulságos lehetne ezért az ezredforduló magyar irodalmát egy ilyen összehasonlító vizsgálattal jellemezni. Ez azonban nem lehet jelen rövid kritika célja, sőt talán még egy „sine ira et studio” elemzéshez túl korán is lenne, amint ezt az Esterházy-regény, különösen a JAVÍTOTT KIADÁS körüli ellentétes vélemények, sőt polémiák is jelzik. Ugyanakkor azonban világossá kell tenni, hogy a TÜNDÉRVÖLGY nemcsak az egyik legszínvonalasabb, legfontosabb teljesítménye ennek a korszaknak, de egyszerűen magán viseli annak az irodalmi konszenzusnak a befolyását, mely nemcsak ezt a korszakot, de már az előzőt is, azaz a nyolcvanas éveket meghatározta.

Kritikai észrevételeim velejét ezzel voltaképpen már meg is előlegeztem. Kukorelly „regénye” ugyanis egyfelől igazi, a jelenkori magyar prózát megújító, egyedülálló kísérlet, másfelől azonban egyes, alább részletesebben is kifejtett vonásai arra engednek következtetni, hogy műfajilag bele lett kényszerítve egy rá nem illő kabátba, melyet úgy hívunk, hogy „mai magyar regény”. Márton László Balassa Péterről írt nekrológiájában olvastam nemrég azt a visszaemlékezést, hogyan adták meg kritikusok és őket követve írók 1979-ben a jelszót: a lírai korszaknak vége van, a magyar irodalomnak epikai fordulatot kell tennie. S az elmúlt két évtized valóban másról sem szólt, mint erről az epikáról. Ha tehát az imént azt mertem állítani, hogy a TÜNDÉRVÖLGY „bele lett kényszerítve” ebbe a nem rá szabott poétikába, akkor a *passivum*mal (mint igei alakkal) egy olyan irodalmi folyamatot jellemez, mely mintegy írja önmagát, s függetlenedett az egyes írói karakterektől, az egyéni tehetség impulzusaitól. Kukorelly kritikusai mindig is szerették éppen az ő munkásságában ezt az autonóm folyamatot méltatni, talán egyoldalúan is.

Ha azonban az említett *passivum*ot feloldjuk *activum*ra, a következő poétikai tényezőkkel kell számot vetni. Egyfelől van az irodalmi közélet, mely elsősorban maguknak az íróknak mint elsődleges olvasóknak író kortársaikkal szemben kinyilvánított olvasói elvárásai-

ban fogalmazódik meg. (Nem véletlen, hogy íróink nagy része egyben kritikus is.) Másfelől pedig minden egyes újabb mű az ebben az irodalmi konszenzusrendszerben található csak a maga helyére. Jelen esetben a TÜNDÉRVÖLGY már a címmel is utal arra, hogy a narratíva a magyar költészet hagyományához is kapcsolódik. A TÜNDÉRVÖLGY nemcsak Vörösmarty remekműnek ugyan nem nevezhető elbeszélői költeményének szép, poétikus címét idézi fel, hanem azt a jelen esetben nem szubjektív, nem is lírai, ám mégis költői attitűdöt is, miszerint mindaz, ami a műben szöveggé vált, már le volt jegyezve az emlékezetben, be volt írva a szívbe.

A TÜNDÉRVÖLGY-et ebből a nézőpontból olvasva először is megállapíthatjuk, hogy olyasmire tesz kísérletet, amiben eddig egyetlen magyar prózaíró sem volt sikeres: kiterjeszteni a személyes, konkrét tárgyi emlékezet munkáját arra a fél évszázadnyi magyar világra, amelyet a „szocializmus” ötven évének nevezünk. A TÜNDÉRVÖLGY páratlan értéke éppen abban áll, hogy ez Kukorellynek sikerül: függetlenül a harag, az indulatok, a hazugságok és ideologizálások nem éppen termékeny litterális közegétől, a TÜNDÉRVÖLGY-ben *sine ira et studio*, a maga tárgyi pontosságával, hűvösségével és érzéki bizonyosságával megjelenik egy világ, melyről egyáltalán kétség nélkül az is nyilvánvalóvá válik, hogy *végleg elmúlt*. És ez paradox: hiszen a múltunk mi magunk vagyunk (*praesens imperfectum*), a múlt nem más, mint (ahogy az alcím fogalmaz) „*az emberi szív rejtelmei*”. Ez a paradoxon, hogy ti. hogyan lehet mégis végleg elmúlt (*praeteritum perfectum*) az, ami mi vagyunk, vagyis az emlékeink (*praesens imperfectum*), teszi lehetővé azt a sajátos melankóliát, sőt rezignációt, amely a mű alaphangja, s mely túlhatol minden narcisztikus, szolipszista elefántcsonttoronyon, s a közép-kelet-európai identitás ellentmondásait szólatgatja meg.

Az emlékezet munkájáról hosszabb elemző tanulmányt kellene írni. Jelen kritikában csak még másik két sajátágáról szólok. Az egyik a *gépiesség*. „*Az ember gép. Fölkel ez a gép, és lefekszik.*” (157.) És folytonosan emlékezik. Sokszor ugyanarra az eseményre vagy látványra, melyet olykor szinte idegesítően sokszor mond el, kisebb-nagyobb eltérésekkel. Ez az emlékezet ugyanakkor alig dolgozza fel azt, amit „*gomb-*

nyomásra felmond”. Bizonyos értelemben problémátlanak is nevezhetném ezt az emlékezetet. Könnyedén helyezi vissza magát a régmúltba. Pillantására szinte automatikusan lebomblik a jelen: „*Fél lábom ugráltam a bekötőúton a Békásmegyér–Pünkösdfürdő hév-megállóig. Az út két oldalán kukoricatáblák, hazafelé törtünk mindig néhány darabot, estére megfőzte a nagyanyám. Szállj le Békásmegyernél, és képzelj oda kukoricatáblákat! Búzát, repcét, bármit képzelj oda, bármely képzelet jobb. Nekem sikerül, könnyedén fantáziálok, könnyen képelek napraforgót, lebontom a lakótelepet, lebomlik magától, visszadugdosom a házonnövényt.*” (138.) Mintha szinte jelentéktelenre zsugorodna a különbség az emlékező és az emlékezett én között. Mintha az emlékező majdhogynem azonos lenne azzal a gyermekkel, akire emlékezik, vagy legalábbis éppen annyira irreális, végleg elmúlt, nem létező lenne, mint egykori önmaga vagy a kukoricatábla a békásmegyeri lakótelep helyén.

A gépiességhez tartozik a numerikusság is. A 9x9-es szerkezet számszerűsége egyszerűen fegyelmez, korlátoz is. Apollón Múzsájának száma ez, a világosságé, a rációé, a pontosságé, a szilárd határoké. Holott mindaz, amire Kukorelly emlékezik, minden, csak éppen nem normális és nem racionális. Semmi sem az, amire az elmúlt fél évszázadban emlékezni lehet. És nem racionalizálható minde nélkülött az írói emlékezet legfontosabb tárgya, célja és végpontja: a halál. Az apa halála a kórházi ágyon, a fej nélkül heverő öngyilkos teteme a HÉV töltésén vagy '56-ban a Szondy utcában az úttesten áthaladtában lelőtt lány vagy éppen C., az énelbeszélő „*felesége*”, illetve aki a „*felesége lehetett volna*”, de „*már meghalt*”, „*öngyilkos lett*”. (41.) Az emlékezet számára a váláshoz való viszonyulás paradox, „*abszolút viszonyulás*”-t jelent, mely túl van „*a beszéd és a nem-beszéd határán*”. (363.) Ezzel egyszerűen ki van zárva a gyász, Mnemosyné eredendő birodalma, s a felidézett történeteket egyfajta sorstalan, tragédiamentes végzettségűség hatja át.

Az emlékezet e három sajátására hivatkoznunk is elegendő ahhoz, hogy kijelenthessük: az emlékezet nem alapoz meg igazi elbeszélői struktúrát. Inkább *költői*, azaz nem szelektív, mellérendelő, fragmentális, s a felidézés nézőpontja szinte értelenül, kamaszosan eggyé olvad a felidézettel. Ha ezt az elbeszélői pers-

pektívát naivnak, sőt szinte későn érőnek, „retardáltak” nevezem, akkor arra az írói lehetőségére is utalok, melyet először talán éppen Kertész Imre könyve, a SORSTALANSÁG használt ki: az emberi gonoszsággal szemben reszantott balgatagság mintegy védőpajzs a ressentiment, az indulat, megvetés, a hamis fölényeskedés, az erkölcsi ítélkezés, sőt mindenfajta moralizálás csábításaival szemben. Nagyon is valószínű, hogy ma nem lehetne megírni a SORSTALANSÁG-ot, egy ilyen tárgyilagos, sőt szelíd regényt ma sem Kertész, sem másvalaki nem tudna írni. Bizonyára már nem létezik olyan együgyűség, mely hatékonyan képes lenne megvédeni a gyűlölködés, a kirekesztettség, a reváns, a düh indulatai ellen, melyek ordító farkasokként veszik körül az egyént. S ezt Kukorelly is tudja, ezért nevezem inkább *költőinek* az elbeszélő perspektíváját. A TÜNDERVÖLGY elbeszélője ezt *szabadságnak* is nevezi, az írás gesztusában benne rejlik szabadságról szólva. „*Azért írok, mert jólesik, ezt a játékot játszom, szabadságból írok.*” (245.) A játék persze nem lehet ártatlan, ahogyan ez a szabadság is gépies. Mégis, mindezzel mintha az elbeszélői hang azt kívánná bemutatni, hogy a költői emlékezetnek több lehetősége van, hitelesebb lehet az érettségre törekvő, reflektáló narratívnál. Alkalmasabb lehet arra, hogy az elmúlt ötven évet egy sajátos „*memóriaalbumban*” (Gerhard Richterrel utalva), illetve annak mikrológiai közelképeiben rakja össze. *Sine ira et studio*, minden kommentár, indulat, részrehajlás, magyarázkodás, önsajnálát nélkül. Mert mi mondhatna el többet az elmúlt ötven évről, mint például „*a barna színű papundekli mokrás dobozok, bóbucyogós szerecsenfű*”-val az oldalukon. „*Zsemle, húsz deka szalámi, meg még micsonda, pár citrom. Beleharapok a zömlébe, három ujjal összefogom a tejeszacskókat, igyekszem eltartani magamtól. Élészag, pörkölt kávé, egy oszlop műanyag kosár, kávédarálógépj, vastagra kardigánózott középkorú nők, zárás előtt leszalajtott mackónadrágos férfiak...*” (223.) „*Na igen, megszoktam így, és azért szoktam meg, mert unalmas és annyira kétségbejítő.*” (Uo.)

Úgy tűnik azonban, hogy ez a sajátos, a GYÓGYNÖVÉNYKERT óta Kukorellyre jellemző költőiség nem tudta áthatni, teljesen átformálni a mű prózáját. Ott maradt kísértésnek a regény, sőt a nagy regény vagy legalábbis egy ellenregény. Ezért érzekelni lehet egy bizonyos

kényszerességet már a terjedelemben is: a TÜNDERVÖLGY túl van írva, imitál egy nagy formátumot, amely – terjedelemben – nem a sajátja. Különösen kár ez, ha meggondoljuk, hogy egyébként mennyire *mérték tartó* a mű maga, a szó etikai, esztétikai aristotelési értelmében. Nagy a kísértés továbbá, hogy a szerző a kamaszkor képeit egy családtörténetnek, mint egésznek a fragmentumaivá illessze össze, hogy túlhangsúlyozza az apa figuráját, holott voltaképpen csak annyi az igazi szerepe a könyvben, hogy meghal. Noha ez a regény nem apakomplexusról szól, valamiképpen mesterségesen mégis elő kell állítania, hiszen a társadalom, amelyben élünk, apák és fiúk társadalma. Erre játszott rá Esterházy HARMONIA CAELESTIS-e. Az „apa” a személyes, a társadalmi és a történeti identitás integráló figurájává vált. Egyetérthetünk Farkas Zsolttal abban, hogy ezzel Esterházy újabb könyvei, a fikcionalitásból kilépve, egy családi-nemzetiségi mitológiába zártak be, abba az írói gesztusba, mely szerint az apa, illetve az apák, az Esterházyk maga a történelem, ők vagy ő maga az ország, a nemzet. (*Holmi*, 2003/7. 931.) Lehet persze éppen ezért egy más apafigurát vezetni be, mintegy ellenképként, aki voltaképpen nem több a halálánál, azonban az ilyen ellenfigurákkal az a baj, hogy rendszerint nem sikerülhetnek jobban ellenképünkél. Az emlékezet a TÜNDERVÖLGY-ben olykor szinte kényszeresen akarja magába fogadni a családot, a generációkat, mint a történeti emlékezet anyagát, holott nyilvánvaló: nincs történelem. Sőt nincs történet sem, csak történetek vannak, mindig ugyanarról. A TÜNDERVÖLGY a maga egészében sokkal inkább József Attila szavait idézheti fel az olvasóban: Se apám, se anyám, se istenem, se hazám...

Esterházy Péter moralizáló és Márton László cinizmusra hajló történeti narratíváival összehasonlítva Kukorelly talán a „*rezignáció lovagja*”-nak tűnhet. A mottók közé bizonyára nem merő véletlenségből választotta Kierkegaard-t is, mintegy kibékítendő a kibékíthetlent, mely kettősséget az imént József Attila lírai radikalizmusával és Kertész prózájának szofisztikált gyermeki ártatlanságával igyekeztem jellemezni. Mindkét hasonlattal csak körülrömpöltem azt, amit már e recenzió címében is összefoglaltam: a TÜNDERVÖLGY közeli történelmünk tacitusi *lírja*.

Kocziszkó Éva

PONTOS TÖRTÉNETEK – EREDETI VÁLTOZATOK

Polcz Alaine: *Leányregény*
Jelenkor, Pécs, 2000. 144 oldal, 1200 Ft

Polcz Alaine: *Karácsonyi utazás (Halál és cserepek)*
Jelenkor, Pécs, 2002. 126 oldal, 1200 Ft

Polcz Alaine a KARÁCSONYI UTAZÁS előszavában írja meg, hogy ez az (önéletrajzi) műve miként kapcsolódik férjé, Mészöly Miklós PONTOS TÖRTÉNETEK, ÚTKÖZBEN című könyvéhez (ami a Magvetőnél, 1970-ben jelent meg először; a teljes alkotást a Szépirodalminál 1977-ben kiadott, két fejezettel bővített kiadás tartalmazza). Azért is fontos ez az alig másfél oldalas előszó, mert Mészöly különleges opusának eredetéről tudunk meg itt fontos dolgokat. Az író két újabb epikai alkotásának megközelítéséhez így természetes módon adódik, hogy eme MM-kötet rövid rekapitulációja legyen a sarokkövünk.*

Ezzel a kisregény terjedelmű prózakötettel az irodalomkritika viszonylag keveset foglalkozott (ha a hatvanas, hetvenes években írott AZ ATLÉTA HALÁLA, a SAULUS, a FILM fogadattásával vetjük össze). Pedig irodalomesztétikai, prózapoétikai szemszögből is felettebb merész és eredeti mű ez; bizonyos tekintetben a kétségtelenül legradikálisabbnak tekinthető remeklés, a FILM rokona. Míg ez utóbbi azt az írói fikciót viszi végig, hogy a „kamera”, a „forgatás” kegyetlenül rideg „objektívje” rögzíti a történeteket, a PONTOS TÖRTÉNETEK-ben a főszereplő-narrátor anonim eleven asszonyhangja, beszéde szól az olvasóhoz egyfajta rezzenetlenséggel. Ez a „hang”, mint valami lágy és egyúttal biztos, domináns textúra tartalmassá is válik, tartós selyemanyagként borítva be az epikai anyagot, az erdélyi és honi utazások történeteit. Ez alaptónus, mely mentalitás is egyben, és a művet nagyfokú és egyenletes tárgyilagossággal, ugyanakkor érzékletes képszerűséggel, a beszéd és metakommunikáció meg-

* Az első kiadás kötetének kiadói borítóját Huszárik Zoltán tervezte; ő készítette a SAULUS borítógrafikáját is (1968). A két alkotót sajátos barátság kapcsolta össze. Huszárik ismételt elkészítette egyes Mészöly-művek szinopszist is; forgatókönyveik megírását tervezte.

figyelésének, rögzítésének meleg empátiájával határozza meg.

A KARÁCSONYI UTAZÁS előszavában az író nő a majdani Mészöly-filológia számára is pontosan körvonalazza e Mészöly-mű szövegeinek eredetét. Az író felesége, aki a kötet dedikációjában úgy szerepel, mint „A.”, „*aki megőrizte ezeket a történeteket*”, az író ösztökélésére magnetofonba mondta utazási élményeit, gondolatait; Mészöly ezt követően a legépezt szövegananyaggal dolgozott.

Az író korabeli esszéi, jegyzetei is tanúsítják, hogy ebben az időszakban (a hatvanas, hetvenes évek fordulóján) a film, prominensen a „cinéma vérité”, Warhol „permanens kamerája” és az ezzel összefüggő esztétikai, filozófiai kérdések különösen foglalkoztatták – talán ez is inspirálhatta a PONTOS TÖRTÉNETEK-et. Előzményének tekinthető az is, hogy az ATLÉTA női narrátorának, hősnőjének, Hédiének az elbeszélő hangját is pár éve dolgozta ki Mészöly (az erdélyi szántér, igaz, más struktúrában, ott is megjelenik). Formálási szempontból – a szerzői intenció szerint – a kötet a Dürertől való mottó jegyében született, mely szerint „*Olyan vonalakra van szükségünk, melyeket nem húzhatunk meg határozott szabály szerint, csak ponttól pontig*”. A cím első szava nyer így sajátos értelmet, hiszen a „*pontos*” jelző a reneszánsz festő maximájának „pont” fogalmára és vele e próza természetes, elasztikus realizmusára mutat, melyben a mikrotörténekek „pontjai” átmenetek, epikai átvezetések nélkül kapcsolódhatnak össze. Szinte semmi stilizációt és minimális szerkesztettséget érzékelünk. Mivel az elbeszélő eredeti (gépiratos) szövege nem maradt fenn, Mészöly írói munkáját – a szerzői koncepción túlmenően – elsősorban a tömörítésben lehet sejteni, csak bizonyos leíró részeknél érzékel az olvasó „saját” Mészöly-szövegeket; ezekből is keveset, igaz, itt-ott előtűnnek ezek a „kristályos”, élesen metszett, képszerű, rövid mondatok, melyeknek jellegét más műveiből ismerjük. (Ez azonban elég ahhoz, hogy a szerző szinte láthatatlan kézjegye észlelhető legyen.) Megjegyzendő, hogy a XX. századi magyar epikában kevés az ilyen „természetes”, ön-életrajzi, elevenül mesélő, dokumentatívnak is nevezhető próza; távoli rokonaként Móricz A BOLDOG EMBER-e, illetőleg Csalog Zsolt ezekben az években jelentkező „szocioprózája” jut a recenzens eszébe.

Még egy, a mű esztétikai jellegét és értelmét

befolyásoló, színező sajátossága van e Mészöly-kötetnek, amit – Polcz Alaine két saját munkájáról bevezető jelleggel szólva – meg kell említeni. A korabeli olvasó bizonyára még inkább érzékelhette, hogy e műnek volt – abban az időben igen ritka – politikai „understatement”-je. Írói céljainak érintőlegesen hozadékaként sok hír is van benne a hatvanas, hetvenes évek erdélyi, romániai valóságáról. Aminek hitelességét a narrátor „beavatottsága” és egyben külső, látogatói szemszöge egyaránt elmélyíteni volt képes. Vagyis közvetlen, spontán szociográfiaként is olvashatók a sorai. Gyermekek és fiatalok között Polcz Alaine ugyanis Kolozsváron élt (a nyarakat sokszor töltötte a vízaknai rokonoknál, de gyerekként Bukarestben is lakott), és családi, baráti kapcsolatok, látogatások révén mindvégig eleven kapcsolatban maradt az otthoni emberi világgal, magyar és román kétnyelvűségét is megőrizve. Történetei – a korabeli nyilvános (politikai) sztereotípiák éles kontrasztjaként – megdöbbentő, hiteles eleven képet adnak az „odaát” folyó életről, a romániai kisemberek, úton levők, munkások, vidékiek – fiatalok és öregek – roppant nehéz létviszonyairól (nemzetiségtől függetlenül).

Az előszóból tudjuk, hogy Polcz Alaine a KARÁCSONYI UTAZÁS eredeti magnófelvételét, lejegyzését is férje számára készítette, s az író tervezhette is, hogy újabb művé dolgozza a a dosszié-ra ráírta a tervezett címet, az itteni alcímet (HALÁL ÉS CSEREPEK), és formálási jelzéseket tett a kéziratoldalak margójára. Így maradt fenn hagyatékában.

Megjelenésének évét tekintve a LEÁNYREGÉNY a korábbi, mégis a KARÁCSONYI UTAZÁS című kötettel kezdjük, hiszen tartalmilag ez fűződik a Mészöly-könyv „*megőrzött történetei*”-hez. Pontosabban: annak vízaknai, kolozsvári részeihez és a később készült kiegészítő kettős fejezethez (HÁROM ÉV MŰVA [TEPLOM; ÖREGEK, HALLOTTAK]). Az előbbieket Polcz Alaine az 1960-as évek második felében, az utóbbiak pedig pár esztendővel később tett rokonlátogató útjainak emlékenyagára épülnek; saját műve pedig egy 1977 végén tett utazás alig pár napos eseményeiről szól. Alaptörténete, mely hat fejezetbe rendeződik, voltaképpen roppant egyszerű (és az előzmények ismerete nélkül is világos egész). Karácsony előtt pár nappal jön a budapesti családdhoz a gyász hír: Vízaknán meghalt Alaine nagybátyja, Miklós bácsi, és a

karácsonyi ünnepek előtti napon lesz a temetése. Az elbeszélő édesanyjával és fiútestvérével, Egonnal – karácsonyi ajándékokkal is megpakolva – vonattal érkezik Nagyszebenben keresztül a végső búcsúra. Hatalmas tél van, csikorgó fagy; idős és beteg édesanyjukra is vigyázni kell. A csontig fagyasztó hideghez még hozzájárul, hogy az egész családi látogatást, beleértve a halott otthoni ravatalozását, a temetést is, a vízaknai rokonok, unokatestvérek közötti családi háborúság árnyékolja be. A határ túoldalalról érkezettek csak egy napot töltenek ott – ekkor van a szenteste is –, de Alaine-nek mégis sikerül több, rég nem látott rokonával találkoznia, beszélgetnie s valamit megsejtenie a családi viszályok, gubancok előzményeiből, eredetéből. Anyja és testvére retúr mennek vissza, ő maga Kolozsvár felé tesz kerülőt és barátnőinél rövid látogatást, miközben új barátságokat is köt. A dolgokat az bonyolítja, hogy rövid, átmeneti enyhülés után ezekben a napokban az utakra fagyott esőtől a város közlekedése szinte teljesen megvan bénulva.

Mint ez a nyers vázlat is mutatja, az alaptörténet, az epikai keret voltaképpen egyszerű, nincs benne semmi rendkívüli – Polcz prózájának valószínűleg a szöveg sűrűsége, apró részleteinek, mozzanatainak gazdagsága és plaszticitása adja. Az ASSZONY A FRONTON esetében a könyv komoly sikerének titka bizonyára a megdöbbentő és súlyos tartalom, az elbeszélő háborús tapasztalatok kendőzetlensége, mégis tapintatos (önéletrajzi) feltárása volt, de annak a mélyebb jellegéhez is hozzájárult még valami. Olyasmiről van szó, amiről direkt módon nem könnyű szólni, de amit nem szóba hozni mégsem lehet. S ez nem más, mint a szerző érett, bölcs női személyisége, amit interjúiban, sőt kimondottan szakmai (lélektani) munkáiban is érzékel a befogadó. Polcz Alaine gyermekpszichológus, aki haldokló gyermekkel foglalkozott; fontos szerepe volt a thanatológia hazai meghonosításában és az elmúlás közelébe jutottak szervezett segítségével. Mindez kivételes emberi vonásokkal fejlesztett ki benne (és itt „fedésben” maradhat az, hogy ehhez öröklés, sors, neveltetés, emberi közeg miben járult hozzá). Empátiája, érzékelési és intuícós készsége messze az átlag feletti, különösen a női lét mindennapjainak, a testi és lelki szenvedés, az emberek közötti rejtett vagy nyílt konfliktusok megfigyelése és

rögzítése terén. Az külön, itt nem tárgyalandó memotechnikai kérdés, hogy személyes kvalitásai, avagy a klinikai naplóírás gyakorlata, esetleg az azonnali útifeljegyzések eredményezik-e a tárgyalt művekben a tények, párbeszédek részleteinek pontosságát, hitelességét.

Írói, szerkesztési, tömörítési tudását közvetlen módon, Mészöly alkotói iskolájában sajátíthatta el (egy hosszú házasságról szólunk itt – kissé kacifántosan). Ám ezen túl két könyvét érdemes más perspektívából is megközelíteni. Manapság ugyanis a *gender irodalomról*, a feminizmus irodalmi vetületeiről többféle vita is folyik. Ehhez az elsőrendűen angolszász eredetű mozgalomhoz szerzőnknek nincs köze, de írásaiban a maga intim női világát, személyes kapcsolatait (például női barátságait), ismereteit és tudatát természetes nyíltsággal hozza felszínre. Csakhogy az ő szemléletéből szinte teljesen hiányzik a nemek közötti „élet-és szerelmi harc” és a (jogi) egyenlőség motívuma, bár érezhetően sok bölcs asszonyi tudása van róluk. Talán az ő írásai ellenpéldák lehetnének a „női prózáról” (és áttételesen a feminista kritikáról, antropológiáról, a nők emberi jogairól) szóló diskurzusok referenciái között...

Van azonban egy árulkodó aszimmetria is nála (ami mind a két kötetre érvényes) – erre érdemes figyelni. Mind a két műben meglehetősen sok alak szerepel, de a figurális kompozícióban női alakok töltik meg a színtér nagyobb részét – ők a fontos szereplők. A jelen lévő férfiak inkább háttérre képeznek, van ugyan funkciójuk (szervezés, ügyintézés, az életdzsungelben való racionális eligazodás), de általában kevés beszédűek, és alakrajzuk is színtelenebb, mattabb. Bár talán titokban „körültöttük forog a világ” – mint Miklós bácsi esetében, akinek rejtélyekkel (is) teli halálával temetésekor is sokat foglalkoznak a rokon asszonyok, vagy a szép konyhafőnök fiú esetében, a LEÁNYREGÉNY Izabellájának szerelmi történetében – Polcz Alaine-nél mégis elsőrendűen a női lét intimitása kerül előtérbe. És ebből a bensőségből, elfogult, szolidáris szerzői perspektívából – mi tagadás – a férfiak életvitele, magatartása sokszor esendőbb, groteszkebb, mondhatni „bűnösebb” is (iszákosak, erőszakosak, kurválgatók, kujtorgók), vagy legalábbis másként bajos, mint a megjelenő nőké. Ez azonban rejtettebb, a felszín alatti dimenzió, hiszen az író nő „lelki kamerája” végül is elfo-

glatlanul rögzíti a vízaknai rokonokat, ismerősöket és a tengerparti szállodában megismert személyeket. A „psziché objektívje” persze csak paradoxon és metafora – ez a felvevő nem objektív, és vélhetően nem is akar igazán az lenni. Mégis, talán ebben az önellentmondásban ragadható meg Polcz Elaine könyveinek (és áttételesen a kiindulópontnak vett Mézős-kötetnek) az egyik legsajátosabb vonása.

Mint minden önéletrajzi írásnak, persze ezeknek a műveknek is a beszélő, a történetet elénk táró személy a voltaképpeni protagonistája – a KARÁCSONYI UTAZÁS-nak és a LEÁNYREGÉNY-nek Polcz Elaine az igazi főszereplője vagy pontosabban: a személyes fókusza. Mint másokon segíteni kész figyelmes valaki, aki köznapi helyzetekben is pszichológusként viselkedik, és aki saját magát nem problematizálja (hiszen adottságait, vonásait, viselkedését önironiával szemléli és reflektálja), az elbeszélő az „úton haladó tükör”, melynek visszaverődő fényei a környező, bemutatott személyekre is rávetülnek. Van benne valami permanens átkellesítettség (és ezzel a szóval pszichológiai értelemben a „lélek”-re meg a „spiritus”-ra és a spiritualitásra, vallásosságra is utalunk), ami szemléletét, ábrázolását mélyen áthatja. Emelésre érdemes az írásoknak az a stilisztikai, nyelvi szerkezeti vonása, mellyel spontánságot is teremt, és az azonnali beszámoló érzetét kelti. Mind a két kötet ugyanis folyamatos jelen időt használ, mintha egy helyszíni tudósítás leírt szövegét olvasnánk – ami igen elevennek hat, hiszen az élőbeszéd érzéki hatását is odalopja.

A LEÁNYREGÉNY vélhetően a hetvenes évek vége felé jánstódó utazási történéseinek fő helyszíne: Constanta egy elegáns tengerparti szállodája, ahol az elbeszélő nyaral (testvérbátyjával van együtt, aki ibuszosként dolgozik, és szervezi a csoportok üdülését, életét). Hamarosan két barátnője is akad a hotelben, akik életük bonyodalmaikról beszélgetnek vele – az egyik Izabella, a csíki székely pincérlány, a másik Terike, a vitális, de problémákkal teli, rejtélyes életű, félig román, félig magyar idegenvezető. Szerelmek, konfliktusok, indulatok, alakoskodások, igaz és hamis vallomások gubancjai árnyalják e viszonyokat, és persze a „szocialista idegenforgalmi virsfaft” abszurditásairól, a fekete-tengeri üdülőhelyről szóló, kommentár nélkül is leleplező, jellemző megfigyelésekre kerül sor. Ebben a világban szín-

te csak a köznapok krízise az állandó, miközben a balkáni világ népi színes, a természetmegfigyelések elemi szépsége is jelen van a leírás összképében. A regnáló diktátor neve ugyan elhangzik, de politikáról voltaképpen nincs szó, a könyv egésze mégis a romániai szocializmus leleplező tükrékként is működik – szinte szándéktalanul, részletekben gazdag észrevételek summázataként.

Mindkét könyvben lappang valami, a nyers élet produkálta rejtély, melynek végső nyitját nem is leli a szerző – egyfajta „félbehagyott nyomozás” beavatottja az olvasó. Voltaképpen mi volt a vízaknai temetés körül kavargó indulatok valódi oka, gyökere? A bírvány, a nagybácsi hagyatékának megszerzése? Ki vallja be a rokonoknak a megtörtént dolgok felét, s ki hazudja el a negyedét? Egy családi szövevény, régi, begyógyulatlan lelki sebeknek ezek csak a többszörösen nyitottaként látszó tényállások. Végül is Izabella tényleg megközelíthetetlen-e, mint állítja? Valóban szereti Dant, a román fiút (amit tagad), avagy igaz a pletyka, hogy férfi vendégek látogatják a pincérlányok szobáját? Az élet, a szerepjátszás, a disszimuláció szövevényében, melyre a szerző ráérez, e kérdések megválaszolatlanul maradnak függőben.

A szerző szemléletében egyébként is van egyfajta gyermeki, ámuló – szinte naivnak is mondható – vonás. És ebből ered a nyitottsága, amellyel a jelenségeket, a helyi életmódok, kultúrák sajátosságait regisztrálja. Erre egy részletet idézünk befejezőként és illusztráció gyanánt. Egy alkalommal Constantának nem a tengerparti üdülőövezetbe tartozó részén bolyong, és amit ott lát, azt álmélikodón, de roppant tényszerűen írja le: *„Blokkházak. Ez a hátsó udvar. Óriási kartondobozok vannak kitéve, ezekben gyerekek ülnek és játszanak. Kukák, a kukák körül szemét. Hátsó kertek, kerítés nélkül. A két szemben lévő ház között út vezet, iszonyú hepehupás. Hogyan tudnak egyes darabok lesüllyedni, mások felemelkedni? Érthetetlen számomra... Fialák lányok a hajukat szárogatják. Ez az a bizonyos élet, ami annyira meglep.”* (Kiemelések: F. M.) – Igen, az élet mint a rejtélyek és meglepetések folyamatossága. És talán ettől olyan keresetlenek és élményszerűek, szabályok nélküli, pontoktól pontokig rajzoltak ezek a kötetek.

„...VASS VAGYOK, A TEREMTÉS KORRODÁLTJA...”

Vass Tibor: *Esőnap*
Parnasszus Könyvek, 2003. 188 oldal, 980 Ft

Nem könnyű eldönteni, hogyan is beszéljünk Vass Tibor költészetéről. Ennek a költészetnek a szellemi közegét ugyanis éppen az a tévováság alkotja, mellyel az olvasó körüljárja, szemléli, értékeli és élvezi vagy éppen bosszankodik rajta.

Könnyen el tudok képzelni egy olyan kritikát, mely a költő modorában szarkasztikusan élcelődik azokon az élethelyzeteken, melyeket költeményeiben, ezekben a meglehetősen esz-köztelen szabad versekben az olvasók *elé tár*. Nem véletlenül fogalmazok így – ebből a lírából a szerző életét, családját, érzéseit, mentalitását, vonzalmait és ellenszenvait olyan mélységig meg lehet ismerni, hogy az ma már az alanyi-vallomásos költészettípus művelőitől is szokatlan lenne.

Éppenséggel magukból a hagyományos lírai szerepekből is ki lehetne indulni, sorra véve őket, egyfajta lírai katalógust, témák, helyzetek és attitűdök regiszterét megszerkesztve beszámolhatnánk arról, hogyan gondolkodik a költő barátairól, szerelmeiről, nyelvéről, a közösségről, melyhez tartozik, a tájról és a természetéről, melyben él (ritka tematika manapság), miként vélekedik a kultúra állásáról, magukról a költői szerepekről, a nyelv és az irodalom állapotáról. Kísérletet lehetne tenni annak a fura *jó közérzetnek*, regionális és egzisztenciális otthonosságának az értelmezésére, ami épelméjű embertől a XXI. század elején enyhén szólva meglepő. Ahogy szó esik egy naplementenézésről a gyerekekkel, *pályinkázás*-ról valamelyik közeli falu kocsmájában, egy kutya vagy egy nagymama eltemetéséről, vagy akár csak a miskolc–budapesti expresszvonat büfékocsijáról, az szinte már Krúdyt vagy Kosztolányit juttatja az ember eszébe.

Ugyanakkor egy nagyon száraz, kizárólag a grammatikai és retorikai alakzatokra koncentráló értekezést is meg lehetne írni Vass könyvéről. Ez a tanulmány Roland Barthes és Erdély Miklós munkásságának szellemi terében helyezné el Vass-t, gondolkodásának szemiológiai logikáját és teoretikus érzékenységét állít-

va a középpontba, valamint azt a sajátosságot, ami Erdélynek minden munkáját jellemezte: hogy a szövegek szigorúan önmagukat tematizálják. Ebből az avantgárd gesztusból Vassnál a paródiába hajló gyakorlat lesz, ami egészen addig megy, hogy a NEM LESZ VERS-et is megírja. Így kezdődik: „*Bizonyára lesz, hogy nem lesz / versem, amit adhatnék, / közlésre mondjuk, valami jóféle lapnak. / Uborkaszezonban fogom / megírni a Nem lesz verset, / bizonyára, / mikor más dolgaim akadnak, / nem lesz időm, más dolgaimtól / Lesz verset írni, / közlésre mondjuk, valami jóféle lapnak.*” Az *objekt*, ami ebben az esetben persze maga a verse, úgy készül el, hogy beszámol saját el nem készüléséről. Létmódja nem más, mint a nyom a nemlétéről szóló dokumentációban. Még egyet csavar tehát azon az eljáráson, amikor egy képtelen műtárgy vagy performance csak terveiben, projekt-dokumentációjában valósul meg: ő a meghiúsulást dokumentálja. „*Ha csejnetnek, senki sem áll az ajtó előtt*”, ahogy a túzóltó mondja Ionescounál. Vass Tibor versei ezt a paradoxont illusztrálják a lehető legtermészetesebben.

Éppen ezért, ha az összehasonlító elemzés elveit igyekeznék érvényesíteni, elsősorban a társművészetek felé kellene kitékintnem: a performance, illetve az installáció műfajával kellene összevetnem Vass költeményeit. Indokolná ezt egyrészt az az életrajzi körülmény, hogy Vass köztudottan a művészeteknek ezen a területén is tevékenykedik; de a lényeg nem ez. Az akciók, performance-ok, happeningek egyik legfontosabb (közös) sajátossága, hogy megvalósulásuk előtt létrejön egy részletes terv, a koncepció összefoglalása, olykor az egész esemény részletes forgatókönyve. Ezt követi maga az esemény, ami lényegében veze azonos magával a műalkotással; és végül minderről leírás, fotó- vagy mozgókép-dokumentáció, retrospektív beszámoló készül. Az avantgárd, popkultúra, a hetvenes–nyolcvanas évek ellenkultúrája részeként maguk ezek a dokumentációk mint önálló művek, önmagukról beszámoló dokumentációk is megjelentek, és ezen belül külön kategóriát alkottak a valójában meg sem valósítható akciókról szóló beszámolók. Vass Tibor kötetének első és utolsó ciklusa olyan verseket tartalmaz, melyek el nem készült művek részletes tervét, megvalósítási programját foglalják magukban. A már idézett NEM LESZ VERS valójában csak a gesztus paródiája. Sokkal érdekesebb például a FÉL-

KÉSZ VERS, mely saját programjának a kritikája – hiszen hogy lehetne egy vers félkész, miután elkészült, és ha nem lett félkész annak ellenére, hogy ez volt a szerző célkitűzése, hogyan lehetne késznek tekinteni? –, ugyanakkor a mű idejének paradoxonját szemlélteti. „A Félkész versem *nem feltétlenül / a félbehagyás miatt lesz félkész, / szigorúan félkészre íródik, / egyik fele lesz csak készen, / a másik fele nem / készül el soha*” – mondja az első versszak. A benne foglalt létige azonban jövő idejű, miközben az olvasó készen tartja a kezében az elkészült munkát, azaz számára a létező múlt idejű, befejezett alakban látszik elfogadhatónak: a vers a félbehagyás miatt *lett* félkész. Vagy ha abból indulunk ki, hogy az olvasás folytonosan jelen idejű tevékenység, és így az olvasat konstitúciója is mindig az *éppen most*ban történik, akkor az ígének jelen időben kéne mutatkoznia (illetve a magyar nyelv sajátosságainak megfelelően rejtőzködni): „*a félbehagyás miatt félkész*”. A költő azonban azt a programot valósítja meg, mely szerint a vers sohasem lesz kész, tehát sohasem lehet rá mint megleltre, a múltba süllyedő időtárgyra gondolni, és ha ez így van, akkor a befogadás mozzanata, az olvasat konstitúciója sohasem válik időszerűvé, hiszen arra akkor kerülhet sor, amikor a vers elkészült. (Törödékek, befejezetlen művek olvasása során ugyanúgy kész művel állunk szemben, mint ha befejezett művel lenne dolgunk, hiszen a szöveg – a maga törödékes vagy befejezetlen módján – készen van, csak a szerző szándéka mond el lent ennek, amiről olvasóként nem vagyunk kötelesek tudomást venni.)

Hogy mennyiben tekinthetők ezek a szövegek az installáció rokonának, az talán ennyiből is érthető. A versek maguk szemlátomást nem léteznek, az említett ciklusokban olyan szövegek állnak, melyek a vers helyét foglalják el, mégsem azonosak azzal. A VÉLEMÉNYNYILVÁNTÓ VERS-ben a költő arról tudósítja olvasóit, hogy ebben a versben az olvasó nyilváníthat véleményt. Az INGYENES VERS-ben arról olvashatunk, hogy ennek a versnek a költségei a kötetet nem terhelik, ennek a versnek az ára a könyv árában nem foglaltatik benne. Vagyis ezek a versek a magukhoz fűzött tudnivalókból épülnek fel, önmaguk üres állványai. Persze ezt nem is kell kifejtennem: a vers helyén álló szöveg maga a mű, melynek témája a *költészet* maga (minden ellenkező híresztelés elle-

nére a költőt ez érdeklí elsősorban); az ismeretetés, leírás, tájékoztatás tanulmányozása maga a befogadás, az olvasatalkotás, a program olvasói lebontása, melynek során/nyomán felépül előtünk a költemény.

Mindezek ellenére az a benyomásom, hogy akkor boldogulunk a legjobban, ha Vass Tibort afféle szolid, régimódi költőként igyekszünk megközelíteni. Ha költészetét úgy tekintjük, mint beszámolókat együttesét, melyek témája nagyrészt az a procedúra, ahogyan az ember nyelvművészeti alkotásokat igyekszik létrehozni, és ennek elbeszéléseben stilisztikai eszközöknek látjuk erős önreflektivitását, ironiáját és önironiáját; a két ciklusban a kötet keretét alkotó műimitációkat afféle idézőjelpárnak, mely a közbenső sorozatok lírai naplóinak, vallo-másainak érzelmességét igyekszik megszabadítani a meghatottság és pátoz ballasztjától. Ahogy a szójátékok halmozása, a számtalan önis-méltés, szószaporítás, (persze szándékosan, ironizálón) tudálosos magyarázkodás is effé-le funkciót tölt be. Az elérékenyülésre hajlamos ember önvédelme ez; a nagy szarkasztikusokban többnyire egy félénk gyermek lelke rejtezik.

A termékeny tétozás közben végül azon is elgondolkodhatunk: vajon mi lehet az a dráma, amelynek előadása folytonosan elmarad a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt? Mi helyett *adódik* ez az ESŐNAP – „*az elmaradhatatlan esőnapokon*”?

Bodor Béla

SZÉTESŐ RENDSZEREK

Emmanuel Todd: A birodalom után.

Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről

Fordította „az Allprint Kiadó műhelye”

Allprint Kiadó, 2003. 253 oldal, 2250 Ft

Be kell vallanom: amint a kezembe vettem a szóban forgó könyvet (a továbbiakban: BIRODALOM, a külön jelölés nélküli oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak), máris bizonyos előítéleteim támadtak. Az utolsó oldal reklámjából ugyanis kiderült, hogy a könyv kiadója jelentette meg a KITALÁLT KÖZÉPROR-féle szélhá-

mosságot¹ is, amelynek számos folytatását ígérlik; azt sem találtam túl bizalomgerjesztőnek, hogy senki sem vállalta névvel a magyar szöveget („a fordítás az *Allprint Kiadó műhelyében készült*”). Az inkognitó feltehetően nem véletlen: a magyar szöveg furcsa döccenése – amelyeket az írásomban szereplő idézetek is érzékeltethetnek, s amelyeket csak a legkirívóbb esetekben jelölök majd sic!-kel – gyaníthatóan a fordításnak köszönhetőek.

Mégis, megpróbáltam úrrá lenni az előítéletemen. Emmanuel Todd jó nevű társadalomtudós, akit például két évvel ezelőtt a kortárs francia szellemi életről írt cikkében Fejtő Ferenc a végletek között köztes pozíciót elfoglaló, „nagyon eredeti” gondolkodónak minősített.² Az eredetileg demográfus szerző a hosszú távú népesedési és családszerkezeti tendenciákból kurrens politológiai következtetések levonására törekszik. Pályájának egyik kétségkívül kiemelkedő állomása volt, amikor – népesedési folyamatokból kiindulva – egy 1976-ban megjelent könyvében megjósolta a szovjet rendszer közeli bukását (érdemes emlékeztetni, hogy ekkoriban szinte minden szakértő a Szovjetunió tartós fennmaradásával számolt). Ráadásul Todd legfontosabb tézise, amely már a címből is kiolvasható, teljesen elfogadható, hiszen még az amerikai hatalmi külpolitikával maximálisan azonosuló szerzők is azt jósolják, hogy az USA jelenlegi kivételes világpolitikai helyzete, „birodalma” nem tartható fenn sokáig. Arra pedig, hogy Chirac francia elnök egyik tanácsadójaként Todd kritikai töltést ad eme tézisének, nyilvánvalóan számítani lehet. Éppen ezért tehát várakozással inkább az érvelése felé fordulhatunk: hogyan támasztja alá azt az állítását, miszerint az amerikai „birodalom” bukásra van ítélve.

¹ Heribert Illig könyvéről van szó. Azoknak a nem történész olvasóknak, akik a „szélhámoság” szót túlzásnak érzik, ajánlani tudom a következő kritikákat: Galamb György: *IDŐKIFORGATÓKÖNYV, Élet és Irodalom*, 2003/13.; Karl F. Morrison: *ÉLT-E EGYÁLTALÁN NAGY KÁROLY és Török Ádám: A SÖTÉT KÖZÉPKOR ÉS A SÖTÉTSÉG, BUKSZ*, 2003/2. 122–132.; illetve a tizenhárom történész által írt *Rubicon* tematikus számot (2003/5.).

² Fejtő Ferenc: *A SARTRE UTÁNI ÉRTELMSÉG FRANCIAORSZÁGBAN. AZ ÚTÓPIKUS-FORRADALMI ANGELIZMUSTÓL A KORDÁBAN TARTOTT, REALISTA LIBERALIZMUSIG. Élet és Irodalom*, 2001. július 13.

Ennek vizsgálatát magával a szóhasználattal s az ehhez kapcsolódó retorikai eszköztárral kezdeném, nevezetesen annak szemügyre vételével, ahogy Todd a „birodalom” szót használja. „*A bolygó nem kommunista része fölötti vezérszerrep 1950–1990 között alighanem »a birodalom uralkodása« minősítéssel illeszthető legfrappánsabban. Gazdasági, katonai és ideológiai erőforrásai, legalábbis egy időre, a császári hatalom valamennyi dimenzióját megadták Amerikának. A politikailag és katonailag Washington által irányított övezetben a liberális gazdasági elvek uralma végül is megváltoztatta a világot – és létrehozta azt, amit globalizációnak szoktunk nevezni.*” (28.) Todd nem tartja magát elvakultan Amerika-ellenesnek, aki az USA minden megnyilvánulását okvetlenül negatívnak tekinti: többször is hangsúlyozza, egyrészt, hogy a hidegháború ideje alatt ez az amerikai vezető szerep alapján véve jótékony és pozitív volt mind politikai, mind gazdasági értelemben; másrészt azt is hangsúlyozza, hogy a „birodalom” nagy része önként fogadta el ezt a vezető szerepet maga felett. Önkéntesen fizették/fizetik a „birodalmi adó”-t is – Todd ugyanis így nevezi azt az összeget, amit a világ más országai Amerikában fektetnek be.³ Jegyezzük meg: ezeket a befektetéseket közvetlenül minden esetben a nyereségvágy motiválja, a befektetők és kormányok nem azért utalják pénzüket az Egyesült Államokba, hogy a washingtoni kormány jóindulatát megnyerjék, hanem azért, hogy nyereséget érjenek el. Ezt a közvetlen motivációt ugyan Todd is készségesen elismeri, ennek ellenére a hangsúlyt arra helyezi: ezek a tőkebefektetések finanszírozzák az USA egyre növekvő külkereskedelmi deficitjét, amelyben a birodalom válságának egyik legfontosabb megnyilvánulását látja: „*Ahhoz, hogy az USA kiegyensúlyozza külkereskedelmi mérlegének hiányát, szüksége van a külföldi tőke azonos, vagy nagyjából azonos mértékű beáramlására. A harmadik évezred küszöbén az Egye-*

³ „*Az amerikai megtakarítások mértéke közel áll a nullához. [...] a mi piramisunk Amerika, melyet az egész bolygó munkájával tartunk fenn. [...] Ezen összefüggésben az Egyesült Államok külkereskedelmi deficitje egyszerű elvonásnak minősül (adjuk meg az Államoknak, ami az Államoké...)*” (92.) Ugyanakkor: „*...az is bizonyos, hogy az Egyesült Államok »birodalmi adóinak« jó részét politikai és katonai kényszer nélkül, liberális és spontán módon szedi be.*” (110.)

sült Államok már nem képes önerőből fenntartani életszínvonalát. Azzal egy időben, amikor az oktatási, népesedési és demokratikus téren egyensúlyi állapot felé haladó világ kezd ráébredni arra, hogy nincs szüksége Amerikára, Amerika is rádöbben, hogy már nem képes a világ nélkül létezni. [...] Ha Amerika sokat veszített is viszonylagos gazdasági hatalmából, egyidejűleg növelte sarcoló befolyását a világgazdaság fölött. Vagyis: ragadozóvá vált.” (28–29.) Ennek az összefüggésnek a kimutatása után Todd már feljogosítva érzi magát arra, hogy az önkéntesen, haszonszerzés céljából befektetett összegeket „adónak” minősítse.

Mielőtt megpróbálkozna egy többé-kevésbé szabatos birodalomdefinícióval, Todd előbb két történelmi példához fordul: Róma és Athén modelljéhez. A „genetikailag hódításra kódolt” Rómával „ellentétben Athén eredetileg kereskedő- és kézművesváros volt, a színház, a filozófia és a demokrácia szülőhelye. A katonai létet a perzsa támadás kényszerítette rá...” (79.) Ennek következtében, a „demokratikus irányítású athéni befolyási övezet” összefogására hozta létre a tagok önkéntes szövetségén alapuló Déloszi Szövetséget. A párhuzam Todd szerint tökéletes, legalábbis a hidegháború korszakára nézve: „Az egészen Pearl Harborig elszigetelődési politikát folytató Egyesült Államok – mely lényegében, Athénhoz hasonlóan, eredetileg tengeri hatalom volt – Rómától eltérően aligha válódható meg eredendően militarista államformává, és területhódító, gyarmatosító politikával. A NATO létrehozását az Egyesült Államokkal szövetséges európaiak őszintén kívánták. Tehát az Észak-atlanti Szövetség és a Déloszi Szövetség közötti párhuzam egyáltalán nem alaptalan, különösen, ha a fenyegető Perzsa szerepét a történetben a Szovjetunióra osztjuk.” (80.) Todd szerint az analógia értékét csak növeli, hogy idővel a Déloszi Szövetség is elfajult, az athéni hatalmi törekvések eszközévé vált, ennek logikus végkifejletét azonban nem láthattuk meg, mivel ez a birodalomkísérlet elbukott a Spártával vívott háborúban.

Todd Athén-képéről a legkevesebb, amit elmondhatunk, hogy a torzításig idealizált, itt azonban számunkra csak az érdekes, hogyan állítja szembe ezt az „elvetélt birodalmat” (100.) Rómával. Ennek kapcsán ugyanis végre pontosabban is megfogalmazza, mit ért „birodalom” alatt: „A valódi birodalmakat a történelem során mindig két vonás jellemezte, melyek működési kapcsolatban állnak egymással:

– a birodalom katonai erőszak szülőtte, mely erőszak a központi hatalmat tápláló adó beszédését teszi lehetővé;

– a központ idővel a meghódított népeket átlagpolgárokként, az átlagpolgárokat pedig meghódított népekként kezeli. A hatalom dinamizmusa általános egyenlőség kialakulásához vezet, amely azonban nem valamennyi alattvaló szabadságából, hanem azok elnyomásából ered. Ezen egyetemesség a despotizmusból származik és fejlődik, miközben minden irányban felelősségérzetet mutat, abban a politikai térben, amelyben nincs többé lényeges különbség hódító és meghódított nép között.” (99.)

Természetesen egy télt nem okvetlenül cáfol meg, hogy alkotója rossz analógiával próbálja alátámasztani, mindazonáltal Todd birodalom-példái jó példái annak is, hogyan kezeli szerzőnk a történelmet, a történelmi érvelést könyve egészében. „A birodalmak egyik legfőbb ereje, fejlődésük és egyben biztonságuk alapja az egyetemesség, vagyis az a képesség, hogy egyenlőségre törekvő módon kezeljen embereket és népeket. [...] Róma sikere, Athén bukása, amint láttuk, nem elsősorban eltérő hadi képességeiken múlt, hanem inkább azon, hogy a római polgárjog egyre nyitottabbá vált, míg az athéni városi jog egyre markánsabban beszűkült. Az athéni nép etnikai csoport maradt, vérségi meghatározottsággal: Kr. e. 451-től már két athéni polgár rokont kellett felmutatnia annak, aki az athéni néphez tartozónak kívánta magát elismertetni. A római nép létszáma és fogalma ezzel szemben egyre bővült, s olvasztotta magába folyamatosan a Latium népeit, majd Itáliáét, végül a mediterrán medence nációit is; mindezt annak dacára, hogy kezdetben az etnikai tudatuk hasonló alapokon nyugodott, mint az athénié. Kr. u. 212-ben Caracalla rendelete a birodalom valamennyi szabadjának megadta a római polgárjogot – s ha végignézzük a listát, látjuk: császárai többségét a provinciák adták Rómának.” (125.) Az athéni polgárjog nem zárult be, eleve zárt volt, és az is maradt a témánk szempontjából érdekes korszakban, amely meglehetősen rövid volt: Athén Kr. e. 480–479, a perzsák visszaverése után vált potenciális birodalomná, s a végül elvesztett peloponnészoszi háborúval (Kr. e. 431–414) ennek lehetősége végleg eltűnt. A római hódítások és a római polgárjog kiterjesztése valóban kéz a kézben járt: a latin háború (Kr. e. 340–338) után született az ún. latin jog átmeneti kategóriája; a Kr. e. III. században kaptak a római plebejusok a patríciusokkal egyenlő jo-

gokat; Kr. e. 90 körül terjesztették ki a római polgárjogot valamennyi itáliai szövetséges polgárra, és végül a Todd által is említett Caracalla-rendelet terjesztette ki a polgárjogot a birodalom valamennyi szabad férfiára (Kr. u. 212). Todd könnyed mondatai egy félezer éves, kemény harcokkal (beleértve a szó katonai értelmében vett harcokat is) kísért folyamatot egyszerűsít le.

Mint talán a fenti példából is látszik: Todd történelemhasználatát nem annyira tárgyi tévedései miatt aggályos,⁴ hanem azért, mert magyarázataiban teljesen önkényesen változtatja a hosszú, illetve rövid távú tendenciákra való hivatkozásokat, éppen mikor melyik támasztja alá érvelését. Miközben könyvének jelentős részét adják az olyan fejtegetések,⁵ melyek szerint a jelen politikai struktúrái és jelenségei a családstruktúrákban megfigyelhető, évszázadokra visszanyúló különbségekkel magyarázhatók, Amerika jelenleg megnyilvánuló „elfajulását” néhány éves tendenciákkal próbálja magyarázni.⁶ Ennek a stílusnak a csúcspontja, amikor a 2002 folyamán írt könyvben⁷ fontos

következtetéseket von le a 2002. január elsején bevezetett euró addigi árfolyamváltozásaiból.⁸ Ellentétes előjelű példa Németországa. „Azon népeknek, melyek családi hagyományának nem része a (fiú)testvérek szigorú egyenlősége – Athén és még tisztábban Németország példája –, azoknak nem sikerül kialakítaniuk az emberek és népek egyenlő elfogását. A katonai érintkezés még inkább megerősíti a hódítók egyfajta »etnikai« éntudatát. [? – D. Cs.] Ez a humanitásról alkotott kép sérülését, inkább megkülönböztető, semmint egyenlősítő magatartás kialakulását segíti elő.” (127.) Ennek logikus következményeként Todd szerint az első világháborút kirobbitó Németország despotikus állam volt,⁹ a náci állam a radikálisan megkülönböztető birodalom extrém példája. (126.) 1945-ben azonban a németek (és japánok) szakítottak ezzel a tradícióval (131.), s napjainkban éppen Németország az egyik bástya az Európa-szerte terjedő új szélsőjobboldalisság szemben, melynek megjelenéséről egyébként – ugye, kitalálták – Amerika tehet.¹⁰

⁴ Bár ilyenekre is találunk cifra példákat. Egyik kedvencem: „...az első arab birodalom, amelynek villámgyors növekedésében ugyanúgy közrejátszott az iszlám különlegesen erős egyenlősítő gondolatvilága, mint hódító katonai ereje, vagy a római és a pártus birodalom szétesése”. (126.) A pártus birodalom mintegy félezer évvel az arab hódítás kezdete előtt zétésett, az örökségéért a Szasszanida perzsák harcoltak azzal a birodalommal, amely ugyan szerette magát rómainak nevezni, a szakirodalomban azonban a „bizánci” kifejezéssel illetik.

Egy másik gyöngyszem: „A washingtoni kormány... egy olyan klasszikus stratégiai modellt használ, az ún. »örült stratégiát«, mely szerint a megfélemlítés érdekében az esetleges ellenfeleket beszámíthatatlannak kell feltüntetni...” (14.) A MAD-stratégia valóban a hidegháború klasszikus doktrínája, s az elnevezés a „kölcsonös elrettentés” angol rövidítéséből alakult ki, nem az ellenfél örültnek tekintése nyomán.

⁵ Amelyeknek korábban külön kötetet is szentelt: LA TROISIÈME PLANÈTE. STRUCTURES FAMILIALES ET SYSTÈMES IDÉOLOGIQUES. Párizs, Seuil, 1983.

⁶ „Katonai téren... 1990 és 1995 között a birodalom visszavonulása figyelhető meg... 1997 és 1999 között a külkereskedelmi deficit robbanásszerűen megugrik, ezt követően pedig 1999 és 2001 között Amerika megindítja újrafegyverkezését.” (107–108.)

⁷ A magyar kiadáshoz írt előszavát 2003. február 14-ére datálja.

⁸ Méghozzá olyan módon, hogy: mind az első hónapok euró-árfolyamcsökkenése, mind pedig a későbbi emelkedés az ő gondolatmenetét támasztja alá.

⁹ „A liberális demokrácia minden körülmények között békepárti. Aligha lehet a francia és az angol demokrácia szemére vetni, hogy az 1933–1939 közötti időszakban háborús szándék fűtötte őket, az amerikai demokrácia Pearl Harborig tartó elszigeteltségét is csak sajnálattal vehetjük tudomásul. Anélkül, hogy tagadnánk az 1914 előtti francia és angol nacionalista nyomást, el kell ismernünk, hogy Európát Ausztria–Magyarország és Németország – azaz két olyan ország, amelynek kormányát nem korlátozta parlamenti felügyelet – taszította a háborúba.” Ezt már a kötet szerkesztője sem tudta elviselni, s Todd torzítását egy másik torzítással „tette helyére”: „(E háborúban az angolok és a franciák a despotikus Oroszország mellett kiállva üzentek hadat a despotikus Németországnak. – A szerk. megj.)” (24.)

¹⁰ Oka az amerikaiak kísérletei, hogy „az öreg kontinens erősen konzervatív és »államosított« társadalmait a liberális mintához akarják szüntelenül hozzáilleszteni. Ezen kísérletek pusztító hatását jelzi a szélsőjobboldal ismétlődő előretörése a parlamenti választások során. E jelenség már tapasztalható volt Dániában, Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban, Svájcban, Olaszországban és Ausztriában. Úgy tűnik, egy fekete kör veszi körül Németországot [jellegzetes, hogy még a »kör« metafora használatakor sem érzi szükségességét, hogy a Németországtól keletre fekvő térségre is vessem egy pillantást, l. később – D. Cs.], amelyet... váratlanul szinte a »faszizmussal« szembeni ellenállás központjává léptettek elő...” (210.)

A BIRODALOM egy részletében messzemenő következtetéseket von le abból, hogy a gyermekhalandóság az afroamerikaiak körében „1997 és 1999 között 14,2 ezrelékről 14,6 ezrelékre nőtt”. Todd az adathoz általános igényű fejtegetéseket is fűz: „Lehet, hogy az olvasó nincs hozzászokva a demográfiai mutatók ilyen szociológiai értelmezéséhez, és némi jó szándékkal akár úgy is vélheti, ez csupán csekélyke növekedés. Azt gondolhatja, hogy a gyermekhalandóság nem bír általános jelentőséggel a társadalom szempontjából. Valójában a gyermekhalandóság igen fontos, mondhatni döntő jellemző, mivel a társadalom legsebezhetőbb tagjainak reális helyzetét mutatja meg. Az oroszországi gyermekhalandóság enyhe növekedése 1970 és 1974 között számomra már 1976-ban jelezte a Szovjetunió összeomlását.¹¹ Az Egyesült Államokban a fekete gyermekhalandóság enyhe emelkedése – fél évszázados erőfeszítés ellenére – szintén világosan jelzi a feketék faji integrációjának sikertelenségét.” (136.) Jömagam ugyan hozzászoktam a „demográfiai mutatók ilyen szociológiai értelmezéséhez”, mégis úgy érzem: „ez csupán csekélyke növekedés”. 0,4 ezrelékes növekedés két év alatt – Todd számára ez már elegendő egy fél évszázados tendencia megkérdőjelezésére, noha ekkora ingadozás szinte valamennyi fejlett és közepesen fejlett országban előfordul időnként. Példának okáért Ausztriában 1997 és 1998 között 0,2 ezrelékkal, Finnországban 1995 és 1998 között 0,3 ezrelékkal, Németországban 1998 és 1999 között 0,5 ezrelékkal, Todd hazájában, Franciaországban 1997 és 1999 között 0,9 ezrelékkal nőtt az említett érték, minden esetben átmenetileg, az általános tendenciának valamennyi említett országban a csökkenés számít.¹²

Amerika birodalma tehát bukásra van ítélve, állapítja meg Todd, s ennek három súlyos oka is van. Az egyik a már említett gazdasági gyengeség, vagyis a „parazita”, a „fogyasztó jelleg”. Tanulságos: Todd többször megismétli a sokkolóan magas százmilliárd dolláros ab-

szólút összegeket, de ebben az összefüggésben sosem említi százalékos arányokat. Pedig ezekből kiderülhetne: 2000-ben, amikor rekordot ért el az amerikai külkereskedelmi mérleghiány, az a bruttó hazai termék 3,7%-át tette ki.¹³ Ez kétségkívül súlyos probléma lehet az amerikai gazdaság szempontjából, de ebből Amerika összeomlását vizionálni kicsit túlzásnak tűnik. Igazi összehasonlítás, tehát annak elemzése, hogyan alakult az egyes fejlett országokban hosszabb távon a külkereskedelmi mérleg, nem szerepel a könyvben, csak egy roppant manipulatív sorolás azokról az országokról, amelyeknek kereskedelmi többlete van az Egyesült Államokkal szemben – mintha e többlet miatt például Ukrajna erősebb gazdasággal rendelkezne, mint az USA. (84.)

A közelgő bukás második oka Todd szerint a katonai gyengeség: Amerika hadserege ugyanis korántsem olyan erős, mint amilyennek látszik.¹⁴ Ezen a ponton érzékeltethető a BIRODALOM egy újabb hibája: Todd igyekszik annyira „mélyreható”, annyira „lényeglátó” lenni, hogy éppen ezzel rombolja érvelésének erejét. Ezzel a témával kapcsolatban is bőven elég lenne annak a gyakran emlegetett összefüggésnek a megismétlése, hogy bár Amerikáé a világ legerősebb hadserege, globális elköteleződéséhez, az „egyetlen superhatalom” világméretű lekötöttségéhez képest már kevés. Todd azonban „túlérveli” a dolgot, nemzetkarakterológiai és „történelmi” érveléssel próbálja alátámasztani tételét. Ennek során az indián háborúkra éppúgy hivatkozik, mint a „gyenge második világháborús szereplésre”.¹⁵

¹³ MAGYAR STATISZTIKAI ZSEBKÖNYV, 2001. Központi Statisztikai Hivatal, 2001. 336.

¹⁴ Könyve még az iraki háború kirobbanása előtt íródott, igaz, a magyar kiadáshoz írt előszavában levédi magát: ennek esetleges kitérőse és kimenetele nem befolyásolja mondanivalójának lényegét.

¹⁵ A második világháborúban például „a komoly áldozatokkal járó hadműveletek mindig a szövetségesekre hárultak, például a lengyelekre és a franciákra Olaszországban Monte Cassinónál, vagy a lengyelekre Normandia sziklás öbleinek körbezárásakor”. (103.) A történelmi tények ismeretében lélegzetelállító ez a szembeállítás. Emlékeztetőül: 1940 tavaszán a németek hetek alatt szétverték a francia hadsereget, mindössze ötezer embert veszítve másfél millió francia hadifoglyot ejtettek; De Gaulle mozgalma pedig önerejéből még a francia gyarmatok egy részét sem tudta felszabadítani.

¹¹ A diadalmasan emlegetett szovjet adatokat egyébként ismét közli a 178. oldalon, ezekből kiderül: a Szovjetunióban hat egymást követő éven keresztül, 1971-től 1976-ig nőtt a gyermekhalandóság, összesen 3,8 ezrelékkal. 1974-ig a növekedés 1,6 ezrelék volt.

¹² NEMZETKÖZI STATISZTIKAI ÉVKÖNYV. A VILÁG A XXI. SZÁZAD KÜSZÖBÉN. Központi Statisztikai Hivatal, 2001. 108.

Érdekes módon Todd azt sugallja, hogy az amerikaiak – Vietnam óta valóban szinte mániákus – törekvése emberáldozataik minimálisra csökkentésére valami módon gyengeségükről szól; ugyanakkor megdicséri az orosz hadsereget, amely napjainkban Csecsenföldön „*éppen azt bizonyítja, hogy [Oroszország] népe képes véraldozatot hozni érte*”. (104.)¹⁶

A legérdekesebb a hanyatlás harmadik oka Todd szerint: az univerzalizmus mind szembezőköbb hiánya az amerikai politikai életben és közgondolkodásban.¹⁷ Az Egyesült Államok évszázadokon át befogadta és integrálta az európai bevándorlókat, igaz, ennek ára már akkor is az indiánok, a feketék és a mexikóiak kirekesztése volt. A XX. század közepén megindulni látszott például az afroamerikaiak tényleges egyenjogúsítása, de a folyamat Todd szerint megtorpant. „*Vájon olyan meglepő-e a beolvadás kudarcát kitapintani egy olyan társadalomban, amely az egyenjogúság dicsőítéséről áttért a (származási, kulturális, faji) »másság« szentesítésére, amelyet »multikulturális«-nak keresztelt el?*” (137.) Fontos gondolatról van szó, Todd számos alkalommal visszatér rá, s tévedés kizár-

va: a „másság” tiszteletét, a hátrányos helyzetű kisebbségek identitásának vállalását, a kisebbségi „büszkeséget”, a kisebbségekről szóló diskurzusban a túlhajtott „korrektség” által jellemezhető „multikulturalizmust” Todd egész egyszerűen egy nevezőre vonja a „mások” leigázására, kirekesztésére vagy kiirtására törekvő rasszizmussal.¹⁸

S képes még további fokozásra: annál, ahogy Todd elítéli a multikulturalizmust/rasszizmust, csak az mellbevágóbb, ahogy az univerzalizmust „megvédi”:

„*A különbözőség és az egyenlőség közti feszültség igen érdekessé és sajtátságossá teszi az angolszások viszonyulását a másikkhoz, az idegenhez.*

Az egyenlőséget valló népek eredendően egyszer s mindenkorra önmagukhoz hasonlóként tekintenek más népekre, s ez a hozzáállás könnyen vezethet türelmetlenséghez azon idegenekkel szemben, akik látszólag nem igazolják az ő eredendő ideológiai kiindulópontjukat. Ugyanakkor az egyenlőséget valló népek fajgyűlölő hajlama is nyilvánvaló: a franciák ingerültsége az arab nők elzárkózása miatt; a régi kínaiak vagy a rómaiak megvetése azokkal a periferián élő népekkel szemben, akik nem nyomják el feleségüket; s ne feledkezzünk meg az oroszok négergyűlöletéről sem, akik nem szokhattak hozzá a fekete bőrszínhez – és még sorolhatnánk. Ám az egyenlőséget valló nációk sosem gyártanak megvető eszmerendszert, s nem ítélkeznek az ellentétes népességekről. Az egyértelműen megkülönböztető nemzetek, legalábbis hódító időszakokban – a németek a náciizmus koráig, a japánok háborús időszakokban – merev hierarchiába sorolják a Föld népeit, alárendeltek és felsőrendűek csoportjába.” (130–131.)

A helyi szokások tiszteletben tartása, a különbözőség elfogadása imperializmushoz, gyarmatosításhoz vezet, állítja Todd. Igaz, hozzátesszi, hogy az univerzalizmus is, mégis, micsoda különbség: „*Az angolok egyértelműen megkülönböztető típusúak, sikerült is fenntartaniuk a gallok [sic! – D. Cs.] és a skótok identitását hosszú évszázadokon keresztül. A gyarmatbirodalom, amelyet elsőprő technológiai fölényüknek köszönhetően terjesztettek ki a britek a tengeren túlra, rövid ideig maradt*

¹⁶ Egyébként e konfliktusról is Amerika tehet: „*A CIA kaukázusi tevékenysége, az amerikai tanácsadók jelenléte Grúziában mind-mind nemzetközi keret adnak a csecsen háborúnak. Amerika és Oroszország csatájáról van itt szó, azaz a két hatalomnak egyenlő módon kell vállalni a morális felelősséget az esetlegesen kioltott emberi életéért.*” (181.)

¹⁷ „*Csakhogy Amerikának nincs akkora katonai hatalma, mint egykoron Rómának volt. Nem gyakorolhatja a világ feletti uralmat a megsarcolt régiók vezető osztályainak egyetértése nélkül. Ez utóbbiak részéről a birodalmi alávetettség elfogadása talán már nem ésszerű választás... Önkéntes szolgaságunk nem maradhat tovább fenn, csak ha az Egyesült Államok egyenlő módon, sőt, egyre inkább a központi uralkodó társadalom tagjaiként kezel bennünket – ez egyébként minden fejlődő birodalom szervező alapelve. Meg kell győznünk bennünket egyetemes világnézettel, szavakkal és gazdasági magatartással, hogy »mindannyian amerikaiak vagyunk«. Am egyelőre távol állunk ettől, mi több, egyre inkább másodosztályú személyekként bánnak velünk, mert sajnós – a világ balszerencséjére – a mai Amerika központi eszmerendszerének alapvető irányzatát az egyetemes gondolkodás visszaszorulása jellemzi.*” (123.) Todd történelmi párhuzamainak logikája szerint egyértelmű: ha Amerika a második világháború után brutális erőszakkal (ahogy igen gyakran Róma tette) meghódította volna mondjuk Nyugat-Európát, s utána – néhány évszázados emésztgetés után – beolvasztja a túlélőket, akkor nem lehetne a szemére vetni a dolgot.

¹⁸ Még a jobbik lehetőség, ha egyszerűen érdektelennek és érthetetlennek nyilvánítja ezeket a kérdéseket: „*...néhely, az amerikai válsághoz kapcsolódó ideológiai vita – mint például az alapvetően a bőrszínről szóló – számunkra nehezen követhető. Ez a kóros amerikai érzékenység egy francia számára nem kevésbé idegen, mint a nők helyzetéről szóló hisztérikus civódás.*” (55.)

fenn. Egyáltalán nem törekedett a meghódított népek integrálására: az angolok indirekt hatalmat gyakoroltak, mely nem kérdőjelezte meg a helyi szokásokat, sajátosságokat. Gyarmatbirodalmuk szétbomlása viszonylag fájdalommentes volt, a gyakorlatiasság mintapéldája, mert sohasem akarták az indiaiakat, az afrikaiakat vagy a malájokat hagyományos angolokká változtatni. A franciák arról álmodtak, hogy a vietnamiakból és algériaiakból rendes franciákat faragnak, ezért nekik sokkal nehezebb volt tudomásul venni birodalmi visszavonulásukat. Latens egyenlőségüktől vezetve gyarmati ellenállásba keveredtek, ami katonai és politikai sikertelenségek sorozatát hozta számukra.” (127.) A tézis szerint a „megkülönböztető” (multikulturalista és/vagy rasszista) birodalmak hamar szétesnek, így tehát a (franciával szembeállított) brit birodalom „rövid ideig maradt fenn” – noha középiskolai érettségi is elég lehet annak ismeretéhez, hogy a brit gyarmatbirodalom tovább maradt fenn, mint a francia uralom Algériában (1830–1962) vagy az 1859–1884 között meghódított Vietnamban. A „rendes franciákká” faragás folyamatáról elég annyit megemlíteni, hogy abban a francia állampolgárság megadása nem játszott szerepet.

Számos XX. századi politikai gondolkodó értelt azzal, hogy az univerzalizmus logikája totalitarizmushoz vezethet – de felesleges fölvetnünk, ezt ugyanis Todd sem tagadja. Csak éppen – úgy tűnik – ezt a kimenetelt sem tartja annyira tragikusnak, mint a jelenlegi amerikai politika embertelen tendenciáit: „Oroszország kitalálta [? – D. Cs.] és megpróbálta a világra erőltetni a kommunizmus eszmerendszerét, mely a francia forradalom óta bizonyosan a legegységesebb, elvégre az egyenlőség elvét az összes emberre kiterjeszti. Más kérdés, hogy a nem kevésbé egyenlősítő orosz forradalom [sic! – D. Cs.] a gulágot ajánlotta [? – D. Cs.] jó néhány embernek (többek között). Am bármekkorák voltak is a kommunizmus hibái, azt nem vethetjük a szemére, hogy a meghódított népeket ne kezelte volna egyenlő módon. A szovjet birodalom működésének tárgyyszerű elemzése azt mutatja, hogy az erőszak és az állami kizsákmányolás sokkal keményebben sújtotta az oroszokat, mint a csatlót népeket, amelyek hozzájuk képest a »szabadság« magasabb fokát élvezték.” (132–133.) Túl azon, hogy még tízmilliószám élnek olyan emberek, akik tudnának mit mesélni erről az „egyenlő bánásmódról”, az idézet első és utolsó mondata logikailag is ellentmond egymásnak: a szovjet birodalom úgy kezelte egyenlő

módon népeit, hogy közben igen eltérő módon kezelte őket?

Minél tovább magyarázza Todd, mit is ért univerzalizmuson, s milyen konzekvenciái vannak szerinte az ilyen gondolkodásmódnak, annál zavarosabb lesz. A „megkülönböztetés” felé elhajló Amerikát többször vádolja azzal, hogy nem ismeri más népek életét, gondolkodásmódját, törekvéseit, s nem is törekszik ezek megismerésére. „Az Egyesült Államok az igazi birodalmi korszakában még kíváncsiságot tanúsított a külvilág iránt és tisztelte azt. Rokonszenvenvel figyelte és elemezte a világ társadalmainak sokféleségét, ez a politológiában, az antropológiában, az irodalomban és a filmművészetben jelent meg. Az igazi univerzalizmus a legjobbat őrzi meg minden világból, a győztes ereje megengedi a kultúrák fúzióját. Ma már távolinak tűnik az a kor... A 2000. év elgyengült és improduktív Amerikája már nem toleráns.” (147–148.)

Ugyanakkor viszont: „Ahogy láthattuk, az »univerzalizmus« és a megértés nem egyenes ági le származottjai egymásnak. A franciák például képesek ellenségesek lenni a maghrebi bevándorlókkal, csak mert az arab nők helyzete nem felel meg saját erkölcsi szemléletüknek. Am ez ösztönös reakció, és nem kapcsolódik semmiféle ideológiai meggyőződéshez, sem az arab család szerkezet általános megítéléséhez. Az egyetemesség alapértékeiben is van a különbségekre, már csak ezért sem vezethet bármely rendszer teljes mértékű megvetéséhez. A »terrorizmus elleni« harc ezzel éppen ellenkező módon kiváló ürügy arra, hogy végleges és megfellebbezhetetlen ítéletet hozzon az afgán (vagy inkább arab) családi-társadalmi rendszer ellen. Ez természetesen nem egyeztethető össze az egyenlőség elvével.” (165.) Hogyan? Az univerzalizmus „van a különbségekre”, miközben a megkülönböztető szemlélet... szintén? S miért folytatja Todd a fenti idézetet ilyenképpen: „Mi most nem egy anekdotagyűjteményt elemzünk, hanem az angolszász világban lezajló, az egyetemesség gondolatának térvesztéséből következő hatásokat, amelyek megfosztották Amerikát attól a lehetőségtől, hogy pontosan ítélje meg a nemzetközi kapcsolatokat...” (165.)

Todd hangsúlyozza, hogy nem akar egyoldalú lenni, s elismeri, hogy az angolszász kultúra nem egyértelműen megkülönböztető, vannak benne univerzalista vonások is. E vonások kapcsolata dinamikus: „Az angolszászok világhoz való viszonyulása... változókéony. A fejükben létezik egy, az egyenlőséget valló népeknél hiányzó antropológiai határvonal, amely ugyan közelíti őket

a megkülönböztető népekhez, ám ez a határvonal igen bizonytalan, folyton mozog, hol szűkít, hol bővíti. [...] ...az Egyesült Államok történetét olvashatjuk e határvonal mozgásáról szóló tanulmányként is, a függetlenség központi csoportjának [? – D. Cs.] folyamatos bővülésével 1965-ig, majd folyamatos szűkülésével 1965-től napjainkig.” (131.) A birodalom elfajulása tehát mégsem 1990-ben vagy 1995-ben, hanem 1965-ben kezdődött – a gyökerek azonban homályosan mély történelmi időkbe nyúlnak vissza.¹⁹

Todd szerint igen tanulságos mind az Egyesült Államok belső viszonyait tekintve, mind pedig birodalmi politikáját illetően az amerikai zsidóság integrálása, illetve – ezzel szorosan összefüggésben – a kitartó szövetségi politika Izraellel. „Amerika stratégiai választásának összefüggésében a zsidók beilleszkedése az amerikai társadalomba – ráadásul a belső egyenlőség elvének rosszabbodó körülményei között – különösen jelentős tény. Már csak azért is, mivel ez összecseng Amerika külső egyenlősítő gondolatainak visszaszorulásával, ami oly egyértelműen nyilvánul meg például a közel-keleti konfliktus kezelésében. Izraelt egyidejűleg vonják be az amerikai gondolati rendszerbe kívülről is és belülről is, miközben az arab országok kizárása jól rimel a feketék vagy a mexikóiak belső kizárására.” (138.) A szövetségi politika magyarázatában Todd szerint nem fogadhatjuk el a demokráciák közötti szolidaritás gondolatát (hisz nem tartja Izraelt demokratikus államnak), sem pedig a „zsidó lobbí” elméletet; a katonai szempont már fontosabb,²⁰ de az igazi ok, hogy a „rossz államok” is képesek szolidaritásra, mint például a hitleri Németország és Japán. (142.) Ha túltettük magunkat ezen a

gesztuson, miszerint a hitleri államhoz hasonlítva a zsidó államot, elmerenghetünk a fenti fejtegetéseket követő általános érvényű megjegyzés gondolati mélységén: „A másikkal való azonosulás alapvető elve nem a jó felismerése, hanem önmagunk felismerése a másokban. Sőt ...ha az ember érzi, hogy rosszá változott, akkor még inkább szüksége van rá, hogy kettős öngazolást találjon. Úgy gondolom, ebben az értelemben kell meghatározni Amerika új és erősödő kapcsolódását Izraelhez. Minthogy Izrael is épp úgy rossz úton jár, mint Amerika, utóbbi egyre vadabban helyesli Izrael viselkedését a palesztinokkal szemben. Az USA egyre inkább sodródik az emberek egyenlőtlenségébe vetett hit elfogadása felé, ezért egyre kevésbé hisz az emberi faj egységességében. Ezeket a megállapításokat változtatás nélkül alkalmazhatjuk Izraelre is, melynek arabokkal szembeni politikáját belső szétforgácsolódás is kíséri a gazdasági egyenlőtlenség és vallásos hitek tekintetében. Az izraeliek egyre kevésbé képesek az arabokat általában emberi lényeknek tekinteni, ez evidens azok számára, akik az érott vagy televíziós híreket követik.” (142–143.) Több érv nincs arra nézve, miért gondolja Todd, hogy az izraeliek (és az amerikaiak) nem kezelik emberi lényként az arabokat. Ez evidens.

Olvassuk el figyelmesen a következő idézetet: „Sajnos, a 2001. szeptember 11-ei események többek között a »civilizációs konfliktus« általánossá válásához vezettek. A mi »toleráns« világunkban ezt egyfajta tagadás jelzi: azon értelmiségiek és politikusok valószínűtlenül nagy száma, akik a merényletet követő napokban, hetekben és hónapokban kijelentették, hogy a kereszténység és az iszlám között nem lehet »civilizációs konfliktus«, elégségesen bizonyítja, hogy e primitív fogalom mindenki fejében megtalálható. A jóérzés, mely ezentúl felsőbb erkölcsi kódexünknek – ez a felső 20% ideológiája – megtiltotta az iszlám közvetlen vád alá helyezését. Ám az iszlámista integrizmus a köznyelvi fogalmi kód szerint a »terrorizmussal« egyenértékű, melyet sokan világméretűnek akarnak látni.” (59–60.) Ez

¹⁹ „A mások helyzetével kapcsolatos angolszász bizonytalanság nem a modern kor szüleménye: éppen ellenkezőleg, eredete gyanúhatóan igen korai, kezdeti civilizációs időkre vezethető vissza, valamint arra a körülményre, hogy az angolok az Óvilág külső történelmi-kulturális rétegehez tartoztak, amely kevésbé vagy rosszul integrálódott az egymást követő birodalmakba, s így nem sajátíthatták jól az egyenlőség-egyenlőtlenség alapfogalmait.” (129.) Nem értem. Milyen „egymást követő birodalmakba” integrálódtak rosszul az angolok? A Római Birodalom visszavonulásától kezdve (amikor nem is az angolok lakták a Brit-szigeteket) az országot egyedül a normannok hódították meg teljes egészében, de ők nem alkottak birodalmat.

²⁰ Ismét kénytelen vagyok idézni, nehogy az olvasó sanda félértelemzéssel gyanúsítson: „Az amerikai szárazföldi hadsereg annyira gyenge, lassú és képtelen a

vesztésig, mint lehetőség elfogadására, hogy a szárazföldi katonai hadműveletek során egyre inkább szövetséges kontingensek, sőt zsoldosok rendszeres hadba hívását igénylik. Az olajlelőhelyek ellenőrzéséhez megszállottan ragaszkodó amerikai vezetők talán nem merik nélkülözni az izraeli hadsereg – a Közel-Kelet első számú katonai erje – támogatását.” (139–140.) S nyilván csak az ellenség megtévesztésére gyakoroltak nyomást az első Öböl-háború idején Izraelre, hogy még akkor se avatkozzék be a harcokba, amikor iraki rakéták hullottak a területére.

a szövetség az *egyellen utalás* arra, hogy a nyugati politikusok, beleértve az amerikai és brit legfelsőbb vezetőket is, az elmúlt években újra meg újra kijelentették: a „terrorizmus elleni háború” nem az iszlám, nem az arabok ellen folyik. Todd szerint viszont éppen ez a tagadás jelent valójában igent.

Az amerikai (és izraeli) politikusok *szavaiból* tehát nem lehet kibogozni tényleges arabellenes indulataikat²¹ – akkor nyilván a tettek maradnak. Illetve igen gyakran csak *feltételezések*, amelyeket Todd mély meggyőződéssel ad elő – s nagyon gyakori retorikai fogása szerint később egy „mint már láttuk” megjegyzéssel utal rá, s úgy kezeli az érvelés nélkül előadott deklarációt, mintha bizonyított állításokról, tényekről lenne szó. Néha szintisza spekulációt közöl olyan mély meggyőződéssel, mintha ezek bármit is bizonyítanának, például: „*Meg vagyok győződve, hogy ha Franciaország, akár republikánus, akár katolikus országgént, még mindig harcolna Algériával, és úgy elnyomná, bebörtönözné, ölné az arabokat, mint ahogy Izrael teszi azt Palesztinában, akkor a jelenlegi – differencialista, rossz lelkiismeretű, egyenlőtlenséget gyakorló – Amerika azonosulna ezzel az univerzalizmusában elbukott, gyarmatosító Franciaországgal.*” (143–144.) Emlekeztetőül: az „univerzalista” Franciaország 1954 és 1962 között folytatta Algériában az ún. „piszkos háborút” (korabeli francia értelmisségiek elnevezése), amelynek során az ekkor kilencmillió algériai nemzetből egymillió embert megöltek, hárommilliót ún. stratégiai falvakba kényszerítettek; a francia légierő rendszeresen támadta a határok mentén, külföldön gyanított „felkelőtáborokat”; ezek a támadások

²¹ Mint ahogy más alkalmakkor is kiderül: teljesen érdektelennek tekinti a politikusok verbális megnyilvánulásait, ha azok nem vágnak egybe koncepciójával: „...2002 májusának végén George W. Bush végigutazta egész Európát, és mindenütt az Oroszországgal történő együttműködésről beszélt” – írja egy helyütt, s ebből ezt a következtetést vonja le: „Washington igen gyakran leli örömet abban, hogy a világ tudomására hozza: a NATO kiterjeszhető, az amerikai űrpajzs kialakítható Moszkva belegyezeése nélkül is. Azt állítai, hogy Oroszország nem létezik, a valóság nyilvánvaló tagadása...” A két idézet egymás folytatása, tehát nincs közöttük újabb adalék vagy akár csak egy „ezzel szemben viszont” vagy „a valóság ezzel szemben az, hogy”-féle átvezetés sem. (173.) Ugyanakkor teljesen névértéken elfogadja Putyin elnök németországi beszédét (174. és 196.), mivel az Todd gondolatait visszhangozza.

– nemzetközi felháborodást kiváltva – gyakran csak civil áldozatokat követeltek; Franciaország az algériai felkelés állítólagos támogatásának az ürügyével indokolta, hogy 1956 októberében (mellesleg: csodálatos ürügyet nyújtva ezzel a magyar forradalmat leverő szovjeteknek is) megtámadta a legbefolyásosabb arab államot, Egyiptomot, Nagy-Britanniával és – khm! – Izraellel szövetségben, s csak a szovjet és amerikai nyomásra vonult vissza. De Todd logikája szerint ez bocsánatos bűn, mivel indította az volt, amit François Mitterrand (ekkor még belügyminiszterként) a háború alatt így fogalmazott meg: „*Algéria Franciaország, és Flandriától Kongóig egy a törvény, egy a nemzet.*”²² A fenti idézetet követően Todd egy lábjegyzetben a francia szélsőjobb vezér, Jean-Marie Le Pen szájába adja a franciák algériai harcának és Izrael harcának – elismerő hangú – összehasonlítását. (144.) Gondolom, azért logikus az összehasonlítás, mivel az algériai gerillák a francia állam megsemmisítését tűzték ki célul.²³

Todd ezután elmereng azon, hogy az amerikai zsidók furcsa módon nem tudnak örülni sikeres integrálódásuknak, hanem inkább „*ez a privilegizált tömb belemerült a holokauszt nyugtalanító, horribile dictu neurotikus kultuszába*” (144.) – miközben az igazi holokausztot átélő francia zsidók nem félnek, még a napjainkban Franciaországban is szaporodó antiszemita erőszak ellenére sem. Ok? A rossz lelkiismeretük: „Az

²² Idézi: J. Nagy László: AZ ARAB ORSZÁGOK TÖRTÉNETE A XIX–XX. SZÁZADBAN. EÖTVÖS József Könyvkiadó, 1997. 112.

²³ Henry Kissinger nagyszabású könyvében, a DIPLOMÁCIA-ban olvasható egy érdekes párhuzam, amely a BIRODALOM ismeretében némi ironikus felhangot kap. Az 1919-es versailles-i béke tárgyalásakor Franciaország képviselői sorozatosan összeütközésbe kerültek a brit és főleg az amerikai szövetségeseikkel, mivel sokkal keményebb békét akartak Németországra kényszeríteni, mint az utóbbiak. Kissinger szerint: „A győzelem rádőbentette Franciaországot, hogy revanche-ért túl nagy árat kellett fizetnie, és hogy közel egy évszázad alatt felélte tartalékait. Egyedül Franciaország tudta, hogy mennyire legyöngült Németországhoz képest, bár ezt senki, különösen Amerika, nem volt hajlandó elhinni. [...] Mint Izrael a modern korban, Franciaország is érzékenységgel leplezte sebezhetőségét és meg nem alkuvással kezdődő kétségbeesését, és akárcsak Izrael a modern korban, őt is az elszigetelődés állandó veszélye fenyegette.” (DIPLOMÁCIA. Ford. Baik Éva és mások. Panem–McGraw–Hill–Grafo, 1996. 223.)

amerikai zsidók befogadása összecseng a feketék, és talán a mexikóiak kizárásával. Ez az egyetemesség visszavonulásának, s a differencializmus jelentős erősödésének időszakában történik – az Amerikában használatos terminológiával élve: a faji érzés újra megerősödésével.” (145.) Ezt követően ismét egy gyöngyszem következik: „Ez a vélekedés nem pusztán elméleti gondolkodás eredménye. E tárgyban első ízben a nyolcvanas évek elején világosodtam meg egy beszélgetés folyamán, melyet az egyik, osztrák zsidó származású, Amerikában élő nagyapámmal folytattam. Egy disneylandi látogatásunk során egy táncoló Mickey egér láttán elkezdett beszélni a benne élő nyugtalanságról: az amerikai társadalom felfokozott faji érzelmei kellemetlen módon ifjúságának Bécsére emlékeztették. Ezt a fajta szorongást sohasem tapasztaltam családom francia zsidó ágában.” (146.) Más funkcióját nem lelem ennek a kis történetnek, mint hogy ennek révén a szerző alkalmat talál saját zsidó gyökereinek megemlítésére s így nyilván az antiszemitizmus vádjának kivédésére is.

S kik állnak Amerikával szemben, kik azok a társadalmi cselekvők, akik meg tudják bizonyítani a birodalmat? Egyrészt egyszerűen „az emberek”, a világ valamennyi társadalmában, akik – állítja Todd – egyáltalán nem olyan szerencsétlen, kiszolgáltatott, nyomorban tengődő lények, mint amilyenek a modern média gyakran beállítja őket. Könyvének legérdekesebb részei azok, amelyekben az 1980 és 2000 közötti adatok segítségével bemutatja: a világ valamennyi térségében és szinte valamennyi országában csökkenőben van egyrészt a születések száma (43–45.), másrészt növekszik az írni-olvasni tudók aránya. A két folyamat, illetve a kulturális, társadalmi és gazdasági fejlődés, valamint az emberi jogok érvényesülése között Todd szerint direkt kapcsolat áll fenn: „Az olvasás és az írás elsajátítása... mindenkit a tudat magasabb szintjére juttat. A termékenységi mutatók zuhanása mutatja e pszichológiai változás mélységét, mely nagyban érinti a szexualitás területét is. Nem nélkülöz tehát minden logikát annak megállapítása ebben az »alfabetizáció« és demográfiai egyensúly által egységesülő világban, hogy a liberális demokrácia felé tartó politikai rendszerek száma rohamosan nő. Hangot adhatunk ama feltételezésnek, amely szerint az »alfabetizáció« által tudatossá és egyenlővé vált egyéneket nem lehet a végtelenségig tekintélyelvű alapon kormányozni; vagy pedig – ami ugyanazt jelenti – a tudatosságra ébredt népek felett gyakorolt autoritarizmus tényleges

költsége az azt elviselő társadalmat gazdaságilag versenyképtelenné teszi. [...] [Így] nem túl nehéz megmagyarázni Tocqueville látomását a demokrácia »gondviselészerré« útjáról.” (61–62.)

Az érszak kirobbanásai a világ megannyi térségében nem annyira a visszatérő barbárság jelei, mint inkább a növekedési válság megnyilvánulásai, olyan modernizációs válságtermékek, amelyeket az elmúlt évszázadok során Európa is alaposan megismerhetett. A világ sokkal békésebb, sokkal prosperálóbb, sokkal biztonságosabb, mint amilyenek a modern média beállítja – állítja Todd. (37–40.)

Érdekes gondolatok, hiszen az Amerikakritikák általában inkább dramatizálták a világ helyzetéről alkotott képet, kimutatva a Nyugat s mindenekelőtt persze az Egyesült Államok felelősségét e szörnyű helyzet kialakulásában. A toddi csavar abban áll, hogy szerinte az USA vezető rétege nem osztja a gyakran neki tulajdonított fejlődéspárti optimizmust, s még csak az sem igaz, hogy okdoktriner módon az egész világra demokráciát akar kényszeríteni. Az Egyesült Államok társadalmá ugyanis a demokráciából az oligarchia felé fejlődik. Megint egy különös gondolatmenet, amely korántsem melleleg szögesen ellentmond a hosszasan fejtegetett „alfabetizáció/születésszabályozás → demokratizálódás” tézisnek.

S van még egy további ellentmondás: Todd szerint ugyan valamennyi fejlett országra az oligarchikus fejlődés jellemző,²⁴ beleértve Fran-

²⁴ „A demokrácia folyamatos terjedése nem feleltetheti el velünk, hogy a történelem nem áll meg. A legrégebbi demokráciák – Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország – fejlődése is folytatódik. Egyébként minden jel arra utal, hogy ezen országok fokozatosan oligarchiává alakulnak át. [...] A fejlett országok szellemi és eszmei világában a közép- és főleg a felsőfokú oktatás újra megjeleníti az egyenlőtlenség fogalmát. A »felsőfokon képzettek« rövid habozás után és hamis öntudattal végül is valóban felsőbbrendűnek képzelik magukat. A fejlett országokban kialakul egy jelentős réteg, amely számszerűen a társadalom 20%-át, jövedelmét-vagyontát tekintve pedig az 50%-át jelenti. Ez az osztály egyre nehezebben viseli el az általános választójogot, és annak kényszerítő erejét.” (30–31.) Elég, ha kiemeljük: Todd szerint az oligarchizáció általános tendencia, nem csak az Egyesült Államokra jellemző. Az USA legfeljebb éllavas: „A fejlett világ, mint láttuk [sic! – D. Cs.], az oligarchikus tendenciák előretörésével jellemezhető... [és] az Egyesült Államok az egyenlőtlenségi forradalom világbajnokává, valamint az oligarchikus rendszer éllavasává válik...” (203.)

ciaországot is;²⁵ mégis, ebből a belpolitikai fejlődésből egyedül az amerikai külpolitikára nézve jönnek létre fenyegető következmények: „...*Amerika talán inkább megszokásból, mint cinizmusból igen jól inszálja a szabadság és az egyenlőség nyelvét... Mindazonáltal ez az új, kis létszámú uralkodó osztályokkal jellemezhető stádium felé történő átmenet érvényteleníti Doyle törvényének [amely szerint nem lehet háború liberális demokráciák között] ...Amerika esetére történő alkalmazását. Kijelenthető, hogy bármely nem megfelelő módon ellenőrzött vezetők kaszt részéről joggal számíthatunk erőszakos viselkedésre, valamint kalandor katonai akciókra. ...ez a körülmény elméleti síkon még inkább alátámasztja Amerika erőszakosságának a gyakorlatban tapasztalható meglétét. Sőt, ettől kezdve elvileg nem zárhatjuk ki azt a feltételezést sem, hogy már megszületett egy, a régi vagy akár a fiatal demokráciák ellen erőszakos fellépést kilátásba helyező amerikai stratégia.*” (33–34.)

Todd szerint azonban a világ nagyhatalmai képezik Amerika igazi ellensúlyait, mindennek előtt Japán, Oroszország és Európa. „Európáról” rengeteg szó esik a BIRODALOM-ban, de annak alkotóelemeiről már csak sajátos szelektivitással. Az EURÓPA EGYENJOGÚVÁ VÁLIK című fejezetben (199–224.) például az egyes országok/régiók/népeik a következő gyakorisággal említettek:

Amerika	133
Európa	124
Németország	47
Franciaország	33
Nagy-Britannia	31
Szovjetunió/Oroszország	18
Japán	18
Törökország	14
Lengyelország	6
Izrael	3
Olaszország	2
Spanyolország, Portugália, Ausztria, Dánia, Hollandia, Belgium, Svájc, Jugoszlávia, Magyarország	1-1

²⁵ „Az amerikai társadalom alapvetően egyenlőtlen uralkodó rendszerré [? – D. Cs.] alakul át... [Azért ne legyünk féltékenyek. E téren Franciaország fejlettsége megközelíti az Egyesült Államokét. [...] [Franciaországban] jelenleg a társadalom 60%-át ideológiailag ellenőrző felső 20% elnyomja és ellehetetleníti az alsó 20% törekvéseit. Az eredmény pedig ugyanaz: a választási folyamat elvezette gyakorlati jelentőségét...” (32.)

Érdekes még hozzátenni: ebben a fejezetben a „Franciaország” vagy „a franciák” kifejezések mintegy négyötöde „Németország” vagy „a németek” kifejezésekkel együtt, egy felsorolásban, egy mondatban találhatók, igen gyakran kötőjellel összekötve. De más jelek is vannak, amelyek arra utalnak: Todd számára „Európa” gyakorlatilag a francia–német tandem által irányított (és a francia–német érdekekkel teljes mértékben azonosított) Európai Uniót jelenti, amelyhez – ha észhez tér – esetleg Nagy-Britannia csatlakozhat. Egy, már a címében is igen tanulságos fejezetben²⁶ kifejti: „Az Európai Unió rendszerének népessége és sikere új tagokat vonz magához Kelet-Európában, és úgy tűnik, minden nehézség ellenére az EU célul tűzte ki Törökország bekezelését is.”²⁷ Az is igaz persze, hogy ezen spontán gazdasági terjeszkedő folyamat elsődlegesen politikai következménye a kialakult kapcsolatok szétesése, bomlása. A gazdasági bővülés az intézményi rendszert a tehetetlenség helyzetébe sodorja. A nemzetek kitarása – amely nyelvekben, politikai rendszerekben, mentalitásokban testesül meg, él tovább – rendkívül nehézé teszi olyan döntési mechanizmusok kialakítását, amelyeket az összes tag elfogad.

Ez a kérdéskör nagyban valószerűsíti a vezetés leegyszerűsített folyamatának a kidolgozását a kontinens meghatározó országaiban. Mint látható, az Egyesült Királyság Németországgal és Franciaországgal ténylegesen egy vezető triumvirátust alkot.” (220–221.) Míg például a (nem francia, német vagy angol) európai nemzetek nyelvükhöz való ragaszkodását („kitartását”) zavaró tényezőként kezeli, addig a valamirevaló európai nemzeteknél a nyelv igazi védőbástya: „Az angolok minden más európainál jobban látják Amerika érényeit, s persze hibáit is. Ha Amerika rosszul fordul, ők fognak erről elsőként tudni. Ők az Egyesült Államok kedvező szövetségesei, ugyanakkor mindenkinél jobban ki vannak téve az Atlanti-óceán túlsó partjáról érkező ideológiai nyomásnak, mivel – ellentétben a németekkel, franciákkal, vagy másokkal – nem

²⁶ „A francia–német házaspár... – és angol szeretője” (220.); azért érdekelné, Todd szerint ki a férfi ebben a házaspárban, illetve hogy melyikük szeretője az angol.

²⁷ Kár, hogy erről a törökök nem tudnak. Rövidlátó módon ők csak azt látják, hogy tizenhat évvel a hivatalos jelentkezés benyújtása után még mindig nem ültek le tárgyalni velük, miközben a kilencvenes években jelentkező posztoszocialista országokat már fel is veszik.

rendelkeznek a nyelv által nyújtott természetes védelemmel.” (223.)

Todd látómezejéből nem csak a „kis országok” esnek ki, de például még az az Olaszország is, amelynek népessége 97%-a, gazdasága 95%-a a franciáénak.²⁸ Nagy-Britannia részben kivétel, de Todd egyetlen alkalmat sem hagy ki az angolok virtuális leckéztetésére sem. „Utazzunk el az eurózána periferiájára, és vegyünk szemügyre három, az Egyesült Államok számára katonai szempontból kulcsfontosságú országot” – javasolja (215.), majd felsorolja Törökországot, Lengyelországot és Nagy-Britanniát. Amit az „Európai Unió” kifejezésével nem tehetne, az „eurózána” kifejezésének trükkjével már igen: az egyetlen, általa is nagykorúnak tekintett nem francia–német uniós országot is a „periferiára” sorolhatja.

A leghihetlenebb az az attitűd, amellyel Todd Oroszország felé fordul. Újra meg újra megismételi tézisei szerint Oroszország 1. gazdaságilag feltörekvő állam,²⁹ 2. egyértelműen a demokratikus fejlődés útjára lépett (bár ha mégsem, attól még megbízható szövetséges marad, l. lejjebb), és 3. katonai téren még mindig nagyhatalom,³⁰ az USA igazi ellensúlya világviszonylatban is.³¹ Látja ugyan az orosz

társadalom válságjeleit is (gyermekhalandóság romlása, születésszám csökkenése, bűnözés stb.), de ezekkel szemben igen megértő.³² A gyermekhalandóság romlásáról szóló adat-sorokhoz például hozzáfűzi: „A federáció területi heterogenitása jelen helyzetben nem teszi lehetővé, hogy ezt a nem túl régi felmérést statisztikailag érvényesnek tekintsük Oroszország aktív központjára is.” (176.) Ehhez három megjegyzést is fűz-nék: 1. bár nem néztem utána, egyszerűen hi-hetetlennek tartom, hogy nem hozzáférhető-k az orosz adatok regionális bontásban; 2. vajon a híres-nevezetes „szovjet jóslatnál” is vizsgált regionális bontásokat? Ha igen: akkor az adato-k nem inkább a Todd által bagatellizált nem-zetiségi egyenlőtlenségekre s így nemzetisé-gi feszültségekre utaltak (volna)? 3. Jellegze-tes, hogy Todd szerint az USA felbomlására utal, hogy az afroamerikaiak körében romlik a gyer-mekhalandóság (miközben annak mutatói az amerikai őssnépességén belül évről évre ja-vultak a kilencvenes években, s nem mutattak olyan visszaesést, mint amilyenről több euró-pai ország kapcsán korábban írtam), addig Oroszország esetében a probléma súlyának csökkentésére szolgál a mutató (egyébként csak feltételezett) területi differenciáltsága.

Todd hosszasan érvel amellett is, hogy a volt Szovjetunió tulajdonképpen Oroszország termézetes érdekszférája, ahol vissza fog állni az orosz irányítás, a dolgok természetes logikája szerint.³³ Todd, aki olyan elszántan védelme-zi a népek önrendelkezésének ügyét az ameri-

²⁸ NEMZETKÖZI STATISZTIKAI ÉVKÖNYV. A VILÁG A XXI. SZÁZAD KÜSZÖBÉN. KSH, 2001. 108.

²⁹ „Az orosz gazdaság 1999 óta kezd magára találni. [...] Ez a növekedés nem csupán az orosz gazdaság erős tartópilléirenek, a kőolaj- és földgázexportnak köszönhető...” (177.) „...Oroszország különleges gazdasági hatalommá válhatna... Ellentétben a függő Amerikával, Oroszország természeti adottságainál fogva független a világtól, külkereskedelmi mérlege többletet mutat.” (Kiemelés az eredetiben – D. Cs.) (185.) Tegyük hozzá, hogy jelenleg az orosz nemzeti össztermék (és nem az egy főre eső) kisebb, mint Törökországé.

³⁰ „A szovjet, azaz orosz [? – D. Cs.] hadsereg ma már csak töredéke annak, mint amikor ereje teljében volt. Mindenki ironizál csecsenföldi kínlódásukon, de a Kaukázusban Oroszország éppen most is azt bizonyítja, hogy népe még képes véraldozatot hozni érte, választott parlamentje (a Duma) támogatásával. Ez a képesség fontos, társadalmi és pszichológiai típusú katonai erőforrás, amit Amerika éppen most veszít el véglegesen az emberaldozat nélküli háború idejének továbbfejlesztésével.” (104.)

³¹ „Ráadásul, és ez talán a legfontosabb szempont, az a légi fölény, amely a bombázásokkal való fenyegetés miatt elméletileg akár elegendő is lehetne a megfellebbezhetetlen uralom fenntartásához, még mindig függ az egyetlen olyan hatalom – márpedig Oroszország – jóakaratótól, amely légvédelmi technikájának köszönhetően képes részlegesen vagy teljesen semlegesíteni az amerikai légierőt.” (150–151.)

³² „Oroszország nép[ének...] egyetemes megközelítése tette lehetővé az orosz birodalom számára, hogy Szovjetunióvá alakuljon. A bolsevizmus irányítása alá vonta a birodalom kisebbégeit: balti népeket, zsidókat, grúzokat, örményeket. Franciaországhoz hasonlóan Oroszország fő vonzereje is az volt, hogy egyenlőként kezelte az embereket. [...] A liberáliszt orosz gazdaság soha nem váltik angolszász mintájú, individualista kapitalizmussá. Meg fogja őrizni közösségi jellegét, és olyan horizontális egyesülési formákat hoz létre, amelyek meghatározása még korai lenne. [...] Manapság a nemzetközi politikából... hiányzik az orosz idéző egyetemes szemlélet. [...] erős, de nem hegemoniára törekvő nemzet, amely egyenlőséget kíván a nációk kapcsolataiban.” (182–184.)

³³ „Az orosz gazdaság fellendülése fokozatosan életre kelteti ezt a volt orosz érdekszféra-együttest, anélkül, hogy a hagyományos értelemben vett uralomról beszélhetnénk. [...] A Szovjetunió romjain születtek országoktól jóval a kommunizmus előtti időkből származó társadalmi rokonság köti össze. [...] Ez éppúgy érvényes a balti államokra, mint a kaukázusi vagy közép-ázsiai országokra.” (186–187.)

kai arroganciával szemben, vérlázító stílusban „leír” több tízmilliós európai nemzeteket, mint amelyek képtelenek életképes államok létrehozására:

„Belorusszia soha nem volt önálló állam, Kazahsztán északi részével ugyanez a helyzet. Az ellenőrzés jogának elvesztése ezen területek felett... a szovjet időkben kreált határokat tiszteletben tartó anarchia eredménye is lehet.

Ukrajna már keményebb dió. [...] Mindazonáltal... Ukrajna függése Oroszországtól elsősorban történelmi okokra vezethető vissza... Ukrajna számára az innováció mindig Oroszország felől érkezett, ezt történelmi tényként kell kezelnünk.” (191.) „Tényként” kezelhetjük, de csak ha kiretusáljuk a történelemből az ukránokra gyakorolt sok évszázados litván, oszmán, Habsburg és főleg lengyel hatást. Mellesleg, a fenti mondat után Oroszország és Ukrajna 1654-es egyesülésének említését vártam, melynek évfordulóit annak idején a Szovjetunióban is nagy gonddal mindig megünnepelelték, de csalódnom kellett, az első példa ugyanis a bolsevik forradalom lett, Todd szerint ez, úgy látszik, az „innováció” kategóriájába tartozik: „Ukrajna történelmi és szociológiai szempontból is egy rosszul szervezett, bizonytalan terület volt, ahonnan egyetlen modernizációs kísérlet sem származott. Lényegében szellemi befolyási övezetként mindig is Oroszországhoz kötődött, ki volt téve a központból érkező hatásoknak, megbízható konzervatívizmussal viszonyult az eseményekhez: 1917–1918-ban antibolsevizmus és antiszemitizmus, míg 1990 óta még Oroszországnál is megrögzöttebben ragaszkodik a sztálinizmushoz. [...] saját szellemi tőkével nem rendelkezvén [! – D. Cs.], Oroszországtól elszakadva törvénytörően egy másik nagyhatalom szárnyai alá fog kerülni.” (192–193.) Ez a másik nagyhatalom pedig az USA lenne? Todd szerint ezt bizonyítja Zbigniew Brzezinski könyve, amely „Oroszország felosztását tűzte ki célul”. Túl azon, hogy ez nem igaz, Brzezinski nem ezt javasolja,³⁴ tanulságos, hogy ezt a fel-

daraboló törekvést Todd azzal véli bebizonyítottatni, hogy kimutatja: „Brzezinski terve teljesen világos és érthető, még akkor is, ha azt sugallja: Oroszország saját érdeke, hogy végezzenek vele oly módon, hogy Ukrajnát Nyugathoz csatolják... [...] Azt nem említi, hogy Oroszország bekerítése az ország belsejének szétmorzsolódásához vezet.” (155–156.) Kíváncsi lennék, miért.

A BIRODALOM végére érve tulajdonképpen teljesen elbizonytalanodtam: értéknek tekinti egyáltalán Todd a demokráciát vagy sem? Tartok tőle, hogy nem. Tartok tőle, hogy Todd politikailag az „univerzalizmust” értékeli a legmagasabbra, annak fő kritériuma pedig, hogy egy ország univerzalista-e vagy sem, nem más, mint hogy az adott ország Franciaország (vagy, ami szerinte ugyanaz: „Európa”) szövetségese-e vagy sem. A nemzetközi viszonyokat illetően mindenesetre nyíltan elismeri, s ezt nem is tartja olyan problematikusnak, mint az USA kapcsolatát a „nem demokratikus” Izraellel: „Valójában nem állíthatjuk biztosan, hogy Oroszország demokratikus rendszert fog létrehozni... Politikai értelemben tehát nem tekinthető minden körülmények között megbízhatónak. Viszont diplomáciai téren két alapvető okból is annak minősíthető. Először is, mert tényleg megbízható. [! – D. Cs.] Kissé ellentmondásos módon az ország belső helyzetének rendeződése mellett ez Vlagyimir Putyin fő ütőkártyája, hogy potenciális szövetségesként csatlakozzon az európai politikai élet szereplőjéhez. Másrészt azért, mert akár liberális, akár nem, mindenképpen egyetemes szemléletű, és képes egyenlő, igazságos módon értékelni a nemzetközi kapcsolatokat.” (196–197.)

[Ehhez Oroszországnak] alkalmazkodnia kell a szovjet utódtértségben uralkodó politikai pluralizmushoz... Ebben a tekintetben az a legfontosabb, hogy Oroszország világosan és egyértelműen elfogadja a független Ukrajna létezését... ” A NAGY SAKKTÁBLA. Ford. Hruby József. Európa, 1999. 163–165.

Roppant érdekes egyébként, hogyan képzei el Brzezinski hosszabb távon Ukrajna (egyik lehetséges) jövőjét: eszerint az ország része lehetne a francia–német–lengyel–ukrán tengelynek, amely az európai integráció tengelyévé válhat (i. m. 117–119.). Todd számára, akit már az ambiciózus lengyelek is roppant idegesítenek, úgy látszik, vonzóbb egy kisebb, de szilárdan francia–német irányítás alatt tartott Európai Unió.

L. még, kommentár nélkül: „Brzezinski politikai intelligenciájának csúcspontjaként [kiemelés tőlem – D. Cs.] azt javasolja, hogy Franciaországgal szemben még megértőbbnek kell lenni.” (155–157.)

³⁴ Érdemes magát a megtámadottat idézni: „Oroszország számára az egyetlen geostratégiai lehetőség... az maga Európa. Nem akármilyen Európáról, hanem a bővülő Európai Unió és NATO Európájáról van szó. [...] Európa és Amerika nem jelent fenyegetést egy olyan Oroszország számára, amely nem akar terjeszkedni, és nemzeti, demokratikus keretek között működik. [...] Európa és Amerika számára egy demokratikus orosz nemzetállam geopolitikai szempontból nagyon is kívánatos szerveződés, hiszen az stabilitás forrása lehet a képlékeny Eurázsiaiban. [...]

A „megbízható” orosz szövetségesre – amely csak a XX. században háromszor fordult szembe korábbi szövetségeseivel, Franciaországgal – nagy-nagy szükség van: „*Ki állíthatná teljes jóhiszeműséggel, hogy az Egyesült Államok az orosz katonai ellensúly hiányában is hagyta volna Európának az euró bevezetését, ami középtávon komolyan fenyegeti a dollár, mint tartalékvaluta egyeduralmát és pénzügyi tartalékait...*” (228.) Meggyőző érvelés, az orosz atomerő nélkül szinte biztos, hogy amerikai rakéták hullottak volna Frankfurtba és Párizsra.

Olvasóm talán már megállapították, milyen álomusi voltam, amikor recenzióm elején arról beszéltem, hogyan akartam leküzdeni Todd könyvével kapcsolatban egy csapásra kialakuló előítéleteimet, hiszen ezek az előítéletek masszívan megalapozott negatív ítéletté alakultak. Így is van. Talán hatásosabb lenne a kritikám, ha visszafogottan fogalmaznék, de több hónapos mérlegelés után sem tudok mást írni, mint hogy a BIRODALOM valójában társadalomtudományi műnek álcázott röpirat, érveknek álcázott demagógiával megtömvé. Illusztrációképpen idéznék szerzőnkől egy fejtegetést, amelynek második és harmadik bekezdésében azt a szemléletet érvényesíti, amelyet az elsőben „*megmosolyogtatónak vagy dühítőnek*” minősített:

„Az olyan amerikai retorika, mint a »gonosz birodalma«, vagy »a gonoszság tengelye«, vagy az ördöginek bármely világi megnyilvánulása obynnyira nyilvánvaló ostobaság, hogy az embert csak megmosolyogtatja vagy feldühíti a helyzettől vagy temperamentumától függően. Mégis komolyan kell venni, persze, összetevőit megvizsgálva.

Ez a retorika objektíve azt fejezi ki, hogy az amerikaiakat rögeszmésen foglalkoztatja a rossz, amit mindig kívül találnak meg, ám valójában az Egyesült Államok belsejéből jön. Tényleg, a fenyegető rossz mindenütt ott van: az egyenlőségről lemondásban, a felelőtlen pénzuralom növekedésében, az emberek és az ország hiteltre alapozott életében, a halálbüntetés egyre gyakoribb alkalmazásában, a faji megszállottság visszatérésében. Nem beszélve a nyugtalanító anthraxátmadásokban, melyeket valószínűleg valamely titkosszolgálat tébolyodott és kontrollálatlan tagjai követtek el.

Manapság Amerikát nem kíséri Isten áldása. Amerika mindenütt a rosszat üldözi, mivel ő maga is rosszá vált. Ez a visszafejlődés segít annak megértésében, mennyi minden elvesztésének vagyunk tanúi: hiszen az 1950–1965-ös évek – az általános

demokrácia, a szólásszabadság, a civil jogokért folytatott küzdelem, a szociális jogok bővülése idején – Amerikája a jó birodalma volt.”³⁵ (146–147.) Csak a recenzió által idézett szövegrészekben is immár másodsorban találkozhatunk azzal, hogy szerzőnk komoly szakkifejezést kezel a „rossz” jelzőt.

A családstruktúra múltba visszanyúló hagyományainak napjaink társadalmi-politikai berendezkedésére és különbségeire tett hatása – gyümölcsöző gondolat lehetne, ráadásul érdekes vitára adhatna lehetőséget Francis Fukuyama hasonló témájú könyvével.³⁶ Todd azonban csak Fukuyama korábbi, nagy feltűnést kelthető A TÖRTÉNELEM VÉGE című könyvével vitatkozik – azt is kissé félreértelmezve.³⁷ Családstruktúra-tendenciák és napjaink politikája azonban a BIRODALOM-ban időnként szinte szürreális módon kapcsolódnak össze:

„*A világ sokszínűségével szemben egyre türelmetlenebb Amerika szinte teljesen magától értetődő módon bélyegezte ellentmondásosnak az arab világot.*

³⁵ Vö. még: „*Európát az agnoszticizmus, a béke és az egyensúly értékei uralják, olyan eszmék, amelyek napjainkban távol állnak az amerikai társadalomtól. [...] A vallásos frazeológiával »megtömvött« Amerika lakosainak fele mondja, hogy elmegy a hétvégi ájtatosságra, és egynegyede ténylegesen meg is teszi. Európa az agnoszticizmus területe, ahol a vallásos gyakorlat a nulla felé közeledik. Csak-hogy az Európai Unióban jobban érvényesül a »Ne ölj!« bibliai parancsa.*” (207.) Mellesleg: a franciák egytizede tartozik a hetente misére járók kategóriájába, míg jó néhány jelenlegi vagy leendő uniós országban (Spanyolország, Olaszország, Lengyelország, Írország) az amerikaival összevethető vagy annál is magasabb ez az arány. Ők nyilván nem igazi európaiak.
³⁶ BIRODALOM. Ford. Somogyi Pál László. Európa, 1997. Az eredeti amerikai kiadás a BIRODALOM írása előtt hét évvel jelent meg.

³⁷ „Fukuyama... mindig előnyben részesíti a gazdasági tényezőket, és úgy tűnik, közelebb áll az egészen más történelmi végkifejletet hirdető Marxhoz. Fukuyama igen furcsa hegelianus, olyan, akit már megfertőzött az amerikai értelmiségi élet lazás gazdasági szemlélete, így rendszerben másodlagosan tartja a kultúra és az oktatás fejlődését.” (23.) „Fukuyama... alig veszi figyelembe a népesedéssel kapcsolatos kérdéseket.” (30–31.) Fukuyama tézisével lehet vitatkozni, tulajdonképpen A TÖRTÉNELEM VÉGE értelmezőinek túlnyomó többsége kritikus, de szöveggük le: ebben a könyvében a legfontosabb hajtóerűnek az emberi méltóság kibontakozásának tendenciáját tekinti; a BIRODALOM bevezetésében kifejezetten szembeállítja ezzel új könyvét, mint amelyben most már a gazdaság felé fordul (i. m. 7.).

A szembenállás oka belső, primitív és antropológiai okokra vezethető vissza. [...] Az erkölcsökkel foglalkozó antropológus szemében az angolszász és az arab rendszer teljesen ellentétes.

Az amerikai család atomizált, önző, és a nőknek kiemelt szerepet biztosít. Az arab család kiterjedt, férfipárti, a nők pedig teljesen függő viszonyban vannak. [...] Amerika, ahol a feminizmus az évek során egyre dogmatikusabbá, egyre erőszakosabbá vált, és ahol a világ sokszínűségét egyre kevésbé viselik el, szinte kijelöltetett arra, hogy összeütközésbe keveredjék az arab, illetve a muzulmán világgal... [...] [Pedig] a muzulmán országok nagy részét jellemző erős termékenységcsökkenés már önmagában is jelzi a nők helyzetének javulását.” (162–163.) Mindezt élesen szemben áll az angolszász társadalom- vagy kultúrantropológia „elfajult” nézeteivel (amelyeket élesen elítél, de szerzők és kötetek hivatkozása nélkül, 164–165.). És ezek után egyetlen oldallal következik az a korábban már idézett, könnyed kis mondat arról, hogy a franciák is képesek „ellenségesek lenni a maghrebi bevándorlókkal, csak mert az arab nők helyzete nem felel meg saját ideológiai szemléletüknek” (165.) – de az egészen más, mint az amerikai ellenézés.

Végül Todd feminizmussal kapcsolatos előítéletei – nem találok rá jobb kifejezést – nyílt paranoiában törnek ki: „Az európaiak és amerikaiak közötti kulturális különbségek világa majdhogynem végtelen [? – D. Cs.], de a társadalomtudós [! – D. Cs.] tartozik magának annyival, hogy megemlíti a kasztráló és fenyegető amerikai nő státusát, amely ugyanolyan nyugtalanító az európai férfi számára, mint az arab férfi mindenhatósága az európai nők szemében.” (207.)

Lehangolva figyelem, hogy milyen sokan hivatkoznak elismerően erre a könyvre világszerte. Magyarországon e pillanatban a Vizsla keresőprogramja hatvanhárom olyan honlapot talál, ahol Todd neve előfordul; ezeken ál-

talában a BIRODALOM elismerő hangú ismertetése olvasható, liberálisnak tartott orgánumoktól a www.demokrata.hu-ig. A BIRODALOM érvelését felhasználhatják derék antiimperialisták éppúgy, mint a jobboldali radikálisok – csak éppen az előbbieknél szemet kell hunyniuk Todd furcsa „univerzalizmusa” s annak konzekvenciái felett. Nem kétkem, hogy ez általában sikerülni fog. A washingtoni döntéshozatalt jelen pillanatban ellenőrző stáb eszméi és politikája rengeteg ellenéризést váltanak ki számos emberben – s a dolgok logikájából következően az egyoldalú és színvonalatlan ostobasággal egy más előjelű egyoldalú és színvonalatlan ostobaság szokott a legversenyképesebb lenni.

Dupcsik Csaba

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Tisztelt Szerkesztő Úr!

Pierre Manent legújabb könyvéről írt, figyelmes és alapos – ámbár lesújtó következtetések-re jutó – könyvismertetése végén (*Holmi*, 2003. október, 1369. o.) Pogonyi Szabolcs kifogásolja, mert bugyutának tartja, a könyv magyar címét (POLITIKAI FILOZÓFIA FELNŐTTEKNEK).

Ezt a címet mint a könyv fordítója a szerzővel egyetértésben választottam, miután jeleztem neki, hogy az eredeti francia cím magyarul után hangzana. Azt is tudomására hoztam, amit francia létére nem tudhatott, hogy az általam talált cím egy nagy magyar költő ismert verscímére (TÖRTÉNELMI LECKE, FIÚKNAK) rímelt.

Tisztelettel
Kende Péter